

Н. Щедрін (М. Є. Салтиков)

Портрет художника І. М. Крамського

Н.ЩЕДРІН
(М.Є.САЛТИКОВ)

ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА

Переклад і примітки
А. ХУТОРЯНА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1950

Переклад зроблено за виданням: Н. Щедрин (М. Е. Салтыков). Полное собрание сочинений. Том IX. Помпадур и помпадурши. История одного города. Государственное издательство «Художественная литература». Ленинград. 1934.

ЗА АВТЕНТИЧНИМИ
ДОКУМЕНТАМИ ВИДАВ
М.Є.САЛТИКОВ (ЩЕДРІН).

ВІД ВИДАВЦЯ

Давно вже мав я намір написати історію якого-небудь міста (або краю) за певний період часу, та різні обставини перешкоджали цій справі. А переважно перешкоджав брак матеріалу, хоч трохи певного й правдоподібного. Нині, копаючись у глупівському міському архіві, я випадково натрапив на досить велику паку зошитів, що мають загальну назву «Глупівського Літописця», і, розглянувши їх, виявив, що вони можуть бути немаловажною підмогою в справі здійснення мого наміру. Зміст «Літописця» досить одноманітний; він майже виключно вичерпується біографіями градоначальників, які протягом майже цілого століття володіли долею міста Глупова, і описом найвизначніших їх дій, як-от: швидкої їзди на поштових, енергійного стягання недоїмок, походів проти обивателів, обладнання і розладнання бруку, обкладання данинами відкупщиків¹ і т. д. Проте навіть по цих скупих фактах є можливість уловити фізіономію міста й прослідкувати, як в його історії відбивалися різноманітні зміни, що водночас відбувалися у вищих сферах. Так, наприклад, градоначальники часів Бірона відзначаються нерозсудливістю, градоначальники часів Потьомкіна — розпорядливістю, а градоначальники часів Розумовського — невідомим походженням і лицарською відвагою². Всі вони шмагають обивателів, але перші шмагають абсолютно, другі пояснюють причини своєї розпорядливості вимогами цивілізації, треті бажають, щоб обивателі в усьому поклялися на їх відвагу. Така різноманітність заходів, звичайно, не могла не впливати й на самий внутрішній склад обивательського життя; в першому випадку обивателі тремтіли несвідомо, в другому — тремтіли з усвідомленням власної користі, в третьому — підносилися до трепету, сповненого довіри. Навіть енергійна їзда на поштових — і та неминуче повинна була справляти певний вплив, зміцнюючи обивательський дух зразками конячої бадьорості й нестомлюваності.

Літопис ведено послідовно чотирма міськими архіваріусами, і він охоплює період часу з 1731 до 1825 року. В цьому році, як видно, навіть для архіваріусів літературна діяльність перестала

¹ Примітки див. в кінці книжки.

бути доступною. Зовні «Літописець» має вигляд справжнісінький, тобто такий, що не дозволяє й на хвилину усумнитися в його автентичності; аркуші його такі самі жовті і списані карлючками, їх так само поїли миші й загидали мухи, як і аркуші будь-якої пам'ятки погодінського старосховища³. Так і почувається, як сидів над ними який-небудь архівний Пимен⁴, освітлюючи свою працю тремтливим огнем лійової свічки і всіляко захищаючи її від неминучої цікавості пп. Шубинського, Мордовцева і Мельникова⁵. Літописові передує особливе зведення, або «опис», складений, очевидно, останнім літописцем; крім того, у вигляді виправданих документів, до нього додано кілька дитячих зошитів, які містять у собі оригінальні вправи на різні теми адміністративно-теоретичного змісту. Такі, наприклад, міркування: «про адміністративну всіх градоначальників однодумність», «про благообразний для градоначальників зовнішній вигляд», «про рятівність утихомирень (з малюнками)», «думки при стяганні недоїмок», «про мінливий біг часу», і, нарешті, досить велика дисертація «про суворість». Ствердно можна сказати, що вправи ці завдячують своїм походженням перу різних градоначальників (багато з них навіть підписано) і мають ту дорожочну властивість, що, по-перше, дають цілком правильне уявлення про сучасне становище російської орфографії і, по-друге, змальовують своїх авторів значно повніше, доказовіше й образніше, ніж навіть оповідання «Літописця».

Щождо внутрішнього змісту «Літописця», то він переважно фантастичний і подекуди навіть майже неймовірний в наші освічені часи. Таке, наприклад, зовсім ні на що не схоже оповідання про градоначальника з музикою. В одному місці «Літописець» розповідає, як градоначальник літав у повітрі, в іншому — як інший градоначальник, в якого ноги було повернено ступнями назад, мало не втік за межі градоначальства. Видавець не вважає, однак, що він має право затаїти ці подробиці; навпаки, він гадає, що можливість подібних фактів у минулому ще з більшою яскравістю покаже читачеві ту безодню, яка відділяє нас від нього. Крім того, видавець керувався й тією думкою, що фантастичність оповідань нітрохи не усуває їх адміністративно-виховного значення, і що необачна самовпевненість літаючого градоначальника може навіть і тепер стати рятівним застереженням для тих з сучасних адміністраторів, які не бажають бути передчасно звільненими з посади.

В усякому разі, з метою відвернення зловмисних тлумачень, видавець вважає за обов'язок застеретти, що вся його праця в цьому випадку полягає тільки в тому, що він виправив важкий і застарілий стиль «Літописця» і мав належний догляд за орфографією, нітрохи не торкаючись самого змісту літопису. З першої хвилини до останньої видавця не покидав грізний образ Михайла Петровича Погодіна, і це саме вже може бути запорукою того, з яким шанобливим трепетом він ставився до свого завдання.

ЗВЕРНЕННЯ ДО ЧИТАЧА

від останнього архіваріуса-літописця*.

Якщо стародавнім еллінам і римлянам дозволено було складати хвалу своїм безбожним начальникам і передавати потомству мерзенні їх діяння в науку, невже ж ми, християни, що од Візантії світло дістали, покажемо себе в цьому разі менш гідними і вдячними? Невже в кожній країні знайдуться і Нерони преславні, і Калігули⁶, доблестю осяяні**, і тільки в себе ми таких не знайдемо? Смішно й безглуздо навіть подумати таку недоладність, а не те, щоб її вголос проповідувати, як роблять деякі вільнолюбці, які тому свої думки вільними вважають, що вони в них у голові, немов мухи без пристановища, тут і там вільно літають.

Не тільки країна, але й місто всяке, і навіть усяке мале село,— і те своїх доблестю осяяних і від начальників настановлених Ахілів має, і не мати не може⁸. Глянь на першу ж калюжу — і в ній знайдеш гада, який іроїством своїм інших гадів переважає й затьмарює. Глянь на дерево — і там побачиш деяку гілляку більшу й проти інших міцнішу, а отже й доблеснішу. Глянь, нарешті, на власну свою персону — і там насамперед побачиш голову, а потім уже не проминеш, не помітивши, і черево, і інші частини. Що ж, по-твоєму, доблесніше: чи голова твоя, хоч і легкою начинкою начинена, але й за всім тим догори піднесена, чи черево, що звисає долі, на те тільки й придагне, щоб виготовляти смердючий кал твій? О, справді ж легкодумна твоя вільнодумність.

Ось такі були думки, що спонукали мене, смиренного міського архіваріуса (який одержує на місяць два карбованці платні, а проте все ж славословить), вкупі з трьома моїми попередниками, невмиваними устами заспівати хвалу славним тим Неронам***, які не безбожністю та фальшивою еллінською мудрістю, а твердістю й начальницькою сміливістю преславне наше місто Глухов пренатурально прикрасили. Не маючи обдаровання віршувального, ми не наважились вдатися до дзвінких звуків і, поклавшись на волю божу, стали викладати достойні діяння недостойною, але властивою нам мовою, уникаючи лише підлих слів. Ду-

* «Звернення» це подається тут рядок в рядок словами самого «Літописця». Видавець дозволив собі доглянути тільки того, щоб права букви ять не були занадто безцеремонно порушені. Вид.

** Очевидно, що літописець, визначаючи якості цих історичних осіб, не мав уявлення навіть про підручники, видані для середніх навчальних закладів. А найдивніше те, що він був необізнаний навіть з віршами Державіна⁷:

Калігуло! твій кінь в сенаті
І в'золоті не міг сіяти:
Сіяють добрі лиш діла!

Прим. вид.

*** Знову та сама прикра помилка. Вид.

маю, проте, що таку зухвалу нашу витівку буде прощено нам через той особливий намір, який ми мали, беручись до неї.

Цей намір — є змалювати послідовно градоначальників, до міста Глупова від російського уряду в різний час поставлених. Та, розпочинаючи таку важливу матерію, я принаймні не раз запитував себе: чи по силі буде мені цей тягар? Багато бачив я на своєму віку разючих цих подвижників, багато бачили таких і мої попередники. А всього числом двадцять два, що йшли безперервно, у величному порядку, один за одним, крім семиденного згубного безвладдя, яке мало не призвело все місто до запус-тіння. Одні з них, подібно до бурхливого полум'я, пролітали від краю до краю, все очищаючи й оновлюючи; інші, навпаки, подібно до ручаю дзюркотливого, зрошували луги й лани, а бурхливість і нищівну силу залишали правителям канцелярії. Та всі, як бурхливі, так і сумирні, залишили по собі вдячну пам'ять у серцях співгромадян, бо всі були градоначальники. Ця зворушлива відповідність сама по собі вже така дивна, що чималого завдає літописцеві клопоту. Не знаєш, що більше славословити: чи владу, що в міру дерзає, чи цей виноград, що в міру дякує?

Та ця ж сама відповідність, з другого боку, є й чималим, для літописця, полегшенням. Бо в чому полягає, власне, завдання його? Чи в тому, щоб критикувати й ганити? — Ні, не в тому. Чи в тому, щоб міркувати? — Ні, і не в цьому. В чому ж? — А в тому, легкодумний вільнодумцю, щоб бути лише змальовувачем означеної відповідності, і про неї повідати потомству в належну науку.

У цьому вигляді взяте, завдання робиться доступним навіть найсмирнішому з смиренних, бо він являє собою лише скудельну посудину, в якій міститься налите по вінця славослов'я. І що та посудина скудельніша, то кращою й смачнішою здаватиметься солодка славослова волога, яка в ній міститься. А скудельна посудина про себе скаже: от і я на що-небудь здалася, хоч і одержую платні два карбованці мідних на місяць!

Виклавши таким маніром дещо собі на виправдання, не можу не додати, що рідне наше місто Глупов, провадячи широку торгівлю квасом, печінкою і вареними яйцями, має три річки і, подібно до стародавнього Рима, на семи горах побудоване, на яких в ожеледь велика кількість екіпажів ламається і стільки ж без ліку коней убивається. Різниця тільки в тому й полягає, що в Римі сяjala нечестивість, а в нас — благочестивість, Рим заражало буйство, а нас — покірливість, в Римі бушувала підла чернь, а в нас — начальники.

І ще скажу: літопис цей послідовно складали чотири архіваріуси: Мишко Тряпичкін, та Мишко Тряпичкін другий, та Митька Смирномордов, та я, смиренний Павлушка, Маслобойникова син. При цьому єдине мали побоювання, щоб не потрапили наші зошити до п. Бартенева⁹, і щоб не надрукував він їх у своєму «Архіві». А по цьому богові слава і розглагольствуванню моему кінець.

ПРО КОРИНЬ ПОХОДЖЕННЯ ГЛУПІВЦІВ

«Не хочу я, подібно до Костомарова, сірим вовком гасати по землі, ні, подібно до Соловйова¹⁰, сизим орлом ширяти попід хмари, ні, подібно до Пипіна¹¹, розбігатися мислю по дереву, а хочу оспівати любих мені глупівців, показавши світові їхні славні справи і предобрий той корінь, від якого славетне це дерево зросло й віттям своїм усю землю вкрило»*.

Так починає своє оповідання літописець, і потім, сказавши кілька слів на похвалу своїй скромності, провадить далі:

Був, каже він, в стародавні часи народ, головотяпами іменований, і жив він далеко на півночі, там, де грецькі і римські історики й географи припускали існування Гіперборейського моря¹³. А головотяпами прозивалися ці люди через те, що мали звичку «тяпати» головами об усе, що трапилося б на дорозі. Стіна трапиться — об стіну тяпають; богу молитися почнуть — об підлогу тяпають. По сусідству з головотяпами жило безліч незалежних племен, але тільки найвизначніші з них поіменовані в літописця, а саме: моржоїди, цибулеїди, гущоїди, журавлинники, коллоброди, кручені боби, жабники, личакарі, чорнороти, довбачі, пробіті голови, сліпороди, тюхтії, клаповухі, косочереві, ряпушники, закутники, закришники і рукосуви. Ні віросповідання, ні способу правління ці племена не мали, замінюючи все це тим, що завжди ворогували між собою. Укладали союзи, оголошували війни, мирилися, клялися одне одному в дружбі і вірності, а коли брехали, то додавали «хай буде мені соромно», і були задалегідь певні, що «сором очей не вієть». Таким способом взаємно розорили вони свої землі, взаємно вчинили наругу над своїми жінками й дівчатами і в той же час пишалися з того, що привітні й гостинні. Та коли дійшли до того, що обдерли на коржі кору з останньої сосни, коли не стало ні жінок, ні дівчат, і нічим було «людський завод» продовжувати, тоді головотяпи перші взялися за розум. Зрозуміли, що кому-небудь та треба ж гору взяти, і послали сказати сусідам: будемо один з одним доти головами тяпатися, поки хто кого перетяпає. «Хитро це вони зробили, — каже літописець, — знали, що голови в них на в'язях ростуть міцні — от і запропонували». І справді, тільки-но простодушні сусіди погодилися на підступну пропозицію, то зараз же головотяпи їх усіх, з божою поміччю, перетяпали. Перші поступилися сліпороди й рукосуви; довше за інших трималися гущоїди, ряпушники й косочереві. Щоб подолати останніх, змушені були вдатися до хитроців. А саме: в день битви, коли обидві сторони стали одна проти одної муром, головотяпи, непевні, що успішно закінчиться їхня справа, вдалися до чаклунства: пустили

* Очевидно, літописець наслідує тут «Слово о полку Ігоревім». «Боян¹² бо віщий, аще кому хотяше пісню творити, то розтекашеся мислю по дереву, сірим вовком по землі, шизим орлом під оболоки». І далі: «о, Бояне! соловою давнього часу! Аби ти ції полки оспівав!» і т. д. Вид.

на косочеревих сонечко. Сонечко й само по собі так стояло, що повинно було світити косочеревим у вічі, та головотяпи, щоб надати цій справі вигляду чаклунства, стали махати в бік косочеревих шапками: ось, мовляв, які ми, і сонечко заодно з нами. Одначе, косочереві не зразу злякалися, а спочатку теж догадалися: висипали з мішків толокно й стали ловити сонечко мішками. Та зловити не зловили, і тільки тоді, побачивши, що правда на боці головотяпів, принесли повинну.

Зібравши воєдино колобродів, гушоїдів та інші племена, головотяпи почали влаштовуватися всередині, з очевидною метою дійти якого-небудь ладу. Історії цього влаштування літописець докладно не подає, а наводить з неї лише окремі епізоди. Почалося з того, що Волгу толокном замісили, потім теля на баню тягли, потім у кошику кашу варили, потім цапа в солодженому тісті втопили, потім свиню за бобра купили, та собаку замість вовка вбили, потім личаки розгубили та по дворах шукали: було личаків шість, а знайшли сім; потім рака з дзвоном зустрічали, потім щуку з яець зігнали, потім комара за вісім верст ловити ходили, а комар у пошехонця на носі сидів, потім батька на пса промінjali, потім млинцями острог конопатили, потім блоху ланцюгом прикували, потім біса в солдати віддавали, потім небо кіллям підпирали, нарешті, потомилися й стали чекати, що з того вийде.

Та нічого не вийшло. Шука знову на яйця сіла; млинці, якими острог конопатили, арештанти поїли; кошики, в яких кашу варили, згоріли разом з кашею. А розбрат та галас почалися гірші, ніж були: знову стали взаємно один одному землі розоряти, жінок у полон забирати, з дівчат знущатися. Нема ладу, та й годі. Спробували знову головами тьпатися, але й тут нічого не досягли. Тоді надумали шукати собі князя.

— Він нам усе вмить дасть, — казав старий Добромисл: — він і солдатів у нас наробить, і острог як слід збудує. Гайда, хлопці!

Шукали, шукали вони князя і мало в трьох соснах не заблудилися, та, спасибі, нагодився тут пошехонець-сліпород, який ці три сосни як свої п'ять пальців знав. Він вивів їх на второвану дорогу й привів просто до князя в двір.

— Хто ви такі? і чого до мене завітали? — запитав князь посланих.

— Ми головотяпи! нема за нас на світі народу мудрішого й хоробрішого! Ми навіть косочеревих і тих шапками закидали, — хвастали головотяпи.

— А що ви ще зробили?

— Та от комара за сім верст ловили, — почали були головотяпи, і раптом їм зробилося так смішно, так смішно... Подивилися вони один на одного й пирхнули.

— А це ж бо ти, Петре, комара того ловити ходив! — насміхався Івашко.

— Ні, ти!

— Ні, не я! у тебе він і на носі сидів!

Тоді князь, бачивши, що вони й тут, перед особою його, своїх чвар не покидають, дуже розпалився й почав навчати їх жезлом.

— Глупі ви, дурні! — сказав він: — не головотяпами слід вам, по справах ваших, називатися, а глупівцями! Не хочу я володіти дурнями! а шукайте такого князя, що за нього нема в світі дурнішого — і той володітиме вами.

Сказавши це, ще трохи повчив жезлом і вирядив головотяпів від себе з пошаною.

Задумалися головотяпи над словами князя; всю дорогу йшли та все думали.

— За що він нам прочухана дав? — казали деякі: — ми до нього з щирим серцем, а він послав нас шукати князя дурного!

Але в той же час знайшлися й інші, які нічого прикрого в словах князя не бачили.

— Що ж! — відказували вони: — нам дурний князь, мабуть, ще кращий буде! Зараз ми йому коржика в руки: жуй, а нас не займай!

— І то правда! — погодилися інші.

Вернулися добрі молодці додому, та спочатку вирішили знову спробувати влаштуватися самі по собі. Півня на канаті годували, щоб не втік, божку з'їли... Однак, пугтя все не було. Думали-думали й пішли шукати дурного князя.

Ішли вони рівним місцем три роки і три дні, та все нікуди прийти не могли. Нарешті, однак, дійшли до болота. Бачать, стоїть край болота чухломець-рукосув, рукавиці стирчать за поясом, а він інших шукає.

— Чи не знаєш, любий рукосувчику, де б нам такого князя знайти, щоб не було за нього на світі дурнішого? — почали благи головотяпи.

— Знаю, є такий, — відповів рукосув: — ось ідіть просто через болото, якраз тут.

Кинулися вони всі разом у болото, і більше як половина їх тут потопилося («многі за землю свою поревнували», каже літописець); нарешті, вилізли з трясовини та й бачать: по той бік болота, просто перед ними, сидить сам князь та дурний-предурний! Сидить і їсть пряники мальовані. Зраділи головотяпи: оцет князь! кращого й бажати нам не треба!

— Хто ви такі? і чого до мене завітали? — мовив князь, жуючи пряники.

— Ми головотяпи! нема за нас народу мудрішого й хоробрішого! Ми гущоїдів — і тих перемогли! — хвастали головотяпи.

— Що ж ви ще зробили?

— Ми шуку з яєць зігнали, ми Волгу толокном замісили... — почали були перелічувати головотяпи, та князь не захотів і слухати їх.

— Я вже он який дурний, — сказав він: — а ви ще дурніші!

за мене! Хіба шука сидить на яйцях? або хіба можна вільну ріку голокном місити? Ні, не головоотяпами слід вам називатися, а глу-півцями! Не хочу я володіти вами, а шукайте ви собі такого князя, щоб не було за нього на світі дурнішого — і той володі-тиме вами!

І, покаравши жезлом, відпустив з пошаною.

Задумалися головоотяпи: обдурив курчин син — рукосув! Ка-зав, нема за цього князя дурнішого — а він розумний! Однак, вернулися додому й знову стали самі собі влаштовуватися. Під дощем онучі сушили, на сосну Москву дивитися лазили. І все нема й нема ладу, та й годі. Тоді напоумив усіх Петро Комар.

— Є в мене, — сказав він: — друг-приятель, на прізвисько лиходій-чудій, вже коли такий проноза князя не знайде, то судить ви мене судом милостивим, рубайте з плечей мені голову безта-ланну!

З такою переконливістю висловив він це, що головоотяпи по-слухалися й покликали чудія-лиходія. Довго той торгувався з ними, правив за розшуки три копійки ще й шаг, а головоотяпи давали шаг та життя своє на додачу. Нарешті, одначе, сяк-так дійшли згоди й пішли шукати князя.

— Ти нам такого шукай, щоб немудрий був! — говорили го-ловотяпи чудієві-лиходієві: — навіщо нам мудрий, ну його до дідька!

І повів їх лиходій-чудій спочатку все ялинничком та березнич-ком, потім хашею дрімучою, потім перелісочком, та й вивів про-сто на галявиночку, а посеред тієї галявиночки князь сидить.

Як глянули головоотяпи на князя, то так і завмерли. Сидить ото перед ними князь, та розумний-розумний; з рушнички пострі-лює та шабелькою помахує. Що вистрелить з рушнички, то серце наскрізь прострелить, що махне шабелькою, то й голова з плечей геть. А лиходій-чудій, зробивши таке капосне діло, стоїть, черево погладжує та в бороду усміхається.

— Що ти! з глузду либонь з'їхав! чи піде цей до нас? в сто разів дурніші були, — та й ті не пішли! — накинулися голово-त्याпи на лиходія-чудія.

— Дарма! владнаємо! — мовив лиходій-чудій: — заждіть, я віч-на-віч з ним словом перекинуся.

Бачать головоत्याпи, що лиходій-чудій зовсім їх у дурні пошив, та назад податися вже не сміють.

— Це, брат, не те, що з «косочеревими» лобами тьпатися! ні, тут, брат, відповідь дай: яка це людина? якого чину й звання?— гомонять вони проміж себе.

А лиходій-чудій тимчасом дійшов аж до князя, скинув перед ним шапочку соболіну й став йому таємні слова на вухо казаги. Довго вони шепотіли, а про що — не чути. Тільки й почули голо-вотяпи, як лиходій-чудій казав: «бити їх, ваша князівська світ-лість, завжди дуже легко».

Нарешті, і для них настала черга стати перед ясні очі його князівської світлості.

— Що ви за люди? і чого до мене завітали? — звернувся до них князь.

— Ми головотяпи! нема за нас народу хоробрішого, — почали були головотяпи, та раптом зникнули.

— Чув, панове головотяпи! — усміхнувся князь («і так ото ласкаво усміхнувся, немов сонечко засяяло!» зауважує літописець): — багато чув! І про те знаю, як ви рака з дзвоном зустрічали — доволі знаю! Про одне не знаю, чого ж до мене ви завітали?

— А прийшли ми до твоєї князівської світлості ось що оголосити: багато ми проміж себе вбивств чинили, багато один одному розору та наруг робили, а все правди в нас нема. Іди й володій нами!

— А в кого, спитаю вас, ви перед цим з князів, братів моїх, з поклоном були?

— А були ми в одного князя дурного, та в другого князя дурного-таки — і ті володіти нами не захотіли!

— Гаразд. Володіти вами я бажаю, — сказав князь: — а щоб йти до вас жити — не піду! Бо ви живете звіриним звичаєм: з безпробного золота пінку збираєте, невісток псуєте! А ось послаю до вас, замість себе, самого цього лиходія-чудія: нехай він вами дома править, а я звідси і ним, і вами попихатися буду!

Похнюпили головотяпи голови та й сказали:

— Так!

— І будете ви платити мені данини багато, — провадив далі князь: — в кого вівця ярку приведе, вівцю хай на мене запише, а ярку собі залишить; у кого шаг знайдеться, той хай розломить його на четверо: одну частину мені віддасть, другу мені теж, третю знову-таки мені, а четверту собі хай залишить. А коли піду на війну — то й ви йдіть. А до іншого вам ні до чого діла нема!

Так! — відповіли головотяпи.

— І тих з вас, яким ні до чого діла нема, я милуватиму; а інших усіх — каратиму.

— Так! — відповіли головотяпи.

— А що не вміли ви жити собі на волі й самі, глупаки, забажали собі кабали, то називатися вам надалі не головотяпами, а глупівцями.

— Так! — відповіли головотяпи.

Потім наказав князь почастувати послів горілкою, та дати їм по пирогу, та по хустині червоній, і, наклавши данини багато, пустив від себе з пошаною.

Ішли головотяпи додому й зітхали. «Зітхали неослабно, голосили дуже!» свідчить літописець. «Ось вона, князівська правда яка!» говорили вони. І ще говорили: «такалі ми, такалі та й протікали!» А один з них, узявши гуслі, заспівав:

Не шуми, мати зелена дiбровонько!
Не заважай молодцевi думу думаги,
Як то завтра менi, молодцевi, на допит iти,
Та й до гризного суддi, самого царя...

Що далi линула пiсня, то нижче хилилися голови голово-
вотяпи. «Були мiж ними, — каже лiтописець, — дiди синi, i плакали
гiрко, що солодку волю свою прогуляли; були й молодi, якi тиєi
волi ледве скуштували, але й тi теж плакали. Тут тiльки дiзна-
лися всi, яка-то прекрасна воля є». А коли пролунали кiнцевi
слова пiснi:

Я за те тебе, молодчика, вшановую
Серед поля хоромами високими,
Та й двома стовпами з перекладкою...

то всi попадали ниць i заридали.

Та драма вже сталася безповоротно. Прибувши додому, голо-
вотяпи негайно вибрали болотище i, заклавши на ньому мiсто,
назвали Глуповим, а себе вiд того мiста глупiвцями. «Так i про-
квiтла ця стародавня вiть», додає лiтописець.

Та лиходiєви-чудiєви ця покiрнiсть була не до вподоби. Йому
потрiбнi були бунти, бо приборкуванням їх вiн сподiвався i ласки
в князя собi здобути, i набрати хабарiв з бунтiвникiв. I почав
вiн дошкуляти глупiвцям всякими неправдами, i, дiйсно, невдовзi
запалив бунти. Збунтувалися спершу закутники, а потiм сичуж-
ники. Лиходiй-чудiй ходив проти них з гарматним спорядженням,
палив непослабно i, перепаливши всiх, уклав мир, тобто в закут-
никiв iв палтусину¹⁴, в сичужникiв — сичуги. I дiстав вiд князя
похвалу велику. Скоро, проте, вiн наробив стiльки лиха, що чутки
про його несите лиходiйство дiйшли аж до князя. Розпалився
князь дуже й послав невiрному рабу зашморг. Та чудiй, як справ-
жнiй лиходiй, i тут викрутився: уйкнув страти тим, що, не доче-
кавшись зашморгу, зарiзався огiрком.

Пiсля чудiя-лиходiя прийшов «замiсть князя» одоевець, той
самий, що «на шеляга пiсних яець купив». Та й вiн догадався, що
без бунтiв йому нема життя, i теж став дошкуляти. Повстали ко-
сочеревi, калачники, саламашники — всi обстоювали старовину
та права свої. Одоевець пiшов проти бунтiвникiв, i теж почав
непослабно палити, та, мабуть, палив даремно, бо бунтiвники не
тiльки не вгамовувались, але потягли за собою чорноротих i тюх-
тiїв. Почув князь безладну стрiлянину безглуздого одоевця й
довго терпiв, та наостанку не стерпiв: вийшов проти бунтiвникiв
власною персоною i, перепаливши всiх до одного, вернувся собi
додому.

— Посилав я суцього лиходiя — виявився лиходiєм, — жу-
рився при цьому князь: — посилав одоевця на прiзвище «продай
на шеляга пiсних яець» — i той виявився лиходiєм теж. Кого по-
шлю нинi?

Довго думав вiн, кому з двох кандидатiв вiддати перевагу:
чи орловцевi — на тiй пiдставi, що «Орел та Кроми — лиходiї

самі» — чи шуянинові, на тій підставі, що він «у Пітері бував, на підлозі спав, та й тут не впав», але, нарешті, віддав перевагу орловцеві, бо той належав до стародавнього роду «Пробитих Голів». Та тільки прибув орловець на місце, як повстали бунтом старичани і, замість воеводи, зустріли з хлібом з сіллю півня. Поїхав до них орловець, сподіваючись в Стариці чечугою поласувати, але виявив, що там «тільки бруду багато». Тоді він Старицю спалив, а жінок і дівчат старицьких віддав самому собі на наругу. «А князь, довідавшись про те, відрізав йому язика».

Потім князь ще раз спробував послати «лиходія простішого» і, так міркуючи, вибрав калязінця, який «свиню за бобра купив», та цей виявився ще гіршим лиходієм, ніж чудій і орловець. Збунтував семендяївців та заозерців і «вбивши їх, спалив».

Тоді князь вирячив очі й вигукнув:

— Нема глупоти гіршої, ніж глупота!

«І прибув власною персоною до Глупова й загорлав:

— Засічу!»

З цим словом почалися історичні часи.

ОПИС ГРАДОНАЧАЛЬНИКІВ,

в різні часи до міста Глупова від російського уряду поставлених

(1731—1826)

1) Клементій, Амадей Мануйлович. Його вивіз з Італії Бірон, герцог Курляндський, за те, що майстерно варив макарони; потім його було раптом підвищено в належний чин і прислано за градоначальника. Прибувши до Глупова, він не тільки не покинув варити макарони, а й навіть багатьох силою до того примушував, чим себе й прославив. За зраду битий у 1734 році батогом і, після вирвання ніздрів, засланий до Березова.

2) Ферапонтов, Фотій Петрович, бригадир. Колишній голяр того ж таки герцога Курляндського. Багатократно робив походи проти недоїмщиків і такий був охочий до видовищ, що нікому без себе шмагати не довіряв. В 1738 році, будучи в лісі, розірваний собаками.

3) Великанов, Іван Матвійович. Обклав на свою користь жителів даниною по три копійки з душі, перед тим утопивши в річці економії директора. Попобив до крові багатьох капітан-справників. У 1740 році, за царювання лагідної Єлисавет¹⁵, будучи викритий у любовному зв'язку з Авдотією Лопухіною¹⁶, битий батогом і, по відрізанні язика, засланий на ув'язнення до чердынського острогу.

4) Урус-Кугуш-Кильдибаєв, Манил Самілович, капітан-поручик з лейб-кампанців¹⁷. Відзначався шаленою відвагою, і навіть брав одного разу приступом місто Глупов. По

доведенні про це до відома, похвали не дістав і в 1745 році був звільнений з розголошенням.

5) Л а м в р о к а к і с, утікач-грек, без імені й по батькові, та навіть без чину, що його спіймав граф Кирило Розумовський¹⁸ у Ніжині на базарі. Торгував грецьким милом, губкою й горіхами; крім того, був прихильником класичної освіти. В 1756 році був знайдений у постелі, заідений бляшцями.

6) Б а к л а н, Іван Матвійович, бригадир. Був на зріст три аршини й три вершки, і чванився тим, що походить прямою лінією від Івана-великого (відома в Москві дзвіниця). Переламаний надвоє під час бурі, що лютувала в 1761 році.

7) П ф е й ф е р, Богдан Богданович, гвардії сержант, голштинський виходець¹⁹. Нічого не вчинивши, змінений в 1762 році за невігластво.

8) Б р у д а с т и й, Дементій Варламович. Призначений був спохвату і мав у голові якийсь особливий пристрій, за що й прозваний був «Органчиком». Це не заважало йому, проте, дати лад з недоїмками, що їх занедбав його попередник. Під час цього правління сталося згубне безвладдя, що тривало сім днів, як про те розповідатиметься далі.

9) Д в о е к у р о в, Семен Костянтинович, статський радник і кавалер. Забрукував Велику і Дворянську вулиці, запровадив пивоварство та медоваріння, завів до вжитку гірчицю й лавровий лист, стягнув недоїмки, сприяв наукам і клопотався про заснування в Глухові академії. Написав твір: «Життєписи найвизначніших мавл». Бувши міцної тілесної будови, мав послідовно вісім амант²⁰. Дружина його, Лукерія Терентіївна, теж була вельми поблажлива і тим дуже сприяла блискучості цього правління. Помер у 1770 році своєю смертю.

10) М а р к і з д е - С а н г л о т, Антон Протасійович, французький виходець і друг Дідерота²¹. Відзначався легковажністю й любив співати непристойних пісень. Літав у повітрі в міському саду, і мало був не полетів зовсім, та зачепився фалдами за шпиль, і звідти на превелику силу знятий. За цю витівку звільнений у 1772 році, а наступного ж року, не занепавши духом, давав вистави в Ізлера²² на мінеральних водах*.

11) Ф е р д и щ е н к о, Петро Петрович, бригадир. Колишній денщик князя Потьомкіна. При не вельми великому розумі, був косноязычний. Недоїмки занедбав; любив їсти буженину та гуску з капустою. Під час його градоначальствування місто зазнало голоду і пожежі. Помер у 1779 році, обжершись.

12) Б о р о д а в к і н, Василіск Семенович. Градоначальництво це було найдовше і найблискучіше. Очоловав кампанію проти недоїмщиків, причому спалив тридцять трое сіл і, з допомогою цих заходів, зібрав недоїмок два карбованці з половиною. Запровадив до вжитку гру ламуш²³ і прованську олію; забру-

* Це очевидна помилка. Вид.

кував базарну площу й засадив берісками вулицю, що йде до урядових установ; знову клопотався про заснування в Глупові академії, але, діставши відмову, збудував буцегарню. Помер у 1798 році, на езекуції, напучуваний капітан-справником.

13) Не год яє в, Онуфрій Іванович, колишній гатчинський грубник. Розбрукував забруковані попередниками його вулиці із добутого каменю набудував монументів. Усунений в 1802 році за незгоду з Новосільцевим, Чарторийським і Строгоновим (славетний свого часу триумвірат) щодо конституції, в чому його й виправдали наслідки²⁴.

14) Мік а л а д з е, князь, Ксаверій Георгійович, черкашенин, потомок любострасної княгині Тамари. Мав привабливий зовнішній вигляд, і був такий охочий до жіночої статі, що збільшив глупівське народонаселення майже вдвоє. Залишив корисний з цього предмету підручник. Умер в 1814 році, від виснаження.

15) Беневоленський, Феоділакт Іринархович, статський радник, товариш Сперанського²⁵ по семінарії. Був мудрий і виявляв схильність до законодавства. Передрік прилюдні суди і земство. Мав любовні стосунки з купчихою Распоповою, в якій, по суботах, їв пироги з начинкою. На дозвіллі склав для міських попів проповіді та перекладав з латині твори Фоми Кемпійського²⁶. Знову запровадив до вжитку, яко корисні, гірчицю, лавровий лист і прованську олію. Перший обклав даниною відкуп, від якого й одержував три тисячі карбованців на рік. В 1811 році, за потурання Бонапарту, був притягнений до відповіді і засланий в ув'язнення.

16) Прищ, майор, Іван Пантелейович. Як виявилось, мав фаршировану голову, в чому й викрив його місцевий предводитель дворянства.

17) Іванов, статський радник, Никодим Осипович. Був такий малий на зріст, що не міг вміщувати широких законів. Помер у 1819 році з натуги, силкуючись збагнути якийсь сенатський указ.

18) Дю - Шаріо, віконт, Ангел Дорофійович, французький виходець. Любив убиратися в жіночий одяг і ласував жабами. По розгляді, виявився дівчиною. Висланий, у 1821 році, за кордон.

20) Грустилов, Ераст Андрійович, статський радник. Друг Карамзіна²⁷. Відзначався ніжністю й чутливістю серця, любив пити чай у міському гаю й не міг без сліз бачити, як токують тетерюки. Залишив по собі кілька творів ідилічного змісту й умер з меланхолії в 1825 році. Данину з відкупу підвищив до п'яти тисяч карбованців на рік.

21) У гр ю м - Б у р ч еє в колишній прохвост²⁸. Зруйнував старе місто й збудував інше на новому місці.

22) П е р е х в а т - З а л и х в а т с ь к и й, Архістратиг Стратилатович, майор. Про цього мовчати. В'їхав до Глупова на білому коні, спалив гімназію й скасував науки.

ОРГАНЧИК*

У серпні 1762 року в місті Глухові була незвичайна метушня з нагоди прибуття нового градоначальника, Дементія Варламовича Брудастого. Мешканці раділи; ще не бачивши у вічі новопризначеного правителя, вони вже розповідали про нього анекдоти й називали його «красунчиком» і «розумненьким». Поздоровляли один одного з радістю, цілувалися, проливали сльози, заходили до шинків, знову виходили з них і знову заходили. В пориві захвату згадалися й старовинні глухівські вільності. Найкращі громадяни зібрались перед соборною дзвіницею і, утворивши всенародне віче, стрясали повітря вигуками: от батечко наш! от красунчик наш! от розумненький наш!

З'явилися навіть небезпечні мрійники. Керовані не стільки розумом, скільки поривами благородного серця, вони запевняли, що при новому градоначальникові розквітне торгівля, і що, під доглядом квартальних наглядачів, виникнуть науки й мистецтва. Не втрималися й від порівнянь. Згадали старого градоначальника, який шойно виїхав з міста, і визнавали, що хоч він теж був красунчик і розумненький, але що, поза всім тим, новому правителеві вже через те тільки треба було віддати перевагу, що він новий. Одно слово, при цій нагоді, як і при інших подібних, цілком виявились: і звичайна глухівська захопленість, і звичайна глухівська легковажність.

Тимчасом, новий градоначальник, виявилось, був мовчазний і похмурий. Він примчав до Глухова, як то кажуть, шодуху (час був такий, що не можна було гаяти жодної хвилини), і тільки-но вскочив у межі міського вигону, як тут-таки, на самій межі, перешмагав безліч візників. Та навіть і це не охолодило захвату обивателів, бо голови ще були повні спогадів про недавні перемоги над турками, і всі сподівалися, що новий градоначальник вдруге візьме приступом фортецю Хотин.

Скоро, однак, обивателі переконалися, що радощі й сподівання їхні були принаймні передчасні й перебільшені. Відбувся звичайний прийом, і тут уперше на віку довелося глухівцям на досвіді дізнатися, яким гірким випробуванням може бути піддана найупертіша начальстволюбність. Все на цьому прийомі зробилось якось загадково. Градоначальник мовчки обійшов ряди чиновних архістратигів²⁹, блиснув очима, вимовив: «не потерплю!» і зник у кабінеті. Чиновники остовпіли; за ними остовпіли й обивателі.

---

* За «Коротким описом» числиться під № 8. Видавець визнав за можливе не додержуватися суворо-хронологічного порядку при ознайомленні публіки із змістом «Літописця». Більш того, він визнав за краще подати тут біографії тільки найвидатніших градоначальників, бо правителі, не такі видатні, досить характеризуються в «Короткому описові», що передує цьому нарисові.

Незважаючи на непереборну твердість, глупівці — народ розп'ячений і вкрай розпещений. Вони люблять, щоб у начальника на обличчі перебігала привітна усмішка, щоб з уст його, часом, злітали милі приповідки, і дивуються, коли з уст цих виходить лише пирхання або загадкові звуки. Начальник може вживати всяких заходів, він може навіть ніяких заходів не вживати, але якщо він не буде при цьому балакати, то ім'я його ніколи не стане популярним. Бували градоначальники справді мудрі, такі, що не цуралися навіть думки про заснування в Глупові академії (такий, наприклад, статський радник Двоекуров, який числиться за «описом» під № 9), та що вони не взивали глупівців ні «братиками», ні «хлоп'ятами», то й імена їхні забулися. І навпаки, бували інші, хоч і не те, щоб дуже дурні — таких не було, — а такі, що робили діла середні, тобто шмагали й стягали недоїмків, та що вони при цьому завжди приказували що-небудь привітне, то імена їхні не тільки були записані на скрижалі, але й стали предметом найрізноманітніших усних легенд.

Так було й у цьому разі. Хоч як запалилися серця обивателів з нагоди приїзду нового начальника, та прийом його дуже розхолодив їх.

— Що ж це таке? пирхнув — та й потилицю показав! Хіба ми потилиць не бачили! а ти до душі з нами поговори, ти ласкою, ласкою нас діймай! ти насваритись насварись, та потім і помилуй! — Так говорили глупівці, і з слізьми пригадували, які бували в них перше начальники, все привітні, та добрі, та красунчики — і всі ж у мундирах! Згадали навіть утікача-грека Ламврокакіса (за «описом» під № 5), згадали, як приїхав у 1756 році бригадир Баклан (за «описом» під № 6), і яким молодцем він на першому ж прийомі показав себе перед обивателями.

— Натиск, — сказав він: — і притому швидкість, поблажливість, і притому суворість. І притому розважлива твердість. Ось, ласкаві панове, та ціль або, певніше сказати, ті п'ять цілей, яких я, з божою поміччю, сподівався досягти через деякі адміністративні заходи, що становлять суть або, краще сказати, ядро обдуманого мною плану кампанії!

І як він потім, спритно обернувшись на одному каблучці, звернувся до міського голови й додав:

— А святами їстимемо у вас пироги!

— То ось, добродію, як справжні начальники приймали! — вітхали глупівці: — а цей що! пирхнув якусь нісенітницю, та й зник!

Та ба! дальші події не тільки виправдали громадську думку обивателів, а й навіть перевершили найсміливіші їхні побоювання. Новий градоначальник замкнувся у своєму кабінеті, не їв, не пив і все щось шкрябав пером. Часом він вибігав до залу, кидав діловодів купу списаних аркушів, кричав: «не потерплю!» і знову зникав у кабінеті. Нечувана діяльність раптом закипіла в усіх кінцях міста; дільничні пристави помчали; кварталні пом-

чали; засідателі помчали; будочники³⁰ й забули, що то значить до пуття попоїсти, і відтоді набули згубної звички хапати шматки на льоту. Хапають та ловлять, змагають та б'ють, описують та продають... А градоначальник усе сидить, і видряпує все нові та нові примушування... Гуркіт і тріскотнява лунають з одного кінця міста до іншого, і над усім оцим гвалтом, над усім отим сум'яттям, немов крик хижого птаха, панує зловісне: «не потерплю!»

Глупівці жажнулись. Пригадали генеральне шмагання візників, і раптом усіх осяяла думка: а що, як він отаким маніром ціле місто перешмагає! Потім стали міркувати, якого змісту слід надавати слову «не потерплю!» — нарешті, вдалися до історії Глупова, почали вишукувати в ній приклади рятівної суворості, знайшли різноманітність дивовижну, але ні до чого придатного все-таки не дошукалися.

— І хоч би він до діла сказав, по скільки з душі йому потрібно! — розмовляли поміж себе збентежені обивателі: — а то чвиркає, та й годі!

Глулов, безтурботний, добродушно-веселий Глулов, зажурився. Нема більше жвавих сходок за ворітьми будинків, вщухло лузання насіння, нема гри в паці! Вулиці спорожніли, на площах з'явилися хижі звірі. Люди тільки з потреби покидали домівки свої і, на мить показавши злякані й виснажені обличчя, ту ж мить ховалися. Щось подібне було, за словами старих людей, за часів тушинського царка³¹, та ще за Бірона, коли гуляща дівка, Танька-ряба, мало не підвела була все місто під езекуцію. Та навіть і тоді було краще; принаймні тоді хоч що-небудь розуміли, а тепер почували тільки страх, зловісний і незбагнений страх.

Особливо тяжко було дивитися на місто пізно увечері. В цей час місто Глулов, і так не дуже людне, остаточно завмирало. На вулиці панували голодні пси, але й ті не гавкали, а в найбільшому порядку розкошували й виявляли розбещеність звичаїв; густий морок повивав вулиці й будинки, і тільки в одній з кімнат градоначальницької квартири блимало, аж ген після опівночі, зловісне світло. Прокинувшись, обивателі міг бачити, як градоначальник сидить, зігнувшись, за письмовим столом та все щось дряпає пером... І раптом підійде до вікна, гукне «не потерплю!» — і знову сідає до стола, і знову дряпає...

Почали ширитися недоладні чутки. Говорили, що новий градоначальник зовсім навіть не градоначальник, а перевертень, надісланий до Глулова через легковажність; що він ночами, у вигляді ненажерного упряя, ширяє над містом і смокче в сонних обивателів кров. Розуміється, усе це розповідали й переказували один одному пошепки; а хоч і знаходилися сміливі, які пропонували усім загалом власти навколішки й просити помилування, та й тих узяв роздум. А що, коли це так саме й треба? що, коли визнано необхідним, щоб у Глулові, гріхів його ради, був саме

такий, а не інший градоначальник? Міркування ці здалися такими резонними, що сміливці не тільки зреклися своїх пропозицій, але й тут-таки почали дорікати один одному за баламучення й підбурювання.

І раптом усім стало відомо, що градоначальника секретно відвідує годинникових і органних справ майстер Байбаков. Вірогідні свідки казали, що одного разу, о третій годині ночі, бачили, як Байбаков, весь блідий і переляканий, вийшов з квартири градоначальника й обережно ніс щось загорнуте в серветку. І що найдивніше — тієї достопам'ятної ночі ніхто з обивателів не тільки не був розбуджений криком «не потерплю!» — але й сам градоначальник, як видно, припинив на час критичний аналіз недоїмкових реєстрів* і поринув у сон.

Постало запитання: яку потребу міг мати градоначальник до Байбакова, який, крім того, що пив безпросипу, був ще й явний перелюбник?

Почалися каверзи та підсилення з метою вивідати таємницю, але Байбаков був німий, як риба, і на всі вмовляння обмежувався тим, що тремтів усім тілом. Пробували підпоїти його, але він, не відмовляючись від горілки, тільки пігнів, а секрету не відкривав. Хлопчики, що були в нього в науці, могли сказати одне: що справді приходив одного разу вночі солдат з поліції, узяв хазяїна, який через годину повернувся з клучком, замкнувся в майстерні й відтоді затужив.

Більше нічого дізнатися не могли. Тимчасом таємні побачення градоначальника з Байбаковим почастишали. З часом Байбаков не тільки перестав тужити, а й так посміливішав, що самому міському голові пообіцяв віддати його без заліку в солдати, якщо той щодня не даватиме йому на шкалик. Він пошив собі нову пару одягу й хвалився, що цими днями відкриє в Глупові таку крамницю, що й самому Вінтергальтеру** в ніс ударить.

Серед усіх цих балачок і пересудів раптом як з неба впала повістка, що запрошувала найіменитіших представників глухівської інтелігенції, такого там дня і години, прибути до градоначальника для напучення. Імениті збентежились, але стали готуватися.

То був прекрасний весняний день. Природа triumфувала; горобці цвірінькали; собаки радісно вищали й махали хвостами. Обивателі, тримаючи під пахвами пакунок, юрилися на цодвір'ї градоначальницької квартири і з трепетом чекали страшного судовища. Нарешті, очікувана хвилина настала.

* Очевидний анахронізм. У 1762 році недоїмкових реєстрів не було, а просто стягалися гроші, скільки з кого належить. Не було, отже, і критичного аналізу. А втім, це скорше не анахронізм, а прозорливість, яку літописець, подекуди, виявляє в такій великій мірі, що читачеві робиться навіть незручно. Так, наприклад (ми побачимо це далі), він передбачав винайдення електричного телеграфу і навіть установалення губернських правлінь. *Видавець.*

** Новий приклад прозорливості. Вінтергальтера в 1762 році не було³². *Видавець.*

Він вийшов, і на обличчі його вперше побачили глупівці ту привітну усмішку, за якою вони так тужили. Здавалося, благотворне проміння сонця вплинуло й на нього (принаймні багато хто з обивателів потім запевняв, що на власні очі бачив, як у нього тряслися фалдочки). Він по черзі обійшов усіх обивателів, і хоч мовчки, але ласкаво прийняв від них усе, що слід. Скінчивши з цією справою, він трохи відступив до ганку й роззявив рота... І раптом щось усередині в нього зашипіло й задзижчало, і що більше тривало це таємниче шипіння, то дужче й дужче він поводив і блискав очима. «П... п... плю!» нарешті вихопилось у нього з уст; з цим звуком він востаннє блиснув очима й стрімголов кинувся у відчинені двері своєї квартири.

Читаючи в «Літописці» опис події такої нечуваної, ми, свідки й учасники інших часів і інших подій, звичайно, маємо цілковиту змогу поставитися до неї спокійно. Та перенесімося думкою за сто років назад, поставмо себе на місце достославних наших предків, і ми легко зрозуміємо той жах, який повинен був охопити їх, коли вони бачили ці очі, що бігали, і цей роззявлений рот, з якого нічого не виходило, крім шипіння та якогось невиразного звуку, не схожого навіть на бій годинника. Та в тому саме й полягала доброякісність наших предків, що, хоч як вразило їх описане вище видовище, вони не захопилися ні модними в той час революційними ідеями³³, ні спокусами, що їх давала анархія, а залишилися вірними начальстволюбності, і тільки трохи дозволили собі поспівчувати й поремствувати на свого більш ніж дивного градоначальника.

— І звідки в нас отакий негідник узявся! — говорили обивателі, здивовано запитуючи один одного й не надаючи слову «негідник» ніякого особливого значення.

— Глядіть, браття! коли б нам тее... відповідати за нього, за негідника, не довелося! — додавали деякі.

І після всього того спокійно розійшлися по домівках й узялися до звичайних своїх справ.

І залишився б наш Брудастий на довгі роки пастирем вертограду цього, і тишив би серця начальників своєю розпорядливістю, і не відчули б обивателі в своєму існуванні нічого незвичайного, якби річ зовсім випадкова (проста необачність) не припинила його діяльність в самому її розпалі.

Трохи згодом після описаного вище прийому діловод градоначальника, увійшовши ранком з доповіддю до його кабінету, побачив таке видовище: градоначальникове тіло, одягнене у віцмундир, сиділо за письмовим столом, а перед ним, на купі недоїмкових реєстрів, лежала, ніби вишукане прес-пап'є, зовсім порожня градоначальникова голова... Діловод вибіг такий переляканий, що аж зуби в нього цокотіли.

Побігли по помічника градоначальникового та по старшого квартального. Перший насамперед накинувся на останнього, обвинувативши його в недбалості, в потуранні зухвалому насиль-

ству, але кварталний виправдався. Він не без підстав запевняв, що голова могла бути спорожнена не інакше, як за згодою самого ж градоначальника, і що в справі цій брала участь людина, яка безперечно належить до ремісничього цеху, бо на столі, серед речових доказів, виявлено: долото, свердлик та англійську пилку. Покликали на пораду головного міського лікаря й поставили йому три запитання: 1) чи могла градоначальникова голова відокремитися від градоначальницького тулуба без крововиливу? 2) чи можливо зробити припущення, що градоначальник зняв з в'язів і спорожнив сам свою власну голову? і 3) чи можна припустити, щоб градоначальницька голова, вже раз усунена, могла згодом нарости знову з допомогою якого-небудь невідомого процесу? Ескулап задумався, пробурмотів про якусь «градоначальницьку речовину», що ніби виливається з градоначальницького тіла, та далі, бачивши сам, що зарепортувався, від прямої відповіді на запитання ухилився, посилаючись на те, що таємницю побудови градоначальницького організму наукою ще недостатньо досліджено*.

Вислухавши таку ухильну відповідь, помічник градоначальника зайшов у безвихідь. Він мав зробити одно з двох: або негайно репортувати про те, що трапилося, начальству і тимчасом почати зразу слідство, або ж якийсь час мовчати й вичікувати, що буде. Зважаючи на такі труднощі, він вибрав середній шлях, тобто почав слідство, і в той самий час усім і кожному наказав додержувати щодо цього предмету найбільшої таємниці, щоб не хвилювати народ й не посягти серед нього нездійснених мрій.

Та хоч як суворо додержували будочники довіреної їм таємниці, нечувана звістка про скасування градоначальникової голови за кілька хвилин облетіла все місто. Багато обивателів плакало, бо вони відчули себе сиротами, і крім того боялися потрапити під відповідальність за те, що корилися такому градоначальникові, в якого на в'язах, замість голови, була порожня посудина. Навпаки, інші хоч теж плакали, але запевняли, що за покірність їх чекає не кара, а похвала.

В клубі, увечері, всі наявні члени зібралися. Хвилювалися, балакали, пригадували різні обставини й виявляли факти якості досить непевної. Так, наприклад, засідатель Толковников розказав, що одного разу він увійшов зненацька до градоначальницького кабінету в нагальній справі й побачив, що градоначальник грається своєю власною головою, яку, проте, він зараз-таки поспішив приладнати до належного місця. Тоді він не звернув на цей факт належної уваги, і навіть вважав його за оману уяви, але тепер ясно, що градоначальник, щоб йому було легше, часом зліймав з себе голову і замість неї надівав ярмулку, зовсім так, як соборний протоіерей, перебуваючи в домашньому колі, здійсмає

---

* Нині доведено, що тіла всіх загалом начальників підлягають тим самим фізіологічним законам, як і всяке інше людське тіло, але не слід забувати, що в 1762 році наука була в дитячому віці. Вид.

з себе камилавку й надіває ковпак. Другий засідатель, Младенцев, згадав, що одного разу, ідучи повз майстерню годинникаря Байбакова, він побачив в одному її вікні градоначальникову голову, обставлену слюсарським та теслярським інструментом. Але Младенцеву не дали докінчити, бо при першій згадці про Байбакова усім спала на пам'ять його дивна поведінка й таємничі нічні походеньки його до квартири градоначальника...

А проте з усіх цих розповідей ніякого ясного результату не виходило. Публіка почала навіть схилитися до тієї думки, що вся ця історія є не що інше, як вигадка гулящих людей, але далі, пригадавши лондонських агітаторів^{34*} і переходячи від одного силігізму до другого, зробила висновок, що зрада звила собі кубло в самому Глупові. Тоді всі члени захвилювались, загомоніли і, запросивши доглядача міської школи, поставили йому запитання: чи бували в історії приклади, щоб люди розпоряжались, провадили війни й укладали трактати, маючи на в'язах порожню посудину? Доглядач подумав з хвилину й відповів, що в історії є багато повитого темрявою; але що був, одначе, такий собі Карл Простодушний, який мав на в'язах хоч і не порожню, та все-таки *ніби* порожню посудину, а війни провадив і трактати укладав.

Поки тривали ці балачки, помічник градоначальника не дрімав. Він теж згадав про Байбакова й негайно притягнув його до відповідальності. Якийсь час Байбаков відмагався, і нічого, крім «знати не знаю, відати не відаю», не відповідав, та коли йому показали знайдені на столі речові докази і, до того, пообіцяли півкарбованця на чарку, то прийшов до розуму і, будучи грамотним, дав таке зізнання:

«Василем звуть мене, Ивановим сином, на прізвище Байбаковим. Глупівський цеховий; на сповіді не буваю й святого причастя не приймаю, бо належу до секти фармазонів, і є тієї секти лжеіереєм. Судився за співжиття без шлюбу з слобідською жінкою, Мотрьонкою, і визнаний по суду явним перелюбником, в якому званні й досі перебуваю. Минулого року, взимку, — не пригадую, якого числа й місяця, — будучи розбуджений уночі, подався я, в супроводі поліцейського десяцького, до градоначальника нашого, Дементія Варламовича і, прийшовши, застав його, як він сидів і головою то в той, то в другий бік розмірено похитував. Знетямившись від страху і до того ж будучи обтяжений спиртними напоями, стояв я мовчки біля порога, коли раптом пан градоначальник поманили мене рукою до себе й подали мені папірець. На папірці я прочитав: «не дивуйся, а зіпсоване полагодь». Після того пан градоначальник зняли з себе власну голову й подали її мені. Розглянувши краще ящик, який лежав переді мною, я виявив, що він має в одному кутку невеличкий органчик, який може виконувати деякі неважкі музичні п'єси. П'єс цих було дві: «розорю!» і «не потерплю!» Та що в дорозі голова трохи відволочи-

* Навіть і це передбачив «Літописець!» Вид.

лась, то на валику деякі кілочки розхиталися, а деякі й зовсім повипадали. Отож від цього пан градоначальник не могли говорити виразно, або ж говорили, пропускаючи букви і склади. Помітивши в собі бажання виправити цей огріх і доставши на те згоду пана градоначальника, я з належною старанністю загорнув голову в серветку й подався додому. Але тут я побачив, що даремно покладався на свою западливність, бо хоч як старався я ті кілочки, які повипадали, закріпити, але так мало досяг у своїх заходах, що при найменшій необережності чи простуді кілочки знову випадали, і останнім часом пан градоначальник могли вимовляти тільки: п-плю! В цій скруті намірилися вони зопалу мене на весь вік нещасним зробити, але я той удар відвернув, запропонувавши панові градоначальникові звернутися по допомогу в Санкт-Петербург, до годинниковських і органних справ майстра Вінтергальтера, що вони й виконали якнайточніше. Відтоді минуло вже багато часу, протягом якого я щодня розглядав градоначальникову голову та викидав з неї сміття, що саме робив і того ранку, коли ваше високоблагородіє, через необачність мою, законфіскували належний мені інструмент. Та чому замовлена в пана Вінтергальтера нова голова досі не прибуває, мені не відомо. А втім, гадаю, що через розлиття рік, завдяки весняному теперішньому часові, голова ця й нині перебуває де-небудь у бездіяльності. А на запитання вашого високоблагородія про те, по-перше, чи можу я, в разі надіслання нової голови, її припасувати, і, по-друге, чи буде та припасована голова справно діяти? відповідати цим честь маю: припасувати можу і діяти вона буде, але справжніх думок мати не може. До цього зізнання явний перелюбник Василь Іванів Байбаков руку приклав».

Вислухавши зізнання Байбакова, помічник градоначальника зміркував, що коли вже раз допущено, щоб у Глупові був городничий, який має замість голови простий прилад, то, виходить, це так і слід. Тому він вирішив чекати, але в той же час послав до Вінтергальтера спонукальну телеграму* і, замкнувши градоначальникове тіло на ключ, спрямував усю свою діяльність на заспокоєння громадської думки.

Та всі хитрування були вже марні. Минуло після того ще два дні; надійшла, нарешті, і давно очікувана петербурзька пошта, але ніякої голови не привезла.

Почалася анархія, тобто беззладдя. Урядові установи спорожніли; недоїмок набралось стільки, що місцевий скарбник, заглянувши в казенний ящик, роззявив рота, та так на весь вік з роззявленим ротом і залишився; квартальні відбилися від рук і зухвало байдкували; офіціальні дні зникли. Мало того, почалися вбивства, і на самому міському вигоні знайдено було тулуб невідомого чоловіка, в якому, по фалдочках, хоч і впізнали лейбкампанця, але ні капітан-справник, ні інші члени тимчасового

* Дуже дивно! Вид.

відділу, хоч як шукали, не могли знайти відокремленої від тулуба голови.

О восьмій годині вечора помічник градоначальника одержав телеграфом звістку, що голову давним-давно послано. Помічник градоначальника оторопів остаточно.

Минає й ще день, а градоначальникове тіло все сидить у кабінеті й навіть починає псуватися. Начальстволюбність, тимчасово вражена чудною поведінкою Брудастого, несміливими, але твердими кроками виступає вперед. Кращі люди йдуть процесією до помічника градоначальника й наполегливо вимагають, щоб він розпорядився. Помічник градоначальника, бачивши, що недоїмки нагромаджуються, пияцтво розвивається, правда в судах скасовується, а резолюції не затверджуються, вдався по допомогу до стряпчого. А цей, як людина послужлива, телеграфував про випадок, що трапився, начальству, і телеграфом-таки одержав звістку, що його, за безглузде донесення, звільнено з служби*.

Почувши про це, помічник градоначальника прийшов до управління й заплакав. Прийшли засідателі — і теж заплакали; з'явився стряпчий, але й той від сліз не міг говорити.

А тимчасом, Вінтергальтер казав правду, і голову було справді виготовлено й вислано вчасно. Та він вчинив необачно, доручивши приставити її поштовими хлопчиків, зовсім необізаному з срганними справами. Замість того, щоб тримати пакунок обережно в руках, недосвідчений посланець кинув його на дно воза, а сам задрімав. Так він промчав кілька станцій, аж раптом відчув, що його хтось вкусив за литку. Застуканий болем зненацька, він покwapно розв'язав рогажаний пакунок, в якому загорнуто було загадкову кладь, і химерне видовище стало перед очима його. Голова роззявляла рота й поводила очима; мало того: вона голосно й зовсім виразно вимовила: «розорю!»

Хлопчина просто збожеволів від жаху. Першим його рухом було викинути кладь, що говорила, на дорогу; другим — непомітно злізти з воза й сховатися в кущі.

Може, тим і закінчилася б ця дивна пригода, що голова, пролежавши якийсь час на дорозі, була б згодом розчавлена проїжджими екіпажами і, нарешті, вивезена на поле як угноєння, якби справа не ускладнилася втручанням елемента в такий мірі фантастичного, що самі глупівці — і ті розгубилися. Але не будемо випереджати подій і подивимось, що робиться в Глупові.

Глупов закипав. Не бачивши кілька днів поспіль градоначальника, громадяни хвилювались і, нітрохи не вагаючись, обвинувачували помічника градоначальника та старшого квартального в розтраті казенного майна. По місту безкарно бродили юродиві й блаженні та віщували людям усяке лихо. Якийсь Мишко Сопливий запевняв, що він бачив уночі сонне видіння, в якому з'явився до нього муж грізний і хмарою преясною повитий.

---

* Цей достойний чиновник виправдався і, як побачимо далі, брав найбільшу участь у наступних глупівських подіях. *Вид.*

Нарешті, глупівці не витримали; очолювані улюбленим громадянином Пузановим, вони вишикувались у каре перед урядовими установами й вимагали, щоб до народного суду з'явився помічник градоначальника, загрожуючи в іншому разі рознести і його самого, і його будинок.

Протигромадські елементи спливали на поверхню з жахливою швидкістю. Починали говорити про самозванців, про якогось Стюпку, який, очолюючи вольницю, не далі як учора, на очах у всіх, забрав двох купецьких жінок.

— Куди ти подів нашого батечка? — заводало розлючене до нестями сонмище, коли помічник градоначальника став перед ним.

— Отамани-молоді! де ж я вам його візьму, коли він на ключ замкнений! — умовляв юрбу охоплений трепетом чиновник, виведений подіями з адміністративного заціплення. В той же час він потай моргнув до Байбакова, який, побачивши той знак, негайно зник.

Та хвилювання не вшухало.

— Брешеш, перекинчику! — відповідала юрба: — ви навмисно з квартальним змовилися, щоб батечка нашого позбутися!

І бог знає, чим закінчилося б загальне сум'яття, якби в цю хвилину не почулося дзеленчання дзвоника і слідом за тим не під'їхала до бунтівників підвода, в якій сидів капітан-справник, а поряд нього... зниклий градоначальник!

На ньому було надіто лейб-кампанський мундир; голова в нього була дуже забруднена грязюкою і в кількох місцях побита. Незважаючи на це, він спритно зіскочив з підводи й блиснув на юрбу очима.

— Розорю! — заgrimів він таким оглушливим голосом, що всі вмить затихли.

Заворушення було придушено зразу; в цій юрбі, яка недавно дуже грізно гула, запанувала така тиша, що можна було почути, як дзижчав комар, прилетівши з сусіднього болота подивитися на «це безглузде і сміховинне глупівське сум'яття».

— Призвідники, вперед! — скомандував градоначальник, дедалі підвищуючи голос.

Почали вибирати призвідників з числа неплатників податків, і вже набрали чоловіка з десятка, як нова і цілком дивовижна річ повернула справу зовсім в інший бік.

В той час, як глупівці тужно перешіптувались, пригадуючи, на кому з них найбільше набралось недоїмок, до зборища непомітно під'їхала така відома обивателям градоначальницька дрожка. Не встигли обивателі оглянутися, як з екіпажа вискочив Байбаков, а слідом за ним на очах у всієї юрби опинився точнісінько такий самий градоначальник, як і той, що його, за хвилину перед цим, привіз на підводі справник! Глупівці так і остовпіли.

Голова в цього другого градоначальника була зовсім нова і

до того ж полакована. Деяким прозорливим громадянам здалося дивним, що велика родимка, яка була кілька днів тому на правій щоці градоначальника, тепер опинилася на лівій.

Самозванці зустрілися й зміряли один одного очима. Юрба поволи і мовчки розійшлась*.

СКАЗАННЯ ПРО ШІСТЬ ГРАДОНАЧАЛЬНИЦЬ

Картина глупівської міжусобици

Як і слід було сподіватися, дивні події, що сталися в Глупові, не залишилися без наслідків.

Не встигло ще згубне двовладдя пустити шкідливе коріння, як з губернії прибув розсильний, який, забравши обох самозванців і посадовивши їх в особливі посудини, наповнені спиртом, негайно повіз їх для огляду.

Та цей, як видно, природний і законний акт адміністративної твердості мало не став джерелом ще гірших труднощів, ніж ті, до яких спричинилася незрозуміла поява двох однакових градоначальників.

Тільки-но зник слід розсильного, що повіз самозванців, тільки-но дізналися глупівці, що вони залишилися зовсім без градоначальника, як, спонукувані силою начальстволюбності, негайно впали в анархію.

«І лежав би град цей і до днесь в отій згубній безодні, — каже «Літописець», — якби не був вирятуваний звідти твердістю й самовідданістю одного безстрашного штаб-офіцера³⁵ з місцевих обивателів».

Анархія почалася з того, що глупівці зібралися навколо дзвіниці й скинули з неї двох громадян: Стьопку та Івашка. Потім пішли до модного закладу французької, дівички де-Сан-Кюлот (у Глупові вона була відома під ім'ям Устини Протасіївни Трубочстихи, а згодом виявилось, що вона була сестрою Марата^{36**} і вмерла від докорів совісті) і, перебивши там шибки, рушили до річки. Тут утопили ще двох громадян: Порфишку та другого Івашка, і, нічого не досягши, розійшлися по домівках.

* Видавець вважав за краще закінчити на цьому місці дане оповідання, хоч «Літописець» і доповнює його різними роз'ясненнями. Так, наприклад, він каже, що на першому градоначальнику було надіто ту саму голову, яку викинув з воза посланець Вінтергальтера і яку капітан-справник припасував до тулуба невідомого лейб-кампанця; а на другому градоначальнику було надіто попередню голову, яку нашвидку полагодив Байбаков з наказу помічника городничого, набивши її помилково замість музики наказами, що вийшли з ужитку. Всі ці міркування зовсім дитячі, і безсумнівно залишається тільки те, що обидва градоначальники були самозванці.

** Марат у той час не був відомий; помилку цю, проте, можна пояснити тим, що події описував «Літописець», як видно, не по гарячих слідах, а через кілька років. *Вид.*

Тимчасом зрада не дрimalа. З'явилися честолюбні особи, які задумали скористуватися з дезорганізації влади для задоволення своїх егоїстичних цілей. І, що найдивніше, представницями анархічного елемента були цим разом виключно жінки.

Першою, що замислила викрасти стерно глупівської влади, була Іраїда Лукинiшна Палеологова, бездітна вдова, непохитної владі, мужньої будови, з обличчям темнокоричневого кольору, що нагадувало стародруковані зображення. Ніхто не пам'ятав, коли вона оселилася в Глупові, отож дехто з старожилів гадав, що подія ця збігалася з темрявою віків. Жила вона самотньо, живлячись скудною їжею, даючи на проценти гроші й люто мордуючи своїх чотирьох кріпачок-дівок. Зухвалий свій намір вона, як видно, добре обмірковувала. По-перше, вона збагнула, що місту без начальства ні на хвилину залишатися неможливо; по-друге, маючи прізвище Палеологових, вона вбачала в цьому якусь таємну вказівку³⁷; по-третє, немало віщувало їй доброго й те, що покійний чоловік її, колишній горілчаний пристав, якимось, через оскудіння, виконував десь обов'язки градоначальника. «Зміркувавши це, — каже «Літописець», — злоехидна ота Іраїдка почала діяти».

Не встигли глупівці опам'ятатися від учорашніх подій, як Палеологова, скористувавшись з того, що помічник градоначальника з своїми прибічниками засів у клубі в бостон, витягла з піхов шпагу покійного горілчаного пристава і, напоївши, для відваги, трьох солдатів з місцевої інвалідної команди, вдерлася в скарбницю. Звідти, взявши в полон скарбника і бухгалтера, а скарбницю безсовісно обібравши, повернулася собі додому. При чому кидала на людей мідними грошима, а п'яні її прибічники вигукували: «ось наша матінка! тепер нам, братця, горілки буде вволю!»

Коли, другого дня, помічник градоначальника прокинувся, все вже було закінчено. Він з вікна бачив, як обивателі вітали одного, цілувалися й проливали сльози. Потім, хоч він і спробував знову захопити стерно влади, та що руки в нього тремтіли, то зараз-таки його й випустив. З сумом і тугою він поспішив до міського управління, щоб дізнатися, скільки залишилося вірних йому поліцейських солдатів, але на дорозі схопив його засідатель Толковников і привів до Іраїдки. Там уже застав він зв'язаного казенних справ стряпчого, який теж чекав своєї долі.

— Чи визнаєте ви мене за градоначальницю? — кричала до них Іраїдка.

— Якщо маєш чоловіка й можеш довести, що він тутешній градоначальник, то визнаю! — твердо відповів мужній помічник градоначальника. Казенних справ стряпчий тремтів усім тілом і тремтінням цим ніби стверджував мужність свого товариша по службі.

— Не про те вас питають, чоловікова я жона, чи вдова, а

про те, чи визнаєте ви мене за градоначальницю? — дужче лютилась Іраїдка.

— Якщо ясніших доказів не маєш, то не визнаю! — так твердо відповів помічник градоначальника, що стряпчий зацокотів зубами й заметався на всі боки.

— Що з ними балакати! на дзвіницю їх! — горлав Толковников та його однодумці.

Нема сумніву, що доля цих чиновників, які залишилися вірними обов'язкові, була б дуже сумна, якби не вирядувала їх непередбачена обставина. В той час, як Іраїдка безтурботно святкувала перемогу, безстрашний штаб-офіцер не дрімив і, керуючись приказкою: «вибивай клин клином», навчив одну авантюристку Клемантинку де-Бурбон³⁸, заявити права свої. Права ці полягали в тому, що батько її, Клемантинчин, кавалер де-Бурбон, був колись десь градоначальником і за фальшиву гру в карти з посади тієї звільнений. Крім того, нова претендентка була високого зросту, любила пити горілку та їздила верхи по-чоловічому. Без труднощів прихиливши на свій бік чотирьох солдатів місцевої інвалідної команди і будши таємно підтримувана польською інтригою, ця ледача пройдисвітка заволоділа думками майже вмиг. Знову кинулися глупівці до дзвіниці, скинули звідти Тимошка та третього Івашка, потім пішли до Трубочистихи й геть розорили її заклад, потім кинулися до річки й там утопили Прошка та четвертого Івашка.

В такому стані були справи, коли мужніх страдників повели до дзвіниці. На вулиці зустріла їх очолювана Клемантинкою юрба, серед якої невсипущим оком пильнував безстрашний штаб-офіцер. Бранців негайно визволили.

— Що, старенькі! чи визнаєте ви мене за градоначальницю? — спитала безпутна Клемантинка.

— Якщо ти маєш чоловіка й можеш довести, що він тутешній градоначальник, то визнаємо! — мужньо відповів помічник градоначальника.

— Ну, Христос із вами! одведіть їм по клаптю землі під гори! нехай садять капусту і пасуть гусей! — лагідно сказала Клемантинка та й по цьому слову рушила до будинку, в якому укріпилася Іраїдка.

Стався бій; Іраїдка оборонялася цілий день і цілу ніч, уміло виставляючи наперед полонених скарбника і бухгалтера.

— Здайся! — говорила Клемантинка.

— Скорися, безсоромна! та вгамуй своїх псів! — хоробро відповідала Іраїдка.

Однак, під ранок наступного дня Іраїдка стала підупадати, але й це завдяки лише тій обставині, що скарбник і бухгалтер, пройнявшись громадянською хоробрістю, рішуче відмовилися захищати укріплення. Становище обложених зробилося дуже невпевним. Крім обов'язку відбивати обложників, Іраїдці треба було придумувати зраду у власному таборі. Передбачаючи конеч-

ву загибель, вона вирішила вмерти геройською смертю і, зібравши награвовані в казні гроші, на очах в усіх злетіла в повітря разом з скарбником і бухгалтером.

Вранці помічник градоначальника, садивши капусту, бачив, як обивателі знову вітали один одного, цілувались і проливали сльози. Деякі з них так посмілювались, що навіть підходили до нього, плескали по плечу й жартома називали свинопасом. Усіх цих сміливців помічник градоначальника, звичайно, тоді ж записав на папірці.

Звістки про «глупівське безглузде й сміховинне сум'яття» дійшли, нарешті, і до начальства. Звелено було «безпутну оту Клемантинку, розшукавши, привести, а які є в неї спільники, то й тих, розшукавши, привести також, а глупівцям якнайсуворіше наказати, аби неповинних громадян у річці задарма не потопляли і з дзвіниці за зврячою звичкою не скидали». Але звістки про призначення нового градоначальника все ще не надходило.

Тимчасом, справи в Глупові заплутувалися дедалі більше. З'явилася третя претендентка, родом з Ревеля, Амалія Карлівна Штокфіш, яка обгрунтовувала свої претензії єдино тим, що вона два місяці жила в якогось градоначальника за помпадуршу. Знову кинулися глупівці до дзвіниці, скинули звідти Семка і тільки-но хотіли спустити туди Івашка, як їх зупинив іменитий громадянин Сила Терентійович Пузанов.

— Отамани-молодці! — говорив Пузанов: — але ж бо ми таким маніром усіх людей переб'ємо, а пуття не дійдемо!

— Правда! — погодилися, опам'ятавшись, отамани-молодці.

— Стривай! — кричали деякі: — а чого Івашко галасує? галасувати хіба можна?

П'ятий Івашко стояв ні живий, ні мертвий перед дзвіницею, машинально кланяючись на всі боки.

В цей час до юрби підїхала білим конем дівця Штокфіш, супроводжувана шістьома п'яними солдатами, які вели взяті в полон безпутну Клемантинку. Штокфіш була повна, білява німкеня, з високою груद्धю, з рум'яними щоками та з пухлими, немов вишні, губами. Юрба захвилювалась.

— Ач, гладка! черво як нагуляла! — почувлося в різних місцях.

Та Штокфіш, як видно, задалегідь зважила небезпеку свого становища і поквапилася відбити її байдужістю.

— Отамани-молодці! — гримнула вона, по-молодецькому показуючи на збожеволілу від горілки Клемантинку: — ось безпутна ота Клемантинка, яку звелено, розшукавши, привести! бачили?

— Бачили! — гомоніла юрба.

— Добре бачили? і визнаєте її за оту саму безпутну Клемантинку, яку велено, розшукавши, негайно привести?

— Бачили! визнаємо!

— То викотити їм три бочки оковитої! — вигукнула безстрашна

німкєня, звертаючись до солдатів, і, не кваплячись, виїхала з юрби.

— Ось вона! ось вона, матінка наша Амалія Карлівна! тепер, братця, горілки в нас буде доволі! — гримнули отамани-молодці услід їй.

Того дня весь Глупов був п'яний, а найбільше п'ятий Івашко. Безпутну оту Клемантинку посадили в клітку й вивезли на майдан: отамани-молодці підходили й дражнили її. Деякі, добродушніші частували горілкою, але вимагали, щоб вона за це втнула яку-небудь штуку.

Легкість, з якою гладка німкєня Штокфіш здобула перемогу над безпутною Клемантинкою, пояснюється дуже просто. Клемантинка, як тільки знищила Іраїдку, то зараз же замкнулася з своїми солдатами й поринула в розніженість звичаїв. Даремно пан Кшепшицюльський і пан Пшекшицюльський, що їх таємним знаряддям вона була, усовіщали, протестували та загрожували — Клемантинка через п'ять хвилин була така п'яна, що нічого вже не розуміла. Пани якийсь час ще потрималися, але потім, побачивши марність дальшої стійкості, відступились. І справді, тієї ж ночі Клемантинку було підведено без пам'яті з постелі й втягнуто в самій сорочці на вулицю.

Безстрашний штаб-офіцер (з обивателів) був у розпачі. З усіх його хитрувань, підступів і переодягань нічогоісінько не виходило. Анархія панувала в місті цілковита; начальствуючих не було, предводитель утік на село, старший квартальний зарився з доглядачем шкіл на пожежному дворі в соломі і тремтів. Самого його, штаб-офіцера, розшукували в місті і за впіймання визначено було нагороду — три копійки. Обивателі захвилювалися, бо всякому було приємно тих три копійки покласти до кишені. Він уже подумував, чи не краще йому самому скористуватися грішми, з'явившись до гладкої німкєні з повинною, коли раптом несподівана обставина повернула справу зовсім інакше.

Легко було німкєні справитися з безпутною Клемантинкою, але незрівнянно важче було обеззброїти польську інтригу, тим більш, що вона діяла невидимими підпільними способами. Після розгрому Клемантинчиного пани Кшепшицюльський і Пшекшицюльський сумно поверталися собі додому й голосно нарікали на нездатність російського народу, який навіть заради подібного випадку жодної талановитої особи не зумів з себе виробити, як увагу їхню привернула одна, як видно, незначна подія.

Був холоднуватий травневий ранок, і з неба падала рясна роса. Після безсонної й бурхливо проведеної ночі глупівці полягали спати, і в місті панувала тиша непорушна. Коло дерев'яного будиночка, непоказного на вигляд, метушилися якісь два парубки й мастили дьогтем ворота. Побачивши панів, вони, як видно, знімали й кинулися навтьоки, але були зупинені.

— Що ви тут робите? — спитали пани.

— Та ось, Нельчині ворота дьогтем мастимо, — признався

один з парубків: — надто вона ниньки на всі боки махатися стала!

Пани переглянулись і якомсь багатозначно чвиркнули. Хоч вони пішли далі, але в них у головах виник уже план. Вони згадали, що у ветхому дерев'яному будиночку справді жила й держала заїзд їхня компатріотка, Анеля Алсізіївна Лядоховська, і що хоч вона не мала ніякого права на назву градоначальницької помпадурші, але її теж якомсь одного разу було покликано до градоначальника. Цього останнього цілком досить було, щоб виставити нову претендентку і сплести нову польську інтригу.

Вони тим легше могли здійснити свій намір, що в цей час сваволя глупівців набула розмірів неприродних. Мало того, що вони в один день скинули з дзвіниці та втопили в річці цілі десятки улюблених громадян, а й на заставі самовільно спинили чиновника, який їхав з губернії по казенній подорожній.

— Хто ти? і з чим до нас приїхав? — питали глупівці чиновника.

— Чиновник з губернії (ім'я рек), — відповідав приїжджий: — і приїхав сюди розслідувати гультьайські Клемантинчині справи!

— Бреце він! Його від Клемантинки, від підлої, підіслано! тягніть його до буцегарні! — кричали отамани-молодці.

Даремно протестував і опирався приїжджий, даремно показував якісь папери, народ нічому не вірив і не випускав його.

— Нам, брат, цього паперу цілі купи показували — та пусте діло вийшло! а з тобою нам панькатись не годиться, бо ти, і з обличчя видно, безпутної отої Клемантинки лазутчик! — кричали одні.

— Чого з ним по-дурному теревенити! у воду його — та й годі! — кричали інші.

Нещасного чиновника повели до розправи й віддали під варту.

А тимчасом Амалія Штокфіш порядкувала; визначила з міщан по три копійки з кожного двору, а з купців по фунту чаю та по голові цукру по великій. Потім поїхала в казарми і з власних рук почастивала солдатів чаркою горілки та шматком пирога. Повертаючись додому, вона зустріла по дорозі помічника градоначальника і стряпчого, які гнали хворостоною гусей з луки.

— Ну, що, старенькі? одумались? визнаєте мене? — спитала вона їх ласкаво.

— Якщо маєш чоловіка і можеш довести, що він наш градоначальник, то визнаємо! — твердо відповів на те помічник градоначальника.

— Ну, Христос з вами! пасіть гусей! — сказала гладка німкеня і рушила далі.

Під вечір полив такий великий дощ, що вулиці Глупова зробились на кілька годин непрохідними. Завдяки цьому ніч минула щасливо для всіх, крім бідолашного проїжджого чиновника, якого, щоб певніше випробувати, посадили в темну й тісну комір-

чину, яка здавна мала назву «великого блошиного заводу», на відміну від заводу малого, в якому випробовували злочинців менш небезпечних. Ранок, що настав після того, також не сприяв підступам польської інтриги, бо інтрига ця, завжди діючи в темряві, не може витримати сонячного світла. «Гладка німкеня», обдурена зовнішньою тишею, вважала своє становище таким міцним і так посміливішала, що вийшла на вулицю без провідника й почала загравати з перехожими. А втім, під вечір вона, для форми, скликала найдосвідченіших міських будочників і відкрила нараду. Будочники одностайно радили: перше, безпутну оту Клемантинку, не гаючись, втопити, аби не бентежила народ і не драгувала; друге, помічника градоначальника і стряпчого катувати, і по-третє, безстрашного штаб-офіцера, розшукавши, привести. Але таке було засліплення цієї нещасної жінки, що вона й слухати не хотіла про сувєрі заходи і навіть приїжджого чиновника звеліла перевести з великого блошиного заводу в малий.

Тимчасом глупівці поволі починали приходити до пам'яті, і охоронні сили, які ховалися досі по закутках, несміливо, але твердим кроком виступали наперед. Помічник градоначальника, змовившись з стряпчим і безстрашним штаб-офіцером, став умовляти глупівців цуратися німкеніної і Клемантинчиної злоєхидної спокуси й повернутися до своїх справ. Він суворо засуджував розпорядження, внаслідок якого приїжджого чиновника було посадовлено до блошиного заводу, і віщував Глупову велику від того біду. Сила Терентійович Пузанов, на ці слова, тоскно закивав головою, отож якби отамани-молодці були хоч трошечки меткіші, то вони, звичайно, рознесли б розправу до цурки. З другого боку, і «безпутна ота Клемантинка» зробила чималу послугу партії порядку...

Справа в тому, що вона й далі сиділа в клітці на майдані, і глупівцям насолодою було, на дозвіллі, приходити дражнити її, бо вона скаженіла при цьому нечувано, а особливо тоді, коли її тіла торкалися кінцями розжарених залізних прутів.

— Що, Клемантинко, солодко? — реготали одні, бачивши, як «безпутна» крутилася від болю.

— А скільки, братця, паскуда ця горілки в нас вихлептала — страх! — додавали інші.

— Хіба вашу я пила? — огризалася безпутна Клемантинка: — якби не моя прикра схильність, та не покинули мене пани мої любі, то дізналися б ви в мене вже, яка я є!

— Гладка тобі либонь перше, яка вона є, показала!

— Тож-бо «гладка»! Я, хоч яка там є, а все-таки градоначальницька дочка, а то взяли собі гулящу німкеню, яка на базарі собою торгувала!

Задумалися глупівці над цими Клемантинчиними словами. Загадала вона їм загадку.

— А що, братця! адже вона, Клемантинка, хоч і безпутна, а правду мовила! — казали одні.

— Ходімо, рознесемо гладку! — галасували інші.

І якби не нагодилися тут будочники, то не минула б лиха «гладка», полетіла б вона сторч головою з дзвіниці! Та що будочники були суворі, то справа з порядком загальмувалася, і отамани-молодці, погаласувавши ще трохи, розійшлися по домішках.

Але триумф «вільної німкені» підходив до кінця сам собою. Вночі, тільки-но встигла вона skleпити очі, як почула на вулиці підозрілий галас і зразу збагнула, що все для неї скінчилося. В самій сорочці, боса, кинулась вона до вікна, щоб принаймні уникнути ганьби й не бути посадоволеною, подібно до Клемантинки, в клітку, та було вже пізно.

Дужа рука пана Кшепишицьольського міцно тримала її за стан, а Нелька Лядоховська, «розлютившись нечувано», вимагала відповіді.

— Чи правда, дівко Амалько, що ти через обман владу захопила й градоначальницею облудно називати себе зволила і тим багатьох людей спокусила? — питала її Лядоховська.

— Правда, — відповіла Амалька: — тільки не через обман і не облудно, а була і є градоначальниця по сушій істині.

— І чого тобі, паскуді, таке сміховинне діло на думку спало? І хто тебе, паскуду, того діла навчив? — далі допитувала Лядоховська, не звертаючи уваги на Амальчину відповідь.

Амалька образилась.

— Може, і є тут паскуда, — сказала вона: — тільки не я.

Хоч скільки потім ставили дівці Амальці запитань, вона презирливо мовчала; хоч скільки примушували її повинитися — не повинилась. Вирішено було замкнути її в одну клітку з безпутною Клемантинкою.

«Страшно було дивитися, — каже «Літописець»: — як оті дві безпутні дівки від третьої, ще безпутнішої, одна одній на поталу віддані були! Досить сказати, що на ранок, другого дня, в клітці нічого, крім смердючих їхніх кісток, уже не було!»

Прокинувшись, глупівці з подивом дізналися про те, що трапилось; але й тут не вагались. Знову всі вийшли на вулицю, і стали вітати один одного, цілуватися та проливати сльози. Деякі просили похмелитися.

— Ох, дідько б вас забрав! — говорив безстрашний штаб-офіцер, дивлячись на цю картину. — Що ж ми, одначе, тепер робитимемо? — питав він тоскно помічника градоначальника.

— Треба орудувати, — відповів помічник градоначальника: — ось що! чи не пустити, добродію, серед народу чутку, що ота шельма Анелька, замість храмів божих, косьтоли скрізь ставити веліла?

— І чудесно!

Але на полудень чутки зробилися ще тривожнішими. Події змінювали одна одну з швидкістю неймовірною. В примській солдатській слободі об'явилася ще претендентка, Дунька-тов-

стоп'ята, а в стрілецькій слободі таку саму претензію заявила Мотрьонка-ніздря. Обидві обгрунтовували свої права на тому, що вони не раз бували в градоначальників «для ласощіє». Отож доводилося відбивати не одну, а разом трьох претенденток.

І Дунька, і Мотрьонка бешкетували неймовірно. Виходили на вулицю й кулаками збивали прохожим голови, ходили поодиноці на шинки і трошили їх, ловили молодих парубків й ховали їх у підвали, їли немовлят, а в жінок вирізували груди й теж їли. Порозпускавши коси за вітром, в самому ранковому негліже, вони бігали по міських вулицях, немов несамовиті, плювались, кусались і вигукували неподобні слова.

Глупівці просто побожеволіли від страху. Знову всі побігли до дзвіниці, і скільки тут було перебито й перетоплено тіл народних — того навіть приблизно уявити не можна. Почалося загальне судовище; усяк пригадував про свого ближнього всіляке, навіть таке, що тому й уві сні не снилося, а що судовий розгляд був короткослівний, то в місті тільки й чути було: лясь-лясь-лясь! О четвертій годині пополудні запалала буцегарня; глупівці кинулися туди й заціпеніли, побачивши, що приїжджий з губернії чиновник згорів весь до решти. Знову почалося судовище; стали дошукуватися, від чийого лиходійства виникла пожежа, і вирішили, що пожежу вчинив суший лиходій і нероба п'ятий Івашко. Підтягли Івашка на дибу, вимагаючи щиросердого у всьому зізнання, та в цю саму хвилину в гармашівській слободі запалав тарганячий малий заводик, і всі кинулися туди, залишивши п'ятого Івашка висіти на дибі. Задзвонили на сполох, але полум'я розлилося як річка і перепалило тарганів усіх до одного. Тоді спіймали Мотрьонку-ніздрю й заходилися чемненько топити її в річці, вимагаючи, щоб вона сказала, хто її, суццю ледащицю й лиходійку, на лиходійство намовив і хто в тому ділі їй пособляв? Та Мотрьонка тільки пускала у воді бульки, а співучасників і підсобників не виказала ні одного.

Серед цієї загальної тривоги про шельму Анельку зовсім забули. Бачивши, що її діло не вигоріло, вона, нишком, знову переїхала до свого заїзду, начебто ніколи ніяких капостей і не робила, а пани Кшепищюльський і Пшекшищюльський завели кондитерську, і стали торгувати в ній штемпованими пряниками. Залишалася тільки товстоп'ята Дунька, але з нею справитися було зовсім неможливо.

— А треба, братця, спіймати її неодмінно! — умовляв отаманів-молодців Сила Терентійович Пузанов.

— Егеж! піді-но, сунься! спритний! — відповідали молодці.

Був, після заколоту, уже день шостий.

Тоді сталося видовище зворушливе й небувале. Глупівці раптом піднесли духом і самі вчинили скромний подвиг власного порятунку. Перебивши й перетопивши силу-силенну народу, вони слушно зробили висновок, що тепер у Глупові крамольного гріха

не залишилося анітрошки. Залишилися самі благонамірені. Тому кожен дивився кожному сміливо у вічі, знаючи, що йому не можна докорити ні Клемантинкою, ні Раїдкою, ні Мотрьонкою. Вирішили діяти одностайно і насамперед зв'язатися з передмістями. Як і слід було сподіватися, першим виступив на сцену безстрашний штаб-офіцер.

— Співгромадяни! — почав він схвильованим голосом, та що промова його була секретна, то цілком природно, що ніхто її не чув.

Проте глупівці пустили сльозу і стали примушувати помічника градоначальника, щоб знову взяв стерно влади; але він, поки спіймають Дуньку, твердо від того відмовився. Почулося в юрбі зітхання; залунали вигуки: «ох! гріхи наші великі!» — та помічник градоначальника залишився непохитний.

— Отамани-молодці! в кому ще крамола залишилася — виходь! — грімнув голос із юрби.

Юрба мовчала.

— Всі очистилися? — допитував той самий голос.

— Всі! всі! — загула юрба.

— Хрестіться, братця!

Усі перехрестилися, оголошено було проти Дуньки-товсто-п'ятої загальний похід.

Передмістя, тимчасом, одно за одним слали до Глупова найутішніші повідомлення. Всі одностайно погоджувалися, що крамолу слід вирвати з корінням і для початку насамперед очистити самих себе. Особливо зворушливим було повідомлення передмістя Полоумнова. «Точію же, браття, самі себе ретельно випробуйте», писали тамтешні посадські люди, «хай у серцях ваших кубло крамольне не звиване буде, а будете здорові, і перед особою начальницькою не злокознені, а доброзичливі, достохвальні і якнайчемніші». Коли читалося це повідомлення, в юрбі чути було ридання, а посадська жінка Оксана-гунява, запалившись ревністю великою, тут-таки висипала з гамана два двогривеники й поклала основу капіталу, на впіймання Дуньки призначеному.

Та Дунька не здавалася. Вона закріпилася на великому блощичному заводі і, озброївшись гарматою, стріляла з неї, як з рушниць.

— Ач, шельма, які артикули гарматою виробляє! — говорили глупівці й не наслідувались підступитися.

— Ох, бодай тебе з'їли блощиці! — вигукували деякі.

Але й блощиці були з нею начебто заодно. Вона цілими хмарами випускала їх проти обложників, які з жахом розбігалися. Вирішили оборонятися від них окропом, і засіб цей начебто допоміг. Справді, вилазки блощиць припинилися, але підступитися до хати все-таки було неможливо, бо блощиці стояли там просто муром, та й гармата продовжувала діяти смертоносно. Спробували запалити блощичний завод, але в діях обложників

було мало однодумності, бо ніхто не хотів узяти на себе обов'язку керувати ними, — і спроба не вдалася.

— Здавайся, Дунько! не зайmemo! — гукали обложники, думаючи покорити її улесливими словами.

Та Дунька відповідала нечемністю.

Так тривала справа до вечора. Коли настала ніч, обложники, розсудливо відступивши, залишили, про всякий випадок, біля блощичного заводу цеп вартових.

Виявилось, однак, що стратагема³⁹ з окропом не залишилася без наслідків. Не знаходячи їжі за межами укріплення й роздратовані запахом людського м'яса, блощиці кинулися всередину шукати задоволення своєї кровожерності. Пізно опівночі Глупов був потривожений неприродним зойком: то конала товстоп'ята Дунька, заїдена блощицями. Тіло її, що буквально становило суцільну рану, знайшли другого дня посеред хати, і коло неї гармату та незчисленну кількість перечавлених блощиць. Інші блощиці, ніби засоромившись свого подвигу, поховалися в щілинах.

Був, після початку заколоту, день сьомий. Глупівці тріумфували. Та дарма, що внутрішніх ворогів було перемажено і польську інтригу згнєблено, отаманам-молодцям було якось не по собі, бо про нового градоначальника не було ні слуху, ні духу. Вони тинялися по місту, немов отруєні мухи, і не наважувались ні до якого діла братися, бо не знали, як ще сподобаються їхні недавні витівки новому начальникові.

Нарешті, о другій годині пополудні сьомого дня він прибув. Новопризначений, «суций» градоначальник був статський радник і кавалер Семен Костянтинович Двоєкуров.

Він негайно вийшов на майдан до буянів і зажадав призвідників. Видали Стюпку Горлатого та Фильку Безщасного.

Дружина нового начальника, Лукерія Терентіївна, ласкаво на всі боки кланялася.

Так закінчилося це гультьяйське і сміховинне шаленство; закінчилося й відтоді не повторювалось.

ВІДОМОСТІ ПРО ДВОЄКУРОВА

Семен Костянтинович Двоєкуров градоначальствував у Глупові з 1762 по 1770 рік. Докладного опису його градоначальствування не знайдено, але, зважаючи на те, що воно відповідало першим і, до того ж, найяскравішим рокам катерининської епохи, слід гадати, що для Глупова це був, мабуть, чи не кращий час в його історії.

Про особу Двоєкурова «Глупівський Літописець» згадує три рази: вперше в «короткому описові градоначальників», вдруге — наприкінці звіту про неспокійні часи, і втретє — при викладі історії глупівського лібералізму (див. опис градоначальствування

Угрюм-Бурчеева). З усіх цих загадок видно, що Двоекуров був людина передова й дивився на свої обов'язки більш ніж серйозно. Не можна думати, щоб «Літописець» з своєї волі зробив такий важливий біографічний пропуск в історії рідного міста; скоріше слід припустити, що наступники Двоекурова навмисно знищили його біографію, як таку, що свідчила про занадто явний лібералізм і могла стати для дослідників нашої старовини спокусливим приводом до розшукування конституціоналізму навіть там, де, по суті, є лише принцип вільного шмагання. Догадку цю почасти виправдує те, що в глупівському архіві досі існує аркуш, який, очевидно, належав до повної біографії Двоекурова, в такій мірі покреслений, що, незважаючи на всі зусилля, видавець «Літопису» міг розібрати лише таке: «бувши не малий на зріст... подавав певну надію, що... Але, охоплений жахом... не міг цього виконати... Згадуючи, весь вік журився...» Та й годі. Що означають ці загадкові слова? — З цілковитою ймовірністю відповісти на це запитання, певна річ, не можна, але якщо дозволено допустити в такій важливій справі догадки, то можна припустити одно з двох: або що в Двоекурова, при чималому його зрості (близько трьох аршин), мав бути якийсь особливий талант (наприклад, подобатися жінкам), якого він не виправдав, або що на нього було покладено доручення, якого він, злякавшись, не виконав. І потім весь вік журився.

Як би там не було, а діяльність Двоекурова в Глупові була безперечно плідотворна. Саме вже те, що він запровадив медоваріння та пивоварство і зробив обов'язковим вживання гірчиці й лаврового листа, доводить, що він був по прямій лінії родоначальником тих сміливих новаторів, які, через три чверті століття, провадили війни в ім'я картоплі. Та найважливіша справа його градоначальствування — це, безперечно, записка про потребу заснування в Глупові академії.

На щастя, ця записка збереглася цілком* і дає змогу вирікти освіченій діяльності Двоекурова цілком правильний і безсторонній присуд. Видавець дозволяє собі гадати, що викладені в цьому документі думки не тільки свідчать, що в той далекий час уже траплялися люди, які мали правильний погляд на речі, але можуть навіть і тепер бути керівними при здійсненні подібного роду заходів. Звичайно, сучасні нам академії мають трохи інший характер, ніж той, якого гадав їм надати Двоекуров, та що сила не в назві, а в тій суті, яку має на увазі проект і яка є не що інше, як «розгляд наук», то очевидно, що поки панує потреба в «розгляді», доти й проект Двоекурова втримає за собою все значення виховного документа. Що назви довільні і дуже рідко що-небудь змінюють — це дуже добре довів один з наступників Двоекурова, Бородавкін. Він теж клопотався про заснування академії, і коли

---

* Вона друкується дослівно наприкінці цієї книги, серед виправданих документів. Вид.

дістав відмову, то без дальших міркувань збудував замість неї буцегарню. Назва змінилася, але поставленої мети було досягнуто — Бородавкін нічого більше й не бажав. Та й хто ж може сказати, чи довго проіснувала б збудована Бородавкіним академія і які дала б вона плоди? Може, виявилось б, що її збудовано на піску; може, замість «розгляду» наук, вона заходила б насаджувати їх? Все це надзвичайно здогадно й непевно. А з буцегарнею — справа певна: і збудовано її міцно, і з колії «розгляду» не виб'ється нікуди.

Ось цю саме думку й розгортає Двоєкуров у своєму проекті з тією незаперечною ясністю й послідовністю, яких, на жаль, не має жоден з сучасних нам прожектерів. Звичайно, він не був таким рішучим, як Бородавкін, тобто не збудував буцегарні замість академії, але рішучість, здається, взагалі не була йому властива. Чи слід винуватити його за цю ваду? чи, навпаки, слід вбачати в цьому таємну схильність до конституціоналізму? — нехай розв'язують це питання сучасні дослідники вітчизняної старовини, що їх видавець і відсилає до автентичного документа.

ГОЛОДНЕ МІСТО

1776-й рік настав для Глупова при найщасливіших ознаках. Цілих шість років поспіль місто не горіло, не голодувало, не зазнавало пошестей ні серед людей, ні серед худоби, і громадяни не без підстав пояснювали таке нечуване в літописах благоденство простотою свого начальника, бригадира Петра Петровича Фердищенка. І справді, Фердищенко був такий простий, що літописець вважає за потрібне неодноразово і з особливою наполегливістю зупинятися на цій властивості, як на найприроднішому поясненні того задоволення, що його зазнавали глупівці під час бригадирського управління. Він ні до чого не втручався, задовольнявся помірною даниною, охоче заходив у шинки побалакати з шинкарями, вечорами виходив у засмальцьованому халаті на ганок градоначальницького дому і грав з підлеглими в носа, їв жирну страву, пив квас і любив прикрашати свою мову пестливим словом «братчику-ласкавчику».

— Ану, братчику-ласкавчику, лягай! — казав він провинному обивателю.

Або:

— А корову, братчику-ласкавчику, твою продати треба! бо, братчику-ласкавчику, недоїмка — це святе діло!

Зрозуміло, що після вигадливих дій маркіза де-Санглота, який літав у міському саду в повітрі, мирне управління старого бригадира повинно було здатися і «благоденственным» і «подиву гідним». Вперше легко зігхнули глупівці й зрозуміли, що жити «без утиску» куди краще, ніж «з утиском».

— Дарма, що він парадів не робить, та з полками на нас не ходить, — говорили вони: — зате ми при ньому, батечкові, світ побачили! Теперечки, вийдеш ти за ворота: хоч — на місці сиди; хоч — куди хоч іди! А перше скільки самих порядків було — і не доведи боже!

Та на сьомому році правління Фердищенка збаламутив біс. Цей добродушний і трохи лінивий правитель раптом зробився діяльним і наполегливим аж надто: скинув засмальцьованого халата і став ходити по місту у віцмундірі. Почав вимагати, щоб обивателі гав не ловили, а дивилися пильно, і до всього того вчинив таку колотнечу, яка могла б дуже погано для нього закінчитися, якби, в хвилину крайнього роздратування глупівців, їм не спало на думку: «а що як, братця, нас за це не похвалять!»

Справа в тому, що в цей самий час, при виїзді з міста, в слободі Гнойовій, квітла красою посадська жона Олена Осипова. Як видно, ця жінка являла собою тип тієї солодкої російської красуні, що, поглянувши на неї, чоловік не запалюється пристрасстю, але чуває, як уся його істота поволеньки тоне. При середньому зрості, вона була повна, біла та рум'яна; мала великі сірі опуклі очі, чи то безсоромні, чи то соромливі, пухкі вишневі губи, густі, гарно окреслені брови, темнорусу косу до п'ят і ходила по вулиці як «сіра качечка». Чоловік її, Дмитро Прокопів, фурманував і був теж до пари дружині: молодий, дужий, гарний. Ходив він у пливсовій чумарці та в поярковому брилі, оздобленому павиним пір'ям. І Дмитро дух ронив за Оленкою, і Оленка дух ронила за Дмитром. Частенько ходили вони до сусіднього шинку і, щасливі, співали там разом пісень. А глупівці просто не могли натішитися з їхнього лагідного життя.

Довго чи недовго вони так жили, тільки на початку 1776 року, до того самого шинку, де вони вільного часу раювали, зайшов бригадир. Зайшов, випив чвертку, спитав шинкаря, чи багато прибуває пияків, та в цей самий час побачив Оленку й відчув, що язик йому прилип до піднебіння. Одначе при людях сказати про те посовістився, а вийшов на вулицю й поманив за собою Оленку.

— Хочеш, молодичко, зі мною в любові жити? — спитав бригадир.

— А навіщо мені ти... гунявий? — відповіла Оленка, зухвало дивлячись йому в очі: — у мене свій чоловік хороший!

Тільки й було сказано між ними слів; та недобрі це були слова. Другого ж дня бригадир прислав до Дмитра Прокопового на постій двох інвалідів, наказавши їм при цьому орудувати «з утиском». А сам, надівши віцмундир, пішов поміж крамниці і, щоб поступово привчити себе до суворості, з азартом кричав на торговців:

— Хто ваш начальник? кажіть! чи, може, не я ваш начальник?

З свого боку, Дмитро Прокопів, замість того, щоб смиритися та легенько молодицю повчити, став говорити недоладні слова,

а Оленка, озброївшись рогацем, проганяла інвалідів геть, і на всю вулицю горлала:

— Оце-то бригадир! до чоловікової жони, немов блощиця, на перину вилізи хоче!

Зрозуміло, як повинен був засмутитися бригадир, довідавшись про такі похвальні слова. Та що тоді були часи ліберальні і серед публіки ходили балачки про корисність виборного начала, то розпорядитися по своїй особистій владі старий побоявся. Зібравши улюблених глупівців, він коротко виклав перед ними справу й зажадав негайного покарання неслухняних.

— Вам, старички-братчики, і книжки в руки! — ліберально додав він: — яку кількість по совісті визначите, я наперед згоден! Бо ж тепер у нас часи такі: всякому своє, аби тільки шмаганці були!

Улюблені порадилися, трохи погаласували й дали ось таку відповідь:

— Скільки є на небі зірок, стільки твоєму благородію їх, шельмів, і вчити слід!

Став бригадир лічити зірки («дуже він був простий», повторює з цього приводу архіваріус-літописець), та на першій-таки сотні збився і звернувся по роз'яснення до денщика. Денщик відповів, що зірок на небі видимо-невидимо.

Треба гадати, що бригадир був задоволений цією відповіддю, бо коли Оленка з Митьком повернулися, після екзекуції, додому, то хиталися, немов п'яні.

Проте Оленка й цього разу не вгамувалась, або, як висловлюється літописець, «від бригадирових батогів користі для себе не мала». Навпаки, вона начебто більше розлютилася, що й довела через тиждень, коли бригадир знову прийшов до шинку і знову поманив Оленку.

— Що, дурне поріддя, надумалась? — спитав він її.

— Ач, як тобі, старому псові, закортіло! Чи ж мало на сором мій надивився! — огризнулась Оленка.

— Гаразд! — сказав бригадир.

Одначе наполегливість старого примусила Оленку задуматися. Вернувшись після цієї розмови додому, вона якийсь час ні до якого діла взятися не могла, немов місяця собі не знаходила; потім пригорнулася до Митька й гірко-гірко заплакала.

— Видно, хоч там як, а бути мені в бригадира полюбовницею! — говорила вона, заливаючись слізьми.

— Тільки ти це зроби! та я тебе... і черепки твої погані за вітром пушу! — задихався Митько, і з люті поліз уже був за віжками на під, та враз отямився, затрусився всім тілом, впав на лавку й заревів.

Кричав він голосно, щосили, а про що кричав, того розібрати було не можна. Видно було тільки, що людина бунтує.

Дізнався бригадир, що Митько надумав бунтувати, і вдвоє дужче засмутився. Бунтівника закували й одвели до буцегарні. Як несамовита, кинулась Оленка на бригадирський двір, але пут-

нього нічого вимовити не могла, а тільки рвала на собі сарафан і безладно кричала:

— На, пес! жери! жери! жери!

І дивно, бригадир не тільки не образився на ці слова, а, навпаки, ще нічого не бачивши, подарував Оленці взємський пряник і слоїк помади. Побачивши ці дарунки, Оленка начебто сторопіла; кричати — не кричала, а тільки нишком схлипувала. Тоді бригадир наказав принести свій новий мундир, надів його і в усій красі показав себе Оленці. В той же час вибігла з дверей стара бригадирова економка й почала Оленку всовіщати:

— Ну, чого ти, паскудо, жалієш, подумай-но! — говорила улеслива баба: — адже тебе бригадир у медочку купатиме!

— Митька жалко! — відповідала Оленка, але таким нерішучим голосом, що було ясно видно, що вона вже починає думати про здачу.

Тієї ж ночі в бригадировому домі трапилась пожежа, яку, на щастя, встигли погасити на самому початку. Згорів тільки архів, в якому тимчасово відгодовували на свята свиню. Натурально, виникла підозра в підпалі і впала вона не на кого іншого, як на Митька. Дізналися, що Митько напоїв у буцегарні сторожів і вночі пішов невідомо куди. Злочинця зловили й стали допитувати з тортурами, але він, як запеклий злодій і лиходій, від усього одмагався.

— Нічого я цього не знаю, — казав він: — знаю тільки, що ти, старий пес, у мене жінку силоміць забрав, і я тобі це, старому псові, прощаю... жери!

А проте Митьчиним словам не повірили, і що казус був спішний, то й розгляд його провадилося спрощено. Через місяць Митька вже було вибито на майдані батогом, і, по накладенні тавра, заслано до Сибіру, серед інших сущих злодіїв і розбійників. Бригадир тріумфував; Оленка нишком схлипувала.

Однаке глупівцям ця справа не минулася безкарно. Як і водиться, бригадирські гріхи насамперед окошилися на них.

Все змінилося відтоді в Глупові. Бригадир, у повному мундирі, щоранку бігав по крамницях та все тягнув, усе тягнув. Навіть Оленка почала мимохідь тягти, і раптом, ні сіло ні впало, стала вимагати, щоб її визнавали не за фурманиху, а за попівську дочку.

Та цього мало: сама природа перестала бути сприятливою для глупівців. «Нова ця Іезавель⁴⁰, — каже про Оленку літописець, — навела на наше місто посуху». Від самого весняного Миколи, з того часу, як почала вода входити в рівень, і аж до Іллі не випало й краплі дощу. Старожили не могли пригадати нічого подібного, і не без підстав зв'язували це явище з бригадировим гріхопадінням. Небо розжарилося й цілою зливою спеки обдавало все живе; в повітрі помічалось щось ніби тремтіння й тхнуло гаром; земля

тріскалась і зробилася тверда, як камінь, така, що ні ралом, ні навіть лопатою взяти її було не можна; трава і сходи городини поблякли; жито відквітувало й викинуло колос падзвичайно рано, але було таке рідке, і зерно було таке плюскле, що не сподівалися зібрати й насіння; ярина зовсім не зійшла, і засіяні нею поля лежали чорні, немов смола, засмучуючи очі обивателів безнадійною голизою; навіть лобода не вродила; худоба металася, ревля й іржала; не знаходячи в полі поживи, вона бігла до міста й заповнювала вулиці. Люди немов змарніли й ходили з похнюпеленими головами; тільки гончарі раділи годині, але й ті розкаялися, коли побачили, що горшків багато, а варити нема чого.

Одначе глупівці не впадали в розпач, бо не могли ще осягти всієї глибини лиха, що чекало на них. Поки ще був торішній запас, багато хто, через легковажність, їв, пив і влаштував бенкети, начебто й кінця запасові не передбачалося. Бригадир ходив у мундирі по місту й суворо-пресуворо наказував, щоб людей, які мають «похмурий вигляд», забирали до буцегарні й приводили до нього. Щоб підбадьорити народ, він доручив відкупщикові влаштувати в приміському гаю пікнік і пустити фейєрверк. Пікнік улаштували, фейєрверк пустили, «але хліба через те людяям не дали». Тоді бригадир покликав до себе «улюблених» і звелів їм підбадьорювати народ. Стали «улюблені» ходити по сусідах, і жодного зажуреного не проминули, щоб не втішити.

— Ми люди звичні! — говорили вони: — ми перетерпіти можемо. Якщо нас теперечки усіх на купу скласти і з чотирьох боків підпалити — ми й тоді супротивного слова не мовимо!

— Це що й казати! — додавали інші: — нам терпіти можна! бо ми знаємо, що в нас є начальники!

— Ти думаєш як? — підбадьорювали треті: — ти думаєш, начальство спить? Ні, брат, воно одним оком дрімає, а другим, мабуть, аж он де бачить!

Та коли впоралися з сіном, то виявилось, що худоби годувати не буде чим; коли закінчилися жнива, то виявилось, що й людяям живитися теж нема чим. Глупівці злякались і почали ходити до бригадира у двір.

— То як же, пане бригадире, з хлібцем? подбаєш? — питали вони його.

— Дбаю, братіки, дбаю! — відповідав бригадир.

— Отож-бо; ти вже постарайся!

Наприкінці липня пішли непотрібні дощі, а в серпні людяї стали мерти, бо все, що було, поїли. Придумували, яку б таку страву варити, щоб з неї був наїдок; змішували борошно з житньою січкою, але наїдку не було; пробували, чи не буде краще з товченою сосною корою, але й тут справжнього наїдку не добились.

— Хоч і правда, що від цього харчу немов ніби живіт наїдається, одначе, братця, треба так сказати: сама ця їжа пуста! — говорили проміж себе глупівці.

Базари спорожніли, продавати не було чого, та й не було кому, бо місто обезлюділо. «Які померли, — каже літописець, — які без пам'яті порозбігалися хто куди». А бригадир, тимчасом, не припиняв свого беззаконства й купив Оленці нову драдедамову хустку. Довідавшись про це, глупівці знову розтривожилися й цілою громадою ввалилися на бригадирів двір.

— А це ж ти либонь негаразд, бригадире, робиш, що з заміжньою жінкою силоміць живеш! — говорили вони йому: — та й не на те тебе сюди від начальства прислано, щоб ми, сироти, за твою дурість нападуть терпіли!

— Потерпійть, братіки! всього доволі буде! — крутився бригадир.

— Отож-бо! ми терпіти згодні! Ми люди звичні! А тільки ти, бригадире, про ці наші слова подумай, бо чого доброго: терпимо-терпимо, а воно й проміж нас дурних людей чимало знайдеться! Коли б чого не трапилось!

Громада розійшлася спокійно, але бригадир дуже задумався. Бачить і сам, що Оленка до всього лиха призводить, а розлучитися з нею не може. Послав по батюшку, думаючи в розмові з ним знайти втіху, але той ще більше стурбував, розповівши історію про Ахава та Іезавель.

— І поки не розтерзали її пси, весь народ загинув до єдино-го! — закінчив батюшка своє оповідання.

— Опам'ятайся, батюшко! невже ж Оленку собакам віддати! — злякався бригадир.

— Не до того це кажу! — пояснив батюшка: — одначе, і про нижчеподане не зайва річ поміркувати: паства в нас байдужа, прибутки малі, провізія дорога... де ж пастиреві взяти, пане бригадире?

— Ох! за гріхи мене, старого, бог покарав! — простогнав бригадир і гірко заплакав.

І от, сів він знову до свого писання; писав багато, писав усюди.

Репортував так: коли хліба нема, то принаймні нехай хоч команда прибуде. Але ні на яке своє писання ні з якого місця відповіді не удостоївся.

А глупівці з кожним днем ставали все настирливіші й настирливіші.

— Що? одержав, бригадире, відповідь? — питали вони його з нечуваним зухвальством.

— Не одержав, братіки! — відповідав бригадир.

Глупівці дивилися йому «безглуздим звичаєм» у вічі й похитували головами.

— Гунявий ти! ось що! — докоряли вони йому: — через те тобі, гаденяті, і не відписують! не вартий!

Одно слово, запитання глупівців робилися занадто дошкульними. Настала така хвилина, коли починає говорити червево, проги якого всякі резони і хитрування не мають сили.

— Так; умовляннями з цими людьми нічого не зробиш! — міркував бригадир: — тут не умовляння потрібні, а одно з двох: або хліб, або... команда!

Як і всі добрі начальники, бригадир допускав цю останню ідею лише з жалем; та поволі він так проїнявся нею, що не тільки сплутав команду з хлібом, а й навіть почав бажати першої більше, ніж другого.

Встане бригадир вранці раненько, сяде біля вікна, та все прислухається, чи не пролунає звідки: туру-туру?

Розсиптеся, молодші!
За каміння, за кущі
По два в ряд!

— Ні! не чути!

— Немов і бог про наш край забув! — мовить бригадир.

А глупівці, тимчасом, усе жили та й жили.

Молоді всі до одного порозбігались. «Бігли-бігли, — каже літописець, — багато хто, ні до чого не добігши, вінця сподобився; багатьох половили й закували в кайдани; ці вважали себе щасливими». Дома залишилися тільки старики та малі діти, які не мали ніг, щоб тікати. Попервах тим, що залишилися, полегшало, бо пайка втікачів трохи збільшила пайку інших. Таким чином прожили ще з тиждень, але потім знову стали помирати. Жінки голосили, в церквах було повно трун, а трупи людей худорідних валялися на вулицях неприбрані. Важко було дихати в зараженому повітрі; стали побоюватися, щоб до голоду не прилучилася ще й чума, і, щоб запобігти лихові, зараз же склали комісію, написали проект про влаштування тимчасової лікарні на десять ліжок, наскубли корпі й послали в усі міста по рапорту. Та, незважаючи на такі видимі ознаки начальницької дбайливості, серця обивателів уже розлютилися. Не минуло й години, щоб хто-небудь не показав бригадирові дулю, не назвав його «гунявим», «гаденям» тощо.

На довершення лиха, глупівці взялися за розум. За вкорініним здавна крамольницьким звичаєм, зібралися вони біля дзвіниці, стали судити та рядити, і закінчили на тому, що вибрали з свого середовища ходака — найстарішого на все місто чоловіка, Овсійовича. Довго кланялися і громада, і Овсійович одно одному в ноги: перша просила послужити, другий просив звільнити. Нарешті громада сказала:

— Скільки ти, Овсійовичу, на світі років живеш, скільки начальників бачив, а все ще живий!

Тоді й Овсійович не витерпів:

— Багато років я вижив! — вигукнув він, раптом запалившись. — Багато начальників бачив! А живий!

І сказавши це, заплакав. «Розбурхалося древнє серце його, щоб послужити», — додає літописець. І зробився Овсійович хо-

лаком, і поклав у серці своєму напоумляти бригадира до трьох разів.

— Чи відомо тобі, бригадирові, що ми тут цілим містом сироти помираємо? — так почав він своє перше напоумлення.

— Відомо, — відповів бригадир.

— І чи те відомо тобі, від чийого гультьяйського лиходійства такий звичай проміж нас повівся?

— Ні, не відомо.

Перше напоумлення скінчилося. Овсійович вернувся до дзвіниці і склав перед громадою докладний звіт. «Бригадир же, бачивши таку Овсійовичеву розлученість, вельми злякався», — каже літописець.

Через три дні Овсійович з'явився до бригадира вдруге, «але вже попередній твердий вигляд утратив».

— З правдою мені жити скрізь добре! — сказав він: — якщо мое діло справедливе, то засилай ти мене хоч на край світу, — мені й там з правдою буде добре.

— Це так, що з правдою жити добре, — відповів бригадир: — тільки ось я яке слово тобі мовлю: краще б тобі, старому дідові, з правдою дома сидіти, ніж біду на себе наклика́ти!

— Ні! мені з правдою дома сидіти не випадає! бо вона, правда-матінка, непосидюща! Ти дивишся: як би воно в хату та на піч вилізи, а вона, правда-матінка, з хати геть жене... он що!

— Що ж! про мене, хай так! Тільки коли б їй, правді тій твоїй, не наскочити на рожен!

І друге напоумлення скінчилося. Знову вернувся Овсійович до дзвіниці, і знову склав перед громадою докладний звіт. «Бригадир же, бачивши Овсійовича, як той про правду без потреби розмовляє, забоявся його проти попереднього не дуже», — додає літописець. Або, кажучи іншими словами, Фердищенко зрозумів, що коли людина починає здала заводити мову про правду, то це означає, що вона сама не зовсім певна, чи її за ту правду не відшмагають.

Ще через три дні Овсійович прийшов до бригадира втретє і сказав:

— А чи відомо тобі, старому собаці...

Та не встиг він ще до ладу й рота роззявити, як бригадир, своєю чергою, гримнув:

— Закуйте дурня в кайдани!

Наділи на Овсійовича арештантське вбрання і, «подібно до нареченої, що назустріч женихові гряде», повели, в супроводі двох пристаркуватих інвалідів, до буцегарні. В міру того, як кортеж наближався, юрби глупівців розступалися й давали дорогу.

— Не бійсь, Овсійовичу, не бійсь! — чути було навколо: — з правдою тобі скрізь буде жити добре!

А він кланявся на всі боки й говорив:

— Простіть, отамани-молодці! якщо кого скривдив, і якщо перед ким нагрішив, і якщо кому неправду сказав... все простіть!

— Бог простить! — чути було у відповідь.

— І якщо перед начальством нагрубіюнив... і якщо в привіди-
никах був... і за те, Христа ради, простить!

— Бог простить!

З тієї хвилини зник старий Овсійович, начебто його й на світі не було, зник без сліду, як уміють зникати тільки «дбайливці» руської землі. Одначе, суворість бригадирова все-таки справила лише тимчасовий вплив. На кілька днів місто справді було при-
тихло, та що хліба все не було («нема за цю нужду гіршо!» каже літописець), то мимоволі знову довелося глупівцям зібрати-
сь біля дзвіниці. Дивився бригадир з свого ганочка на цю глупівську «бунтівну несамовитість», і думав: «от би тепер горош-
ком — раз-раз! — і цього не було б!» Та глупівцям було не до бунтування; зібрались вони, почали тихим способом змовлятися, як би їм «про себе подбати», але ніяких нових витівок видумати не могли, крім того, що знову вибрали ходака.

Новий ходак, Пахомович, глянув на справу трохи іншими очима, ніж бідолашний його попередник. Він зрозумів так, що тепер найпевніший спосіб — це почати у всі місця прохання писати.

— Знаю я одного чоловічка, — звернувся він до глупівців: — чи не до нього нам наперед поклонитися піти?

Почувши цю мову, більшість зраділа. Хоч яка велика була «нужда», але всім, начебто, полегшало від думки, що є десь якийсь чоловік, який ладен за всіх «дбати». Що без «дбання» не обійдеться — це однаково усвідомлювали всі; але кожному здавалося куди зручнішим, щоб за нього «дбав» хто-небудь інший. Тому юрба вже зовсім була рушила вперед, щоб виконати пораду Пахомовича, як виникло запитання, куди йти: праворуч чи ліворуч? Цим моментом нерішучості скористувалися люди реакційної партії.

— Стійте, отамани-молодці! — сказали вони: — коли б нас за цього чоловіка бригадир не віддубасив! Краще питаємо наперед, який це такий чоловічок?

— А такий це чоловічок, що всі ходи і виходи знає! Одно слово, бувалий! — заспокоїв Пахомович.

Виявилось після перевірки, що «чоловічок» — не хто інший, як відставний приказний Боголіпов, вигнаний з служби «за те, що права рука тряслася», причина чого полягала в напоях. Жив він десь на «болоті», в напіврозваленій хатинці одної міщанської дівки, яка, за свою легковажність, мала прізвисько «кози» і «громадського кухля». Роботи справжньої він не мав, а складав з ранку до вечора ябеди, що їх писав, притримуючи праву руку лівою. Ніяких інших відомостей про «чоловічка» не було, та, як видно, і не відчувалося в них потреби, бо більшість вже заздалегідь була схилена до безумовного довір'я.

А проте, запитання «реакційних людей», все-таки, було не даремним. Коли юрба остаточно рушила, за вказівкою Пахомовича, то кілька людей відокремилось і подалося просто на бригадир-

ський двір. Стався розкол. З'явилися так звані «відпалі», тобто такі прозорливіці, що їх завдання полягало в тому, щоб зберегти свої спини від струсів, які чекали їх у майбутньому. «Відпалі» прийшли на бригадирський двір, але сказати нічого не сказали, а тільки потупцювали на місці, щоб засвідчити.

Незважаючи, однак, на розкол, справа, розпочата глупівцями на «болоті», ішла своєю чергою.

На хвилину Боголіпов задумався, начебто йому ще треба було старий хміль з голови вигнати. Та це був роздум на мить. Слідом за тим він покvapливо вийняв з чорнильниці перо, обсмоктав його, сплюнув, вчепився лівою рукою в праву й почав дряпати:

У ВСІ УСТАНОВИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Просьть найщасливішого міста
Глупова пренайнижчі й усебідуючі
всіх станів чини і людиці, а про що,
на те йдуть такі пункти:

1) Цим доводимо до відома всіх Російської імперії установ і осіб: мремо ми всі, сироти, до одного. А начальство навколо себе бачимо невяправне, на стягання податків суворе, а на подання допомоги мало квapливе. І ще доводимо: котра в того бригадира, Фердищенка, фурманська жона Оленка, то від неї безпремінно всьому нашому лихові джерело пішло, а більше причини не бачимо. А коли жила Оленка в чоловіка свого, Митька-фурмана, то було в нашому місті тихо і жили ми всі в достатку. А хоч і далі терпіти згодні, однак побоюємось: якщо всі помремо, то коли б бригадир з своєю Оленкою нас не оббрехав і перед начальством під сумаїв не поставив.

2) Більше, крім цього, пунктів нема.

До цього прохання, замість людців міста Глупова, через неграмотність їх, поставлено двісті й тринадцять хрестів.

Коли прохання було прочитано і хрести під ним поставлено, то у всіх немов відлягло від серця. Запакували папір у конверт, запечатали та й здали на пошту.

— Ач, попленталась! — говорили старі, стежачи за тройкою, яка понесла їх прохання в невідому далечинь: — тепер, отамани-молодці, терпіти нам не довго!

І справді, в місті знову зробилося тихо: глупівці ніяких нових бунтів не зчиняли, а сиділи на призьбах і чекали. А коли проїжджі питали: як справи? — то відповідали:

— Тепер наша справа певна! теперечки ми, братіку мій, папір подали!

Але минав місяць, минав другий — резолюції не було. А глупівці все жили та все щось жували. Надії зростали і з кожним днем набували все більшої й більшої вірогідності. Навіть «відпалі» починали переконуватися в недоречності своїх побоювань і дуже наполягали, щоб їх записували в призвідники. Дуже можливо, що так би й закінчилася ця справа змором, якби бригадир

своїм адміністративним невмінням сам не схвилював громадської думки. Обманутий зовнішнім спокоєм обивателів, він опинився в найдражливішому становищі. З одного боку, він почував, що йому робити нема чого; з другого боку, теж почував, що нічого не робити — не можна. Тому він розпочав шось середне, шось таке, що певною мірою нагадувало гру в бирюльки. Закине в гущавину гачок, витягне звідти зловмисника та й посадить. Потім знову закине, знову витягне та й знову посадить. І в той же час усе пише, усе пише. Першого, певна річ, посадив Боголіпова, який з переляку обмовив цілу купу зловмисників. Кожен із зловмисників у свою чергу обмовив по купі інших зловмисників. Бригадир розкошував, але глупівці не тільки не настрахалися, але, сміючись, говорили проміж себе: «яку це ще нову гру старий пес вигадав?»

— Стривай! — міркували вони: — ось хай прийде папір!

Та папір не приходив, а бригадир плів та плів свою сіль і доплів до того, що поволеньки облутав нею все місто. Нема нічого небезпечнішого, як коріння і ниті, коли візьмуться до них міцно. З допомогою двох інвалідів, бригадир облутав і перетягав у буцегарню майже все місто, отож не було жодного дому, в якому не числилося б одного або двох зловмисників.

— Отак він, братця, усіх нас обвинуватить! — здогадувалися глупівці, і цього побоювання було досить, щоб роздмухати вогонь, який згасав.

Враз, без будь-якої попередньої змови, сто п'ятдесят «хрестів», що їх не зачепили бригадирські кігті, опинилися на майдані («відпали» знову розсудливо поховались) і, дійшовши до градоначальницького дому, зупинилися.

— Оленку! — гула юрба.

Бригадир зрозумів, що справа зайшла дуже далеко і що йому нічого іншого не залишається, як сховатися в архів. Так він і зробив. Оленка теж кинулася за ним, але випадково трапилося так, що двері архіву зачинилися в ту саму хвилину, як бригадир переступив поріг. Замок клацнув, і Оленка залишилася надворі з простягненими руками. В такому стані застала її юрба; застала біду, майже збожеволілу, вона тремтіла всім тілом.

— Пожалійте, отамани-молодці, мое тіло біле! — говорила Оленка ослабим від жаху голосом: — відомо вам самим, що він мене силоміць від чоловіка забрав!

Та юрба нічого вже не чула.

— Кажи, відьмо! — гула юрба: — через яке твоє чаклунство на наше місто посуха впала?

Оленка наче знесамовітла. Вона кидалась і, немов певна неминучого кінця своєї справи, тільки повторювала: «тоскно мені! ох, людоньки, тоскно мені!»

Тоді сталася нечувана річ. Оленку разом, немов пір'їну, вивнесли на верхній ярус дзвіниці й кинули звідти на землю з височини понад п'ятнадцять сажнів...

«І не залишилося від тієї бригадирової солодкої втіхи ані одного клаптя. Як оком змигнути, розтягли її приблудні голодні пси».

І от, у той самий час, коли сталася ця несвідома кривава драма, вдалині, на шляху, раптом здійнялась густа хмара куряви.

— Хліб іде! — вигукнули глупівці раптом переходячи від люті до радості.

— Ту-ру! ту-ру! — виразно залунало з середини хмари куряви...

У лаву!
Шикуйтеся бігом!
Розправу
Ми вчиним штиком!
Хутчіі! хутчіі! хутчіі!

СОЛОМ'ЯНЕ МІСТО

Тільки-но почало поправлятися місто, як нова легковажність охопила бригадира: привабила його окаянна стрільчиха Домашка.

Стрільці в той час хоч уже не були справжніми, допетровськими стрільцями, проте, дещо ще пам'ятали. Похмурі й почасти саркастичні звичаї насилу поступалися перед зусиллями начальницької цивілізації, хоч як старалася остання підказувати, що галасування і крамоли ні в якому разі не можна терпіти як «постійного заняття». Жили стрільці в окремій приміській слободі, названій за їх ім'ям Стрілецькою, а на протилежному кінці міста розташувалася слобода Гармашівська, в якій мешкали опальні Петровські гармаші та їхні потомки. Спільна опала, одначе, не з'єднала цих людей, і обидві слободи завжди ворогували одна з одною. Здавалося, між ними були якісь давні рахунки, яких вони не могли забути і які кожна сторона формулювала так: «коли б не ваше (взаємно) тоді лиходійство, гуляли б ми й досі в матінці-Москві». Особливо виступали на поверхню ці рахунки під час кошовиці луків. Кожна слобода мала у своєму володінні окремі луки, але межі цих лук було визначено так: «в урочищі, «де Петра Довгого шмагали», — клин, та в два по тому ж». І стрільці, і гармаші акуратно щороку перед петрівкою виходили на місце; спочатку, як і путні, шукали якогось яру, якоїсь річки, та ще кривої берези, яка свого часу становила досить ясну межову ознаку, але, років з тридцять тому, була зрубана; потім, нічого не знайшовши, заводили мову про «лиходійство» й закінчували тим, що помалу пускали в хід коси. Побойща відбувалися дуже серйозні, але глупівці так надивилися на це явище, що нітрохи навіть не формалізувалися ним. Згодом, одначе, начальство занепокоїлось і наказало коси відібрати. Тоді не стало чим косити траву, і худоба здихала без кормів. «І не було ні стрільцям, ні гармашам прибутку анітрохи, а тільки землемірам зловтіха велика», додає з цього приводу літописець.

На одно з таких побоїщ з'явився сам Фердищенко з пожежною трубою та з бочкою води. Спочатку він розпоряджався досить діяльно і навіть пустив на тих, що билися, чималий струмінь води; та коли побачив Домашку, яка орудувала в самій сорочці, попереду всіх, з вилами в руках, то «зловороже» серце його в такій мірі запалилося, що він умить забув і про силу даної ним присяги і про мету свого прибуття. Замість того, щоб поступово підсилювати обливальну тактику, він спокійнісінько сів собі на горбочку і, покурюючи люлечку, завів з землеміррами пікантну розмову. Таким чином, пожираючи Домашку очима, він просидів до вечора, коли присмерк, погустішавши, сам собою примусив тих, що билися, розійтись по домівках.

Стрільчиха Домашка була зовсім інакша, ніж Оленка. Наскільки остання була плавна й жіночна у всіх рухах, настільки ж перша — поривчата, рішуча й мужня. Погано вмита, розкошлана, напіврозтерзана, вона являла собою тип жінки-халди, яка раз у раз лається й користується з усякої нагоди, щоб прикрасити мову яким-небудь непристойним рухом. З ранку до вечора в слободі дзвенів її голос, що кляв і зичив усякого лиха, і змовкав тільки тоді, коли оковита вгамовувала її до нестями. Стрільці з молодих ганялися за нею без пам'яті, проте, не ворогували за неї між собою, а всі взагалі називали її «цукорницею» і «битим шляхом». Гармаші її боялись, але потай теж хтиво поглядали на неї. Сміливість у неї була надзвичайна. Вона наступала на чоловіка просто, начебто говорила: ану, побачимо, чи підкориш ти мене? — і кожному, звичайно, хотілося довести цій «прірві», що «підкорити» її можна. Про одягу свою вона не дбала, начебто інстинктивно почувала, що сила її не в барвистих сарафанах, а в тому невичерпному струмені молододі безсоромності, яка нестримно проривалася в кожному її русі. Був у неї, за чутками, і чоловік, та що вона дома ночувала рідко, а все по хлівцях та по клунях, та й дітей у неї не було, то незабаром про цього чоловіка зовсім забули, немов так і з'явилася вона на світ божий просто молодницею громадською та молодницею неродуючою.

Та ось це, власне, тобто зовсім нахабне забуття про всякі пристойності, і привабило «зловороже» серце вередливого старого. Солодка, тануча безсоромність Оленки забувалася; потрібне було збудження гостріше, яке може більше впливати на згасакучі почуття старого. «Спробували ми молодіці солодкої, — сказав він собі: — тепер почнемо пробувати молодіцю норовисту». І сказавши це, командировав до Стрільцької слободи урядника, давши йому, для годиться, розсилну книгу. Урядник застав Домашку напідпитку, за городами, біля комірчини, оточену юрбою стрільчат. Почувши вимогу з'явитися, вона ніби здивувалась, та що, по суті, їй було однаково, «хто піп — той і батюшка», то після хвилинного вагання вона стала підводитися, щоб іти за посланцем. Але тут збурилися стрільчата, і відібрали в урядника молодіцю.

— Дуже ласий став! — кричали вони: — чи давно Оленку в Митька з хати забрав, а тепер, дивіться, вже в громади молодішу відібрати надумав!

Звичайно, бригадирові слід було б цього разу посовіститись; але його немов біс штовхав. Як ужалений, бігав він по місту й кричав на весь голос. Не пішли йому на користь ні наука минулого, ні докори власного сумління, яке явно застерігало розпаленого старого, що не йому доведеться покутувати свої гріхи, а все тим-таки ні в чому не винним глупівцям. Хоч як відбивалися стрільчата, хоч як відмовлялася сама Домашка, що вона «проти громади йти не сміє», але сила, як звичайно, взяла гору. Два рази шмагав бригадир уперту молодичку, два рази вона досить стійко витерпіла незаслужену кару, та коли заходилися втретє, то не витримала...

Тоді виступили наперед гармаші й стали допікати стрільців глузуванням за те, що не спромоглися своєї молодиці від бригадирових батогів оборонити. «Дурні були гармаші, — пояснює літописець: — того не могли збагнути, що, глузуючи з стрільців, самі з себе глузують». Та стрільцям було не до того, щоб пояснювати дії гармашів дурістю чи іншою причиною. Як люди, що почувують кровну кривду і не можуть помститися безпосередньому її винуватцеві, вони зганяли свою кривду на тих, що нагадували їм про неї. Почалися бійки, бешкети і калічення; ходили один проти одного і поодинці, і лава на лаву, а найбільше зазнавало лиха від цієї ненависті місто, яке опинилося між ворогуючими таборами. Та бригадир уже нічого не чув, і ні на що не звертав уваги. Він забрався з Домашкою на вишку градоначальницького будинку і перший день свого тріумфу відзначив тим, що як хлющ напився п'яний з новою жертвою свого сластолюбства...

І от нове жахливе лихо не забарилося спіткати місто...

Пожежа почалася 7-го липня, напередодні свята Казанської божої матері.

До перших днів липня все йшло якнайкраще. Перепадали дощі, і до того ж такі тихі, теплі й вчасні, що все рослинне з неймовірною швидкістю зростало, наливалось й достигало, немов чаклунством рушене з надр землі. Але потім почалася спека і суша, що також було дуже сприятливим, бо наставала робоча пора. Громадяни раділи, сподівалися рясного врожаю й поспішали з роботою.

6-го числа ранком вийшов на майдан юродивий Архипко, став серед торгу й почав маяти в повітрі своєю пістрьовою сорочкою.

— Горю! горю! — кричав блаженний.

Старі люди, що гомоніли навколо, замовкли, зібралися біля блаженнього й спитали:

— Де, батечку?

Та прозорливець бурмотів шось недомадне.

— Стріла летить, вогнем горить, смородом-димом душить. Побачите меч вогненний, почуєте голос архангельський... горю!

Більше нічого від нього не могли добитися, бо, вимовивши свою нісенітницю, юродивий зараз же зник (наче крізь землю провалився), а затримати блаженного ніхто не наважився. А все ж старі задумалися.

— Про «стрілу» згадав! — говорили вони, покиваючи головами до Стрілецької слободи.

Та цим справа не обмежилась. Не минуло й години, як на тому-таки майдані з'явилася юродива Онисюшка. Вона несла в руках крихітний клуночок і, сівши посеред базару, почала колувати пальцем ямку. І її обступили старі.

— Що ти, Онисюшко, робиш? нащо ямку копаєш? — питали вони.

— Добро ховаю! — відповідала блаженна, оглядаючи тих, що питали, з безтямною усмішкою, яка з самого дня народження немов застигла в неї на обличчі.

— Нащо ж ти ховаєш його? мабуть, і так у тебе, божої бабусі, ніхто його не відбере?

Але блаженна бурмотіла:

— Добро ховаю... вісім стрічочок... вісім ганчірочок... вісім хусточок шовкових... вісім золотих запоночок... вісім сережок яхонтових... вісім перстеників смарагдових... вісім бусин бурштинових... вісім разків перлових... дев'ята стрічка червона... хи-хи! — засміялася вона своїм тихим, дитячим сміхом.

— Господи! що ж воно буде! — шепотіли злякані старі люди.

Обернулись, аж бригадир, зовсім п'яний, дивиться на них з вікна та й язиком не поверне, а Домашка-стрільчиха вуглинкою фігури в нього на обличчі малює.

— Ось і пса неситою нечиста сила принесла! — мало були не сказали глупівці, але бригадир немов зрозумів їхню думку, і не своїм голосом закричав:

— Знову бунтувати заходилися! не прочухалися!

З тяжкою думкою розійшлися глупівці по своїх домівках, і не було чути в той день на вулицях ні сміху, ні пісень, ні гомону.

Другого дня, зранку, погода трохи закуражилась; та що робота була спішна (починалися жнива), то всі подалися на поле. Робота, проте, йшла мляво. Чи тому, що діло було перед святом, чи тому, що всіх мучило якесь невиразне передчуття, але люди рухалися, немов сонні. Так було до п'ятої години, коли люди почали розходитись по домівках, щоб причепуритися й піти до всеношної. Наприкінці сьомої в церквах задзвонили, і вулиці заповнилися строкатими юрбами народу. На небі була тільки одна хмаринка, але вітер дужчав та ще більше підсилював спільні передчуття. Не встигли віддзвонити втретє, як небо заволокло зовсім і розлігся такий оглушливий грім, що всі ті, що молилися, здригнулись; за першим ударом гримнуло вдруге, втретє; потім залунав десь, не дуже близько, дзвін на сполох. Люди раптом ринули

з усіх церков. Біля дверей люди товпилися, тиснули одно одного, особливо жінки, що голосили за своєю худобою і добром. Горіла Пушкарська слобода, і від неї, назустріч юрбі, сунула ціла стіна піску і пороху.

Хоч був тільки початок дев'ятої години, але небо так закрилось хмарами, що на вулицях зробилося зовсім темно. Вгорі чорна, безмежна безодня, прорізувана блискавками; навколо повітря, заповнене рухливими атомами пилу, — все це становило неймовірний хаос, на грізному фоні якого виступав не менш грізний силует пожежі. Видно було, як оддалік метушаться люди, і здавалося, що вони безтямно товчуться на одному місці, а не кидаються в тузі й розпачі. Видно було, як кружляють у повітрі відірвані вихром від стріх жмути запаленої соломи, і здавалося, що на очах відбувається якесь фантастичне видовище, а не найгірше лиходійство, яких так рясно в несвідомих силах природи. Поступово одна по одній займалися дерев'яні будівлі й немов розтавали. В одному місці пожежа вже в повному розпалі; всю будівлю охопив вогонь, і з кожною хвилиною розміри її зменшуються, і силует набуває якихось візерункових форм, що їх виточує й вигризає страшна стихія. Та ось збоку плиснула ще ясна цятка, потім її повив густий дим, і через мить з клубів його виринув вогняний язик; потім язик знову зник, знову виринув — і набрав сили. Нова цятка, ще цятка... спочатку чорна, потім жовтогаряча; утворюється ціла низка світляних цяток, і далі — справжнє море, в якому потопують всі окремі деталі, яке вирує в берегах своєю власною силою, яке само тріщить, гуде і свище. Не скажеш, що тут горить, що плаче, що страждає; тут усе горить, усе плаче, все страждає... Навіть зойків окремих не чути.

Люди зойкали тільки в першу хвилину, коли в нестямі бігли до місця пожежі. Пригадувалося тут усе, що коли-небудь було дороге; все заповітне, зігрите, приголюблене, все, що допомагало примиритися з життям і нести його тягар. Людина так звикла до цих споконвічних ідолів своєї душі, так довго покладала на них найкращі свої надії, що думка про можливість втратити їх ніколи виразно не приходила їй у голову. І ось настала хвилина, коли ця думка з'являється не як абстрактний привид, не як витвір зляканої уяви, а як гола дійсність, проти якої не може бути й заперечень. При першій сутичці з цією дійсністю людина не може витерпіти болю, яким вона вражає її; людина стогне, просягає руки, скаржитися, проклинає, але в той самий час ще сподівається, що лихо, може, обмине її. Та коли вона переконалася, що лиходійство вже сталося, почуття її раптом вщухають, і одна тільки жадова запановує в серці її — це жадова тиші. Людина приходить до власного житла, бачить, що воно наскрізь засвітилося, що з усіх пазів виповзають тоненькі вогняні змійки, і починає усвідомлювати, що ось це і є той самий кінець усього, який їй колись невиразно ввижався й очікування якого, непомітно для

неї самої, проходить крізь усе її життя. Що залишається тут робити? до чого можна ще вдатися? Можна тільки сказати собі, що минуле скінчилося, і що треба буде почати щось нове, щось таке, від чого охоче оборонився б, але чого не можна позбутися, бо воно прийде само собою й назветься завтрашнім днем.

— Чи всі ви тут? — лунає в натовпі жіночий голос: — один, другий... А Миколка де?

— Я, матінко, ось тут, — відповідає боязкий голосок дитини, що притаїлася ззаду коло сарафана матері.

— Де Мотрьонка? — чути в іншому місці: — Мотрьонка ж у хаті залишилася!

На цей вигук виходить з юрби парубок і, розбігшись, кидається в полум'я. Минає одна важка хвилина, друга. Падають балки одна по одній, тріщить стеля. Нарешті, парубок з'являється серед хмар диму; шапка і козушок на ньому тліють, в руках нічого нема. Чути зойк: Мотрьонко! Мотрьонко! де ти? потім починається розраджування, супроводжуване припущенням, що, мабуть, Мотрьонка з переляку забігла на город...

Раптом, збоку, з глибини порожнього сарая лунає нелюдський зойк, який примушує навіть цю юрбу, що зовсім знемямилася, перехреститись і скрикнути: «спаси господи!». Всі чи майже всі люди кинулися на цей крик. Сарай тільки що запалав, але приступити до нього вже нема змоги. Вогонь охопив плетені стіни, повив кожну окрему хворостину, і в одну хвилину перетворив темну масу, що диміла, на червоне, яскраво-прозоре багаття. Видно було, як усередині металася й бігала людина, як вона рвала на собі сорочку, дряпала нігтями груди, як раптом вона зупинялась і вся витягалася, немов зітхала. Видно було, як бризкали на неї іскри, немов її обливали, як запало її волосся, як вона спочатку гасила його, потім раптом почала крутитися на одному місці...

— Батечку! та це ж Архипко! — роздвиглися люди.

Справді, це був він. Серед хворосту, що червонів навколо, темна напівдика постать його, здавалося, просвітіла. Людям ввижався не той неохайний, з блукаючими тьмяними очима Архипко, яким його звичайно бачили, не Архипко, що був охоплений передсмертними корчами і, подібно до всякого іншого смертного, безсило боровся проти неминучої загибелі, а немов якийсь ентузіаст, що змагає під тигарем захвату, який полонив його.

— Відчини ворота, Архипку! відчини, батечку! — кричали здала люди, жаліючи.

Та Архипко не чув і все крутився та кричав. Видно було, що йому вже починало забивати дух. Нарешті, стовпи, які підтримували солом'яну покрівлю, підгоріли. Ціла хмара полум'я і диму враз упала на землю, прикрила людину й закрутилась. Червона цятка на час знову перетворилася на темну; всі інстинктивно перехрестились...

Не встигли гармаші отямитися від цього видовища, як жахнулися нового: загули на соборній дзвіниці дзвони, і раптом найбільший з них гупнув додолу. Кинулися й туди, але раптом побачили, що вся слобода вже була в полум'ї, і почали думати про власний рятунок. Юрба, залишившись без притулку, без їжі й одягу, посунула до міста, але й там натрапила на загальне сум'яття. Хоч ясно видно було, що полум'я забрало все, що могло забрати, та городянам, які дивилися на пожежу по той бік річки, здавалося, що пожежа дедалі зростала і заграва чимраз більше червонішала. Все повітря було повне якоїсь світляної маси, в якій, окремими цятками, кружляли й вихрилися головешки та палаючі жмутки соломи. «Куди вони полетять? На кого впадуть?» питали себе заціпенілі городяни.

Це питання спричинилося до загальної паніки; всякий кинувся до своєї оселі рятувати майно. Вози і пішоходи, навантажені й нав'ючені домашнім скарбом, загатили вулицю. Поквапливо, але без особливого галасу сунула ця валка в напрямі до вигону і, відійшовши від міста на безпечно відстань, почала розташовуватися. В цю хвилину пішов давно очікуваний дощ і розквасив на вигоні грузький чорнозем.

Тимчасом гармаші зупинилися на міському майдані й вирішили чекати тут світанку. Багато хто посідав на землю й дав волю сльозам. Якийсь начитанець заспівав: *на ріках вавілонських* і, заплакавши, не міг скінчити; хтось вимовив ім'я стрільчихи-Домашки, та відгуку нізвідки не було. Про бригадира всі немов забули, хоч дехто й запевняв, ніби бачив, як він тинявся з єдиною пожежною трубою й намагався врятувати попів будинок. Піп був тут-таки, разом з усіма, і нарікав.

— Беззаконнахом! — говорив він.

— Ти б, батюшко, більше богу молився та менше з попадею розкошував! — у вічі відповіли йому, і далі розмова з цього приводу більше не починалася.

Перед світанком пожежа справді стала вщухати, почасти через те, що горіти не було чому, почасти через те, що почалася злива. Гармаші попленталися назад на пожарище й побачили купи попелу й обгорілого дерева, під якими тлів вогонь. Дістали деь гаків, привезли з міста трубу й почали, не кваплячись, розтягати матеріал, що залишився, і гасити рештки вогню. Кожен копався коло свого дому й чогось шукав; багато хто справді дещо знаходив і хрестився. Згорілих людей виявили з десяток, серед них двоє дорослих; а Мотрьонку, про яку напередодні була мова, знайшли на городі, вона спала. Помалу день набув свого звичайного, робочого вигляду. Збитки рідко хто облічував; кожен старався насамперед встановити собі не те, що він втратив, а те, що в нього є. Де в кого залишився незачепленим льох, і з цього приводу виявлялася радість, що зберігся квас і вчорашній буханець хліба; де в кого якимось чудом пожежа обминула хлівчик, в якому було зачищено корівчину.

— Ой та й корівчина! розумна! — хвалили навколо.

Почало й місто потроху вертатися в свої лігва з вимушеного табору; та не надовго. Близько полудня, коло Іллі-Пророка, що на болоті, знову задзвонили на сполох. Загорівся сарай у тієї самої «Кози», в якій в попередньому оповіданні літописець познайомив нас з приказним Боголіпсвим. Гадають, що Боголіпов, п'яний, курич люльку і впустив іскру в потеруху з сіна; а що він сам при цьому випадку згорів, то здогаду цього належним чином не підтверджено. По суті, пожежа була не дуже велика, і могла б бути припинена досить легко, але громадяни такі були змучені й приголомшені подіями вчорашньої безсонної ночі, що досить було слова: «пожежа!», щоб зчинити між ними нову загальну паніку. Всі знову кинулися по домівках, тягли звідти хто що міг і побігли на вигін. А пожежа тимчасом розросталася й розросталася.

Не описуватимемо дальших перипетій цього лиха, тим більше, що вони цілком схожі на ті, які вже наведено нами вище. Скажемо тільки, що два дні горіло місто, і в той час дощенту згоріли дві слободи: Болотяна і Негідниця, названа так тому, що там жили солдатки, які промишляли ганебним ремеслом. Тільки на третій день, коли вогонь уже почав добиратися до собору і до базару, глупівці трохи отямилась. Підбурювані крамольними стрільцями, вони виступили з табору, прийшли юрбою до градоначальницького дому й викликали звідти Фердищенка.

— Чи довго нам горіти доведеться? — спитали вони його, коли він, після деяких вагань, з'явився на ганку.

Та лукавий бригадир тільки крутив хвостом і говорив, що йому з богом сперечатися не випадає.

— Ми не про те говоримо, щоб ти з богом сперечався, — наполягали глупівці: — де тобі, гунявому, на бога лізти! а ти ось що скажи: за чие безчинство ми, сироти, теперечки помирати маємо?

Тоді бригадир раптом засоромився. Запалилося серце його соромом великим, і стояв він перед глупівцями та лив сльози. («І всі ті його сльози були крокодилові», випереджує події літописець).

— Мало ти нас минулого року мучив? Хіба мало нас від твоєї дурості та від твоїх багатів смерть прийняло? — провадили далі глупівці, бачивши, що бригадир визнає провину. — Опам'ятайся, старий! Облиш свою дурість!

Тоді бригадир став перед громадою навколішки й почав каятися. («І було те каяття його гаспидове», знову випереджує події літописець).

— Простіть мені, ради Христа, отамани-молодці! — говорив він, кланяючись громаді в ноги: — облишаю я свою дурість на віки вічні, і сам вам тую свою дурість з рук у руки віддам! тільки не вчиніть ви наруги над нею, ради Христа, а проведіть честь-честью до стрільців у слободу!

І, сказавши це, вивів Домашку до юрби. Побачили глупівці моторну стрільчиху, та як на живіт охнули. Стояла вона перед ними, така сама невмивана, нечесана, як і перше була; стояла, і п'яна усмішка перебігала по обличчю її. І стала їм ця Домашка така люба, така люба, що й сказати не можна.

— Здорова була, Домахо! — гримнули в один голос громадяни.

— Здрастуйте! Визволяти прийшли? — відказала Домашка.

— По охоті йдеш у громаду?

— З усім моїм великим задоволенням!

Тоді Домашку взяли попід руки й привели до тієї самої комори, звідки її було, якийсь час перед тим, забрано силоміць.

Стрільці раділи, бігали по вулицях, били в тазн та в сковороди й вигукували свій звичайний войовничий клич:

— Пострамахом! пострамахом!

І почалася тут між глупівцями радість і бадьоріння велике. Всі почували, що тягар спав з сердець, і що віднині нічого іншого не залишається, як благоденствувати. З бригадиром на чолі вирушили громадяни назустріч пожежі, за кілька годин повалили цілу вулицю будинків, і обкопали пожарище з боку міста глибоким ровом. На другий день пожежа вщухла сама собою, внаслідок браку поживи.

Та літописець недаремно випереджав події натяками: сльози бригадирові справді, виявилось, були крокодиловими, і каяття його було каяттям гаспидовим. Тільки-но минула небезпека, він засів у себе в кабінеті й почав рапортувати у всі місця. Десять годин поспіль умочав він перо в чорнильницю, і що далі вмочав, то воно стало ущипливішим.

«Цього 10-го липня, — писав він, — від усіх взагалі глупівських громадян зчинився проти мене великий бунт. Через велику пожежу, що трапилася в слободі Негідниці, зібралися до мене, бригадира, у двір усякого звання люди й стали мене примушувати і навколішки ставити, аби я перед тими гулящими людьми перепросився. А я без страху від цього ухилився. І тепер міркую так: якщо такому їхньому гультайству потурання зробити, та й надалі попускати, то коли б воно не стало повторюваним і не дуже для втихомиреньня придатним?»

Написавши отак, бригадир сів коло вікна й став чекати, чи не пролунає звідки: ту-ру! ту-ру! Але в той же час з громадянами поведився привітно й ввічливо, стож навіть мало не зачарував їх своєю ласкою.

— Любенькі ви мої, любенькі! — говорив він їм: — ну, чого ви, дурненькі, на мене розсердились! Ну, взяв бог, — ну, і знову дасть бог! У нього, в царя небесного, милості багато! Отак воно, братчики-ласкавчики!

Часом, проте, на обличчі його з'являлася якась сумнівна усмішка, що не віщувала нічого доброго...

І ось, одного прекрасного ранку, на дорозі з'явилася хмара

куряви, яка, поволі наближаючись та наближаючись, підійшла, нарешті, аж до Глупова.

— Ту-ру! ту-ру! — виразно залунало з середини таємничої хмари.

Сурма сурмить
Ворога бигь
Вояк спішигы!

Глупівці заціпеніли.

ФАНТАСТИЧНИЙ МАНДРІВНИК

Тільки-но встигли глупівні поправитися, як бригадирова легковажність мало не накликала на них нового лиха.

Фердищенко задумав мандрувати.

Цей намір був дуже дивний, бо у віданні Фердищенка був тільки міський вигін, який не мав у собі ніяких скарбів ні на поверхні землі, ні в надрах її. В різних місцях його валялися, звичайно, купи гною, але вони, навіть з археологічного погляду, нічого вартого уваги не являли. «Куди і з якою метою мандрувати?» Усі розсудливі люди ставили собі це питання, але задовільно розв'язати не могли. Навіть бригадирова економка — і та дуже збентежилась, коли Фердищенко оповістив її про свій намір.

— Ну, куди тебе тинятися несе? — говорила вона: — на першу купу натрапиш та й загрузнеш! Кинь ти свої пустощі, Христа ради!

Та бригадир був непохитний. Він уявив собі, що трава зробиється зеленішою і квіти розквітнуть яскравіше, як тільки він виїде на вигін. «Потучнішають поля, поллються багатоводні ріки, попливуть судна, розквітне скотарство, виявляться шляхи сполучення», бурмотів він сам до себе і плекав свій план більше ніж зніщую ока. «Простий він був, — пояснює літописець, — такий простий, що навіть після стількох злигоднів простоти своєї не позбувся».

Очевидно, він копіював у цьому разі свого патрона і благодійника, який теж був охочий до роз'їздів. (в короткому описові градоначальників Фердищенка визначено так: колишній денщик князя Потьомкіна) і любив, щоб його всюди вшановували.

План було накреслено широкий. Спочатку податися в один куток вигону; потім, перетявши його площу впоперек, наскочити на другий кінець; потім опинитися на середині, потім їхати в прямому напрямі, а далі вже світ за очі. Скрізь приймати привітання і дари.

— Ви дивіться, — говорив він обивателям: — як тільки мене побачите, то зараз у тази бийте, а потім починайте вітати, начебто я хтозна-звідки приїхав!

— Слухаємо, багечку Петре Петровичу! — говорили навчені

глупівці; а самі собі думали: «Господи! так і дивись, щобу місто спалить!»

Вийхав він саме на Миколи, зараз-таки після ранньої обідні, і вдома сказав, що буде не скоро. З ним був денщик Василь Черноступ та два інвалідні солдати. Поволі попрямував цей поїзд у правий куток вигону, та що відстань була близька, то хоч як гаялися, а через півгодини добрались. Глупівці, в кількості чотири чоловіка, що чекали тут, вдарили в тази, а один тряс бубном. Потім почали підносити дари: подали спинку осетрову солону, та севрюжку в'ялену середню, та шматок шинки. Вийшов бригадир з брички й став сперечатися, що дарів мало, «та й дари ті не справжні, а залежані», і свідчать про зменшення поваги до його честі. Тоді вийняли глупівці ще по півкарбовання, і бригадир заспокоївся.

— Ну, тепер покажуйте мені, старенькі, — сказав він ласкаво: — які у вас є визначні пам'ятки?

Стали ходити туди й сюди по вигону, але нічого визначного не знайшли, крім одної купи гною.

— Це торік, як ми табором під час пожежі стояли, то тоді всякої худоби тут чимало було! — пояснив один з старих.

— Добре б тут місто поставити, — мовив бригадир: — і назвати його Домнословом, на честь тієї стрільчихи, яку ви даремно в той час потурбували!

І потім додав:

— Ну, а в надрах землі як?

— Про це нам невідомо, — відповіли глупівці: — думаємо, що багато всього повинно бути, одначе, допитуватися боїмось: щоб хто не побачив та начальству не переказав!

— Боїтесь?! — усміхнувся бригадир.

Словом сказати, за півгодини, та й то без потреби, весь огляд закінчився. Бачить бригадир, що часу залишається багато (від'їзд з цього пункту було призначено тільки на другий день), і почав тужити та докоряти глупівцям, що в них нема ні мореплавства, ні судноплавства, ні гірничого і монетного промислів, ні шляхів сполучення, ні навіть статистики — нічого, чим би начальникове серце звеселити. А головне, нема заповзятливості.

— Вам слід було б кораблі заводити, кофій-цукор розвозити, — сказав він: — а ви що!

Переглянулись проміж себе старі, бачать, що бригадир начебто і до речі, а начебто й не до речі свою мову веде, потоптались на місці та й вийняли ще по півкарбовання.

— За це спасибі, — мовив бригадир: — а що про мореплавство сказав, на тому пробачте!

Виступив тут наперед один з громадян і, бажаючи прислужитися, сказав, що призапасено в нього за пазухою дерев'яного виробу гарматку малу на коліщатках і гороху сушеного запасець невеликий. Зрадив бригадир тій забавці невмовно, сів на лужку й почав з гарматки стріляти. Стріляли довго, аж замучились, а до обіду все ще багато часу залишається.

— Ох, дідько б його взяв! Тут і сонце немов назад посувається! — сказав бригадир, з обуренням поглядаючи на небесне світило, яке поволі випливало в напрямі zenіту.

Нарешті, одначе, сили обідати, та що з часів стрільчихи Домашки бригадир став випивати, то й тут напився до нестями. Став говорити неподобні речі і, показуючи на «дерев'яного виробу гарматку», загрожував усіх своїх амфітріонів⁴¹ перепалити. Тоді за хазяїв заступився денщик, Василь Чорноступ, який хоч теж був п'яний, але не дуже.

— Пусте ти діло задумав! — зразу обірвав він бригадира: — якби не я, твій приставник, — слова б тобі, гунявому, не писнути, а не те щоб до отакої гармати взятися!

Час, проте, і далі тягся з безнадійною млявістю. Обідали-обідали, пили-пили, а сонце все високо стоїть. Почали спати. Спали-спали, весь хміль переспали, нарешті, почали вставати.

— Начебто сонце високо піднялося! — сказав бригадир, прокидаючись і вважаючи захід за схід.

Та помилка була така очевидна, що навіть він зрозумів її. Послали одного з стариків до Глупова по квас, гадаючи чеканням скоротити час; але старий повернувся одним духом і приніс на голові цілий дзбан, не розливши ані краплі. Спочатку пили квас, потім чай, потім горілку. Нарешті, як трохи смерклося, запалили каганця й освітили купу гною. Каганець курів, блимав і поширював сморід.

— Слава богу, не бачили, як і день скінчився! — сказав бригадир і, загорнувшись у шинель, ліг спати вдруге.

Другого дня поїхали напередім і, на щастя, зустріли по дорозі пастуха. Стали його питати, хто він такий та чого по пустих місцях вештається, і чи нема в тому вештанні заміру. Пастух спочатку сторопів, але потім у всьому повинився. Тоді його обшукали й знайшли хліба скибку невелику та клапотъ з онучі.

— Кажи, в чому полягає твій замір? — допитував бригадир з загрозами.

Та пастух на всі запитання відповідав якимсь мимренням, ото ж мандрівники змушені були, для дальших допитів, взяти його з собою, і в такому вигляді приїхали в другий куток вигону.

Тут теж у тази дзвонили і дари дарували, але час минав швидше, бо допитували пастуха, і в нього грішним ділом з малої гарматки стріляли. Увечері знову засвітили каганець і начадили так, що у всіх поболіли голови.

На третій день, відпустивши пастуха, рушили в середину, але тут бригадира чекав уже справжній тріумф. Слава про його подорожі росла не днями, а годинами, а що день був святковий, то глупівці вирішили відзначити його чим-небудь особливим. Одяглись в найкращу одягу, вони вишикувались у каре й чекали свого начальника. Стукали в тази, трясли бубнами і навіть грала одна скрипка. Остеронь парували казани, в яких варилося й сма-

жилося стільки поросят, гусей та іншого, що аж попів брала задрість. Вперше бригадир зрозумів, що любов народна є сила, яка містить у собі дещо їстивне. Він виліз з брички і пустив сльозу.

Плакали тут усі, плакали й тому, що жалко, і тому, що радісно. Особливо лила сльози одна престара бабуся (казали, що вона була внучкою позашлюбної дочки Марфи Посадниці⁴²).

— За чим ти, старенька, плачеш? — спитав бригадир, ласкаво поплескуючи її по плечу.

— Ох ти, наш батечку! як нам не плакати, кормителю ти наш! вік ми свій усе плачемо... усе плачемо! — схлипувала у відповідь стара.

Опівдні поставили столи і стали обідати; але бригадир був такий необережний, що іще перед закускою хильнув три чарки очищеної. Очі в нього раптом зробилися нерухомими й стали дивитися в одне місце. Потім, з'ївши першу переміну (був капуста з солониною), він знову випив дві склянки, і почав говорити, що йому треба бігти...

— Ну, куди ж тобі без тями бігти? — урезонювали його почесні глупівці, що сиділи по обидва боки.

— Світ за очі! — бурмотів він, як видно, пригадуючи ці слова з свого маршруту.

Після другої переміни (було порося в сметані) йому зробилося погано; однак, він переміг себе і з'їв ще гуски з капустою. Після цього йому перекривило рота.

Видно було, як здригнулась на обличчі в нього якась адміністративна жилка, дрижала-дрижала, і раптом завмерла... Глупівці, збентежені й перелякані, посхоплювалися з своїх місць.

Скінчилося...

Скінчилося достославне градоначальство, що затьмарилося в останні роки двократним напоумленням глупівців. «Чи була в цих напоумленнях потреба?» — питає себе літописець і, на жаль, залишає запитання без відповіді.

На якийсь час глупівці поринули в чекання. Вони боялися, щоб їх не звинуватили в навмисному обгодуванні бригадира, і щоб знову не залунало невідомо звідки: «туру-туру!»

Станьте в лави!
Щоб у славі
Бити ворогів!

На щастя, одначе, цього разу побоювання, виявилось, були безпідставними. Через тиждень прибав з губернії новий градоначальник і високою якістю вжитих ним адміністративних заходів примусив забути всіх старих градоначальників, а серед них і Фердищенка. Це був Василіск Семенович Бородавкін, з якого, власне, і починається золотий вік Глупова. Страх розвіялись, урожаї пішли по врожаях, комети не з'являлись, а грошей розвелось така сила, що навіть кури не клювали їх. Бо це були асигнації.

ВІЙНИ ЗА ОСВІТУ

Василіск Семенович Бородавкін, що змінив бригадира Фердишенка, являв цілковиту протилежність своєму попередникові. Наскільки останній був розбещений і крихкотілий, настільки ж перший вражав спритністю та якоюсь нечуваною адміністративною в'їдливістю, яка з особливою енергією виявлялася в питаннях, що стосувалися виїденого яйця. Завжди застебнутий на всі гудзики і тримаючи напоготові кашкет і рукавички, він являв собою тип градоначальника, в якого ноги кожную хвилину готові були бігти не знати куди. Удень він, як муха, літав по місту, пильнуючи, щоб обивателі мали бадьорий і веселий вигляд; уночі — гасив пожежі, робив фальшиві тривоги і взагалі застукував зненацька.

Кричав він повсякчас, і кричав надзвичайно. «Стільки вміщував він у собі крику, — каже з цього приводу літописець, — що від того багато глупівців за себе і за дітей назавжди перелякалися». Свідчення гідне уваги, і воно знаходить собі підтвердження в тому, що згодом начальство змушене було дати глупівцям різні пільги, саме «переляку їхнього ради». Апетит мав добрий, але їв покvapливо і при цьому нарікав. Навіть спав тільки одним оком, що дуже бентежило його дружину, яка, незважаючи на двадцятип'ятилітнє співжиття, не могла без здригання бачити його друге, невсипуще, зовсім кругле й з цікавістю на неї спрямоване око. А коли зовсім нічого було робити, тобто не було потреби ні літати, ні застукувати зненацька (в житті найспритніших адміністраторів випадають такі тяжкі хвилини), то він або видавав закони, або марширував по кабінету, спостерігаючи, як міниться носок чобота, або відновлював у своїй пам'яті військові сигнали.

Була і ще одна особливість у Бородавкіна: він писав. За десять років до прибуття в Глупов, він почав писати проект «про краще армії та флотів по всьому лицю поширення, аби через те повернення (sic!) стародавньої Візантії під руку російської держави сподіваним зробити», і щодня додавав до нього по одному рядку. Таким чином утворився досить великий зошит, який містив у собі три тисячі шістсот п'ятдесят два рядки (два роки були високосні!) і який він не без гордощів показував одвідувачам, додаючи при цьому:

— Ось, добродію мій, як далеко я в намірах своїх сягаю!

Взагалі політична мрійливість була в той час дуже поширена, а тому й Бородавкіна не минули загальні віяння часу. Дуже часто бачили глупівці, як він, сидючи на балконі градоначальницького дому, дивився звідти, з повними сліз очима, на візантійські твердині, що синіли вдаліні. Вигінні землі Візантії і Глупова були в такій мірі суміжні, що візантійські череди майже завжди змішувалися з глупівськими і з цього виникали раз у раз суперечки. Здавалося, досить було тільки кинути заклик...

І Бородавкін чекав цього заклик, чекав з запалом, з нетерпінням, яке доходило майже до обурення.

— Спершу з Візантією скінчимо, — мріяв він: — а потім...

На Драву, Морзву, на Ству далеку,
На тихий і синій Дунай...⁴³

Еге ж!

Чи сказати всю істину: потай він навіть виготовував на ім'я відомого нашого географа, К. І. Арсенєва⁴⁴, досить дивну резолюцію. «Слід вашому благородію, — писав він, — на майбутній час відому вам Візантію в усіх підручниках з географії числяти так: Константинополь, колишня Візантія, а нині губернське місто Катериноград, стоїть там, де вливається Чорне море в стародавню Пропонтиду, і під руку російської держави придбаний 17.. року, з поширенням на нього єдності скарбнищ (єдність ця в тому полягає, що візантійські гроші в столичному місті Санкт-Петербурзі вжиток собі мати повинні). Через обшир свій місто це, в адміністративному відношенні, перебуває у віданні чотирьох градоначальників, які між собою безперервно сперечаються. Провадить торгівлю грецькими гор'хами та має одну миловарню і два шкірообробні заводи». Та де там! Дні минали за днями, мрії Бородавкіна росли, а заклик все не було. Проходило через Глупов військо піше, проходило військо кінне.

— Куди, голубчики? — з хвилюванням питав Бородавкін солдатиків.

Та солдатики в сурми сурмили, пісень співали, носки чобіт у них мінилися, куряву хмарою на вулицях здіймали, і все проходили, все проходили.

— Плавом пливають солдати! — говорили глупіші, і здавалося їм, що це люди якісь особливі, що їх сама природа створила на те, щоб ходити без кінця, ходити у всіх напрямках. Що вони спускаються з одної плоскої височини на те, щоб лізти на другу плоску височину, переходять один міст для того, щоб перейти слідом за тим інший міст. І ще міст, і ще плоска височина, і ще, і ще...

В цьому становищі Бородавкін зрозумів, що для політичних заходів час ще не настав і що йому слід обмежити свої завдання тільки так званими насущними потребами краю. Серед цих потреб перше місце посідала, звичайно, цивілізація, або, як він сам тлумачив це слово, «наука про те, скільки кожному Російської Імперії доблесному синові вітчизни бути твердим у злигоднях належить».

Сповнений цих невиразних мрій, він прибув до Глупова і наперед піддав суворому розглядові наміри і діяння своїх попередників. Та коли він глянув на скрижалі, то аж охнув. Низкою пройшли перед ним: і Клеменгій, і В'яликанов, і Ламврокакіс, і Баклан, і маркіз де-Сангос, і Фердищенко, але що робили ці люди, про що вони думали, які завдання виконували — ось

цього саме й не можна було визначити ніяким способом. Здавалося, що весь цей ряд — не що інше, як сонне марення, в якому миготять образи без облич, в якому дзвенять якісь невідомі крики, схожі на далеке галасування сп'янілої юрби... Ось виступила з мороку одна тінь, ляснула: раз-раз! — і зникла невідомо куди; дивишся, на місці її виступає вже інша тінь, і теж ляскає як попало, і зникає... «Розорю!», «не потерплю!» — чути звідусіль, а що розорю, чого не потерплю — того розібрати не можна. Радий би оступитися, забитися в куток, та ні оступитися, ні забитися в куток не можна, бо з кожного кутка лунає все те саме «розорю!», яке жене того, хто ховається, в інший куток і там знову-таки наздоганяє його. Це була якась дика енергія, позбавлена будь-якого змісту, отож навіть Бородавкін, незважаючи на свою спритність, узяв під деякий сумнів цінність її. Один тільки статський радник Двоєкуров вигідно виділявся з цієї строкатої юрби адміністраторів, виявляв розум тонкий і проникливий, і взагалі показував себе продовжувачем тієї перетворювальної справи, якою позначився початок вісімнадцятого століття в Росії. Ось його, звичайно, і взяв собі Бородавкін за зразок.

Двоєкуров зробив дуже багато. Він забрукував вулиці: Дворянську і Велику, стягнув недоїмки, опікувався науками й клопотався про заснування в Глупові академії. Та головна його заслуга була в тому, що він запровадив у вжиток гірчицю і лавровий лист. Ця остання дія так вразила Бородавкіна, що в нього ту ж мить виникла зухвала думка зробити те саме й щодо прованської олії. Почалось довідування, яких заходів було вжито Двоєкуровим, щоб досягти успіху у розпочатій справі, та що архівні справи, як звичайно, згоріли (а може, й навмисно були знищені), то довелось обмежитися усними переказами й розповідями.

— Багато в нас усякого гармидеру було! — розповідали старожили: — і з солдатами шмагали, і просто так шмагали... Багато хто аж до Сибіру через це саме пішов!

— Виходить, були бунти? — питав Бородавкін.

— Чимало було бунтів! У нас, добродію, щодо цього така прикмета: коли шмагають — то вже й знаєш, що бунт!

З дальших розпитувань виявлялося, що Двоєкуров був людина наполеглива і, коли раз задумував що-небудь, то доводив до кінця. Діяв він завжди великими масами, тобто і приборкував і розоряв до краю; але в той самий час розумів, що самого цього способу недосить. Тому, незалежно від заходів загальних, він, протягом кількох років поспіль, безперервно і невтомно робив сепаратні наскоки на обивательські дома і приборкував кожного обивателя поодиноці. Взагалі в усій історії Глупова вражає один факт: сьогодні розорять глупівців і знищать їх усіх до одного, а завтра, дивишся, знову з'являться глупівці і навіть, за звичаєм, виступлять вперед на сходках так звані «старики»

(мабуть, «з молодих та ранні»). Яким чином вони наростали — це була таємниця, але таємницю ту чудово збагнув Двоекуров, і тому різок не шкодував. Як справжній адміністратор, він розрізняв два гатунки шмагання: шмагання без розгляду і шмагання з розглядом, і пишався тим, що перший серед градоначальників запровадив шмагання з розглядом, тоді як усі попередники шмагали як попало, і часто навіть зовсім не тих, кого слід було. І справді, діючи з розумом і безперервно, він добився наслідків найблискучіших. На протязі всього його градоначальництва глупівці не тільки не сідали до столу без гірчиці, а й навіть розвели в себе досить великі плантації гірчиці для задоволення потреб зовнішньої торгівлі. «І процвіла та весь, як крин сільний, посилаючи той гіркий продукт у найдальші місця держави Російської й дістаючи замість нього дорогі метали і хутра».

Але в 1780 році Двоекуров помер, і два градоначальники, які були після нього, не тільки не підтримали його перетворень, а навіть, так би мовити, загидили їх. І що найдивніше, глупівці виявили себе певдячними. Вони нітрохи не журилися за тим, що скасовано начальницьку цивілізацію, і навіть начебто раділи. Гірчицю перестали їсти зовсім, а плантації переорали, засадили капустою й засіяли горохом. Одно слово, сталося те, що завжди трапляється, коли освіта занадто рано приходить до народів перозвинених і в громадянському розумінні незрілих. Навіть літописець не без іронії згадує про це: «Багато років споруджував він (Двоекуров) хитромудру цю будову, а про те не догадався, що буде на піску». Та літописець, як видно, і сам забуває, що в тому, власне, й полягає вигадливість людських дій, щоб сьогодні одну будову на «піску» ставити, а завтра, коли вона повалиться, починати нову будову на тому самому «піску» споруджувати.

Таким чином виявилось, що Бородавкін нагодився якраз вчасно, щоб урятувати цивілізацію, яка гинула. Пристрасть до будівництва на «піску» була доведена в ньому майже до нестями. Дні і ночі він усе видумував, щоб б його таке збудувати, щоб воно враз, після збудування, грюкнуло й заповнило всесвіт порохом і сміттям. І так думав, і отак, але справжнім маніром додуматися все-таки не міг. Нарешті, за браком оригінальних думок, зупинився на тому, що буквально пішов слідами свого знаменитого попередника.

— Руки мені зв'язано, — гірко скаржився він глупівцям: — а то дізналися б ви в мене, де раки зимують!

Тут-таки до речі він довідався, що глупівці, через недогляд, зовсім перестали вживати гірчицю, а тому на перший раз обмежився тим, що оголосив це вживання обов'язковим; а як кару за непослух додав ще прованську олію. І в той самий час поклав у серці собі: доти не складати зброї, доки в місті залишиться хоч один нерозуміючий.

Та глупівці теж були собі на умі. Енергії дії вони з великою винахідливістю протиставили енергію бездіяльності.

— Що хоч з нами роби! — говорили одні: — хочеш — на шматки ріж; хочеш — з кашею їж, а ми незгодні!

— З нас, брат, нічого не візьмеш! — казали інші: — ми не те, що інші, які тілом обросли! нас, брат, і вколупнути нема де! І вперто стояли при цьому навколішках.

Очевидно, що коли ці дві енергії стикаються, то з цього завжди виникає щось дуже цікаве. Нема бунту, але й покірності справжньої нема. Є щось середнє, приклади чого ми бачили за кріпосного права. Бувало, попадеться пані тарган у супі, покличе вона кухаря й звелить того таргана з'їсти. Візьме кухар таргана в рот, про око жує його, а ковтати не ковтає. Зовсім так само було й з глупівцями: жували вони доволі, а ковтати не ковтали.

— Зламаю я цю енергію! — говорив Бородавкін і поволі, не кваплячись, обдумував план свій.

А глупівці стояли навколішках і чекали. Знали вони, що бунтують, але не стояти навколішках не могли. Господи! чого вони тільки не передумали за цей час! Думають: стануть вони тепер їсти гірчицю — то коли б далі ще яку-небудь мерзоту їсти не примусили; не стануть — то коли б батогів не довелось покусувати. Здавалося, що коліна в цьому разі є середній шлях, який може умиротворити і ту і іншу сторони.

І раптом засурмила сурма, і вдарив барабан. Бородавкін, застєбнутий на всі гудзики і сповнений відваги, виїхав на білому коні. За ним везли гарматне і рушничне приладдя. Глупівці думали, що градоначальник їде підкоряти Візантію, а вийшло, що він задумав підкорити їх самих...

Так почався той визначний ряд подій, що його описує літописець під загальною назвою «воєн за освіту».

До першої війни «за освіту» була, як уже сказано вище, приводом гірчиця, і почалася ця війна в 1780 році, тобто майже слідом за прибуттям Бородавкіна до Глупова.

Проте Бородавкін зразу палити не наважився; він був надто педагогом, щоб допуститися такої явної адміністративної помилки. Він почав діяти поступово, і з цією метою спершу скликав глупівців і став їх заманювати. У промові, виголошеній з цього приводу, він досить докладно розгорнув перед обивателями питання про підмогу взагалі, і про гірчицю, як про підмогу, зокрема; але чи то через те, що в словах його було більше особистої віри в справедливість обстоюваної справи, ніж справжньої переконливості, чи через те, що він, за звичаєм своїм, не говорив, а кричав — як би там не було, наслідок його умовлянь був такий, що глупівці злякалися і знову всією громадою впали навколішки.

«Було чого злякатися глупівцям, — каже з цього приводу літописець: — стоїть перед ними чоловік на зріст невеликий, з себе непоказний, слів не говорить, а тільки криком кричить».

— Зрозуміли, старенькі? — звернувся він до ошелешених обивателів.

Юрба низько кланялась і мовчала. Натурально, це його ще більше розлютило.

— Що я... на смерть, чи що, вас веду... ммерррзотники!

Та ледве пролунав з його уст новий вибух, як глупівці вмить поскоплювалися з колін і розбіглися на всі боки.

— Розорю! — закричав він їм навздогін.

Цілий цей день Бородавкін тужив. Мовчки походжав він по залах градоначальницького дому і тільки зрідка тихо вимовляв: «падлюки!»

Найбільше турбувала його Стрілецька слобода, яка й за попередників його відзначалася найнепереборнішою впертістю. Стрільці довели енергію бездіяльності майже до витонченості. Вони не тільки не з'являлися на сходки по запрошенню Бородавкіна, але, побачивши його наближення, кудись зникали, немов крізь землю провалювалися. Не було кого переконувати, не було в кого ні про що спитати. Чути було, що хтось десь тремтить, а де тремтить і як тремтить — знайти не можна.

Тимчасом не могло бути сумніву, що в Стрілецькій слободі саме й є джерело всього лиха. Найнерадісніші чутки доходили до Бородавкіна про це крамольницьке кубло. З'явився проповідник, який перекладав прізвище «Бородавкін» на цифри й доводив, що коли викинути літеру *p*, то вийде 666, тобто князь тьми. Ходили по руках полемічні твори, в яких говорилося, що гірчиця є зілля, яке виросло з тіла дівки-блудниці, прозваної за свою розпутність гіркою — від того, мовляв, і пішла на світі «гірчиця». Навіть скомпоновано було вірші, в яких автор добирався до градоначальникової родительки і дуже непохвально висловлювався про її поведінку. Прислухаючись до цих пісень і балачок, стрільці доходили майже до стану захоплення. Побравшись під руки, вони ходили низкою по вулиці і, щоб назавжди вигнати з середовища свого дух боязкості, на весь рот горлали.

Бородавкін почував, як серце його, крапля по краплі, переповнюється гіркістю. Він не їв, не пив, а тільки вимовляв лихі слова, ніби живлячи ними свою бадьорість. Думка про гірчицю здавалася такою простою і ясною, що несприймання її не можна було витлумачити нічим іншим, як зловмисністю. Свідомість цього була тим важча, чим більше мусив Бородавкін вживати зусиль, щоб угамовувати пориви пристрасної натури своєї.

— Руки мені зв'язано! — повторював він, задумливо покусяючи темного вуса свого: — а то б я показав вам, де раки зимують!

Та він не без підстав думав, що натуральним кінцем усякої колізії є, все-таки, шмагання, і це усвідомлення підкріплювало

його. Чекаючи цього кінця, він робив свої справи й писав нишком статут «про необмежування градоначальників законами». Перший і єдиний параграф цього статуту говорив таке: «якщо почуваш, що закон ставить тобі перепону, то, взявши його з стола, поклади під себе. І тоді все це, зробившись невидимим, дуже тобі в дії полегшить».

Одначе поки що статут затверджений не був, отже й від обмежень ухилитися було неможливо. Через місяць Бородавкін знову скликав обивателів і знову закричав. Та тільки-но встиг він вимовити два перші склади свого привітання («про них, со-рому ради, мовчу», застерігає літописець), як глупівці знову кинулися врозтіч, не встигнувши навіть стати навколішки. Тільки тоді Бородавкін наважився пустити в хід справжню цивілізацію.

Рано-вранці виступив він у похід й надав справі такого вигляду, нібито робить звичайний військовий променад. Ранок був ясний, холоднуватий, трошки морозний (діло було в половині вересня). Сонце мінилося на касках і рушницях солдатів; дахи будинків і вулиці вкриті легкою памороззю; скрізь топили печі, і у вікнах кожного дому видно було веселе полум'я.

Хоч головною метою походу була Стрілецька слобода, але Бородавкін хитрував. Він не пішов ні прямо, ні праворуч, ні ліворуч, а став маневрувати. Глупівці повиходили з домів на вулицю й гучними вигуками схвалювали еволюції вправного вождя.

— Слава тобі, господи! здається, забув про гірчицю! — говорили вони, скидаючи шапки й побожно хрестячись до дзвіниці.

А Бородавкін усе маневрував та маневрував і близько полудня дійшов до слободи Негідниці, де зробив привал. Тут усім учасникам походу роздали по чарці горілки й наказали співати пісень, а увечері взяли в полон одну міщанську дівчину, яка відійшла занадто далеко від воріт своєї домівки.

Другого дня, прокинувшись рано, заходилися шукати «язика». Робили все це серйозно, не змигнувши. Привели якогось єврея й хотіли спочатку повісити його, але потім згадали, що він зовсім не для того потрібен був, і простили. Єврей, поклавши руку під стегно, свідчив, що треба йти спочатку на слободу Гнойову, а потім кружляти полем доти, поки не з'явиться урочище, яке називають «Дуньчиним яром». А звідти, поминувши три повороти, йти куди очі світять.

Так Бородавкін і зробив. Та не встигли люди пройти й чверті версти, як відчули, що заблудилися. Ні землі, ні води, ні неба — нічого не було видно. Покликав до себе Бородавкін віроломного жида, щоб повісити, та його вже й сліду не було (згодом виявилось, що він утік до Петербурга, де в цей час устиг одержати концесію на залізницю). Блукали таким чином серед білого дня досить довгий час, і зробилося з людьми немов затьмарення, бо Гнойова слобода стояла яено у всіх перед очима,

а ніхто її не бачив. Нарешті, оповив землю справжній присмерк, і хтось крикнув: грабують! Закричав якийсь солдатик з п'яних очей, а люди заметушилися і, думаючи, що йдуть стрільці, стали битися. Билися дуже цілу ніч, билися, не дивлячись, а навмання. Багато тут було пораниених, багато й убитих. Тільки коли вже зовсім розвиднілось, побачили, що б'ються з своїми ж та що це непорозуміння відбувається коло самої околиці Гнойової слободи. Вирішили: убитих поховавши, закласти на місці битви монумент, а самий день, коли вона відбувалася, вшанувати назвою «сліпорода» і на спомин про нього встановити щорічне святкування з свистопляскою.

На третій день зробили привал у слободі Гнойовій; але тут, навчені досвідом, уже взяли заложників. Потім, переловивши обивательських курей, влаштували поминки по вбитих. Дивною здалася слобожанам ця остання річ, що от людина собі грається, а в той самий час і курей ловить; та що Бородавкін секрету свого не розголошував, то подумали, ніби так і слід «за грою», та й заспокоїлись.

Та коли Бородавкін, після поминок, наказав солдатикам витолочити озиме поле, що прилягало до слободи, тоді обивателі позадумувалися.

— Невже, братця, справді така гра є? — говорили вони проміж себе, але так тихо, що навіть Бородавкін, який пильно стежив за напрямом умів, і той нічого не розчув.

На четвертий день, ще й на світ не зазоріло, подалися до «Дуньчиного яру», боячись спізнитися, бо перехід мав бути тривалий і втомний. Довго йшли, і по дорозі раз у раз питали заложників: чи скоро? Велике було загальне здивування, коли раптом, серед чистого поля, аманати⁴⁵ гукнули: ось тут! І було, проте, чого дивуватися: навколо не було ніякої ознаки селища; далеко-далеко розстелилась гола місцевість і тільки вдалині видно було глибоке провалля, в яке, за переказами, скотилася колись гармашівська дівка Дунька, що поспішала, в нетверезому стані, на любовне побачення.

— Де ж слобода? — питав Бородавкін в аманатів.

— Нема тут слободи! — відповідали аманати: — була слобода, скрізь перше слободи були, та солдати все знищили!

Але словам цим не повірили й вирішили: шмагати аманатів доти, поки не покажуть, де слобода. Та дивна річ! що більше шмагали, то менше ставало надії знайти жадану слободу! Це було так несподівано, що Бородавкін порвав на собі мундир і, піднявши праву руку до небес, насварився пальцем і сказав:

— Я вам!

Становище було приkre; настала темрява, зробилося холодно і вогко, і в полі з'явилися вовки. Бородавкін відчув припадок розсудливості й видав наказ: цілу ніч не спати і тремтіти.

На п'ятий день подалися назад у Гнойову слободу й по дорозі витолочили друге озиме поле. Ішли цілий день, і тільки

надвечір, стомлені й зголоднілі, дісталися до слободи. Але там уже нікого не застали. Жителі, здаля забачивши військо, що наближалось, порозбігались, вигнали всю худобу і окопалися в неприступній позиції. Довелося брати з боєм цю позицію; та що порох був несправжній, то, хоч як палили, ніякої шкоди, крім нестерпного смороду, заподіяти не могли.

На шостий день Бородавкін хотів був далі провадити бомбардування, але вже помітив зраду. Аманатів уночі випустили і багатьох справжніх солдатів звільнили в чисту і замінили олов'яними солдатиками. Коли він став питати, на якій підставі звільнили заложників, то послалися на якийсь регламент, в якому нібито сказано: «аманата шмагати, а якщо котрого вже відшмагано, такого понад добу ніяк не тримати, а випускати додому на лікування». Мимоволі Бородавкін повинен був погодитися, що вчинено правильно, але тут-таки згадав свій проект «про необмежування градоначальників законами» й гірко заплакав.

— А це що? — спитав він, показуючи на олов'яних солдатиків.

— Для легкості, ваше благородіє! — відповіли йому: — провіанту не вимагає, а марширування й він виконувати може!

Довелось погодитися і з цим. Замкнувся Бородавкін у хаті й почав радити сам з собою воєнну раду. Хотілося йому покарати «гноювих» за їх зухвальство, але, з другого боку, пригадалась облога Трої, що тривала аж десять років, дарма що серед обложників були Ахіллес і Агамемнон¹⁶. Не злигодні лякали його, не нудьга в розлуці з любовою дружиною смутила, а те, що протягом цих десяти років може бути помічено його відсутність у Глупові, і до того ж без особливої для нього вигоди. Пригадався йому з цієї нагоди урок з історії, що його він чув у дитинстві, і дуже його схвилював. «Незважаючи на добродушність Мелелая, — говорив учитель історії, — ніколи спартанці не були такі щасливі, як під час облоги Трої; бо хоч багато паперів залишилося непідписаними, але зате багато й спин було відшмагано, і друга невгода цілком відшкодувала першу»...

— Ні! це не так! — казав Бородавкін, походжаючи схвільтовано по хаті й заперечуючи невидимому співрозмовникові: — треба, щоб усе було підписано! і всі були відшмагані! Ось це порядок!

На довершення всього, полили обложні осінні дощі, загрожуючи зіпсувати шляхи й припинити підвіз харчових продуктів.

— І якого дідька я не пішов просто на стрільців! — гірко вигукував Бородавкін, дивлячись з вікна на калюжі, які збільшувалися щохвилини, — за півгодини був би вже там!

Уперше він зрозумів, що великий розум в деяких випадках рівносильний з недоумством, і результатом усвідомлення цього було вирішення: бити відбій, а з олов'яних солдатиків утворити благонадійний резерв.

На сьомий день вирушили, тільки-но почало світати, та що вночі дорого розмило, то люди насилу йшли, а гармати грузли в розмоклому чорноземі. Треба було атакувати по дорозі гору Свистуху; скомандували: в атаку! передні ряди відважно кинулися вперед, але олов'яні солдатика за ними не пішли. А що на обличчях їх, «заради поспіху», риси було накидано лише як абрис і до того ж дуже безладно, то здаля здавалося, що солдатики іронічно посміхаються. А від іронії до крамоли — один крок.

— Боягузи! — процідив крізь зуби Бородавкін, але явно сказати це не наважився й змушений був відступити від гори з утратами.

Пішли в обхід, але тут натрапили на болото, про яке ніхто й не гадав. Подивився Бородавкін на геометричний план вигону — скрізь саме поле, та на мочарі сінокіс, та чагарника дрібного трохи, та каміння трохи, а болота нема, та й годі.

— Нема тут болота! брешете ви, падлюки! марш! — скомандував Бородавкін і став на купину, щоб ближче простежити за переправою.

Полізли люди в трясовину й зразу потопили всю артилерію. Одначе самі сяк-так виборсалися, дуже забруднившись у грязюці. Забруднився й Бородавкін, але йому було вже не до того. Глянув він, як загинула артилерія і, побачивши, що гармати, до половини занурені, стоять, задерши жерла до неба й ніби загрожуючи останньому розстрілянням, почав тужити й сумувати.

— Скільки років нагромаджував, беріг, доглядав! — ремствував він: — що я тепер робитиму! як без гармат правитиму!

Військо було остаточно деморалізоване. Коли вилізли з трясовини, перед очима знову відкрилася широка рівнина і знову без будь-якої ознаки житла. Подекуди валялися людські кістки та здіймалися купи цегли; все це свідчило, що свого часу тут існувала досить велика й своєрідна цивілізація (згодом виявилося, що цивілізацію цю знишив колишній градоначальник Урус-Кугуш-Кильлибаєв, якому з п'яних очей вона здалася бунтом), але з того часу минуло багато років, і жоден градоначальник не подбав про відновлення її. Полеми перебігали якісь химерні гіні, до слуху долічали таємничі звуки. Діялося щось неприродне, на зразок того, що зображується в 3-му акті «Руслана і Людмили», коли на сцену вибігає зляканий Фарлаф. Хоч Бородавкін був хоробріший за Фарлафа, але й він не міг не здригнутися, подумавши, що ось-ось назустріч вийде лиха Наїна...

Тільки на восьмий день, близько полудня, змучена команда побачила стрілецькі висоти й радісно затрубила в ріжки. Бородавкін гадав, що великий князь Святослав Ігоревич⁴⁷ перш ніж перемагати ворогів, завжди посилав сказати їду на ви! — і, кривуючись цим прикладом, відрядив свого ординарця до стрільців з таким самим привітанням.

Другого дня, тільки-но позолотило сонце верхи солом'яних стріх, як уже військо, очолюване Бородавкіним, вступало в слободу. Але там нікого не було, крім заштатного попа, який в що саму хвилину міркував, чи не вигідніше йому перейти в розкольників. Піп був старезний і скоріше здатний викликати сум, ніж вливати в душу хоробрість.

— Де мешканці? — питав Бородавкін, блискаючи на попа очима.

— Тільки що тут були! — шамкотів губами піп.

— Як це тільки що? куди ж вони повтікали?

— Куди ж тікати? навіщо від своїх домівок тікати? Мабуть, тут де-небудь від тебе поховались!

Бородавкін стояв на одному місці й копав ногами землю. Була хвилинка, коли він починав вірити, що енергія бездіяльності повинна перемогти.

— Треба було взимку похід оголосити! — каюся він у серці своєму: — тоді б вони від мене не сховались.

— Гей! хто тут! виходь! — гукнув він таким голосом, що олов'яні солдатики — і ті здригнулись.

Та слобода мовчала, немов вимерла. Вихоплювалися звідкись зітхання, але таємничість, з якою вони виходили з невидимих організмів, ще більше драгувала засмученого градоначальника.

— Де вони, тварюки, зітхають? — несамовитів він, безнадійно озирюючись на всі боки й видимо втрачаючи всяку тямку: — знайдіть першу тварюку, яка тут зітхає, і приведіть до мене!

Кинулися шукати, та хоч як нишпорили, а нікого не знайшли. Сам Бородавкін ходив по вулиці, заглядав у всі щілини — нема нікого! Це так його спантелчило, що найнедоладніші думки раптом цілим потоком линули йому в голову.

«Якщо я теперечки їх вогнем розорюю... ні, краще голодом виморю!» — думав він, переходячи від одної недоладності до іншої.

І раптом він зупинився, як уражений, перед олов'яними солдатиками.

З ними діялося щось зовсім незвичайне. Поволі, на очах у всіх, солдатики почали наливатися кров'ю. Очі їхні, досі нерухомі, раптом стали повертатися й виявляти гнів; вуса, намальовані так і сяк, стали на свої місця й почали ворухитися; губи, що являли собою тонку рожеву риску, яка від дощів майже змилася, випнулися і виявили намір щось вимовити. З'явилися ніздрі, яких перше й сліду не було, і почали роздиматися, що свідчило про нетерпіння.

— Що скажете, служиві? — спитав Бородавкін.

— Хати... хати... розвалювати! — невиразно, але якимось похмуро промовили солдатики.

Спосіб було знайдено.

Почали з крайньої хати. З галасом кинулися «олов'яні» на дах

І вмиль оскаженіли. Полетіли донизу сніпки соломи, лати і кілочки. Здійнялися догори цілі хмари куряви.

— Тихше! тихше! — гукав Бородавкін, раптом почувши коло себе якийсь стогін.

Стогнала вся слобода. Це був невиразний, але суцільний стогін, в якому не можна було розібрати жодного окремого звуку, але який усією своєю масою являв ледве стримуваний біль серця.

— Хто тут? виходь! — знову гукнув Бородавкін з усієї сили.

Слобода змовкла, але ніхто не виходив. «Сподівалися стрільці», каже літописець, «що новий цей винахід (тобто приборкування через руйнування хат), подібно до всіх інших, саме марення являє, та не довго довелося їм цією солодкою надією себе тішити».

— Валяй! — промовив Бородавкін твердо.

Розлігся тріскіт і гуркіт; колоди, одна по одній, відокремлювалися від зрубу, і в міру того, як вони падали на землю, стогін відновлювався й зростав. Через кілька хвилин крайньої хати як не було, і «олов'яні», розлютившись, уже брали приступом другу. Та коли стрільці, що поховалися, після короткої перерви знову почули стукіт сокири, яка далі робила свою руйнівну справу, то серця їх здригнулися. Повилазили вони всі зразу, і старі і малі, і чоловіча і жіноча стать, та й, здійнявши руки до неба, попадали серед майдану навколішки. Бородавкін спочатку був розбігся, але потім згадав слова інструкції: «під час приборкувань не стільки дбати про винищення, скільки про напоумлення» — і притих. Він збагнув, що час тріумфу вже настав, і що тріумф навряд чи не буде повніший, якщо внаслідок не буде ні роз'юшених носів, ні звернутих набік вилиць.

— Приймаєте гірчицю? — виразно спитав він, намагаючись, по змозі, усунути з голосу загрозливі ноти.

Юрба мовчки поклонилася до землі.

— Чи приймаєте, питаю я вас? — повторив він, починаючи вже кипіти.

— Приймаємо! приймаємо! — тихо гула, немов шипіла, юрба.

— Гаразд. Тепер кажіть мені, хто межи вас пам'ять найулюбленішої моєї родительки у віршах зневажив?

Стрільці трохи зам'ялись; негаразд їм здавалося виказувати того, хто в гіркі хвилини життя їх розважав; одначе, після хвилинного вагання, вирішили виконати й цю вимогу начальства.

— Виходь, Федько! не бійся! виходь! — чути було в юрбі.

Вийшов наперед білявий хлопець і став перед градоначальником. Губи йому посмикувались, немов хотіли усміхнутися, але обличчя було бліде, як полотно, і зуби цокотіли.

— То це ти? — зареготав Бородавкін і, тріски відступивши,

немов бажачучи оглянути провинного якнайпильніше, повторив:— то це ти?

Як видно, в Бородавкіні відбувалася боротьба. Він обдумував, чи дати Федькові ляпаса, чи покарати іншим способом. Нарешті придумано було кару, так би мовити, змішану.

— Слухай! — сказав він, злегка підправивши Федькові щелепу: — тому, що ти пам'ять найулюбленішої моєї родителки знеславив, то ти ж таки надалі щодня повинен цю дорогоцінну мені пам'ять у віршах прославляти і вірші ті до мене приносити!

По цьому слову він наказав дати відбій.

Бунт закінчився; неучтво було придушено, і замість нього запроваджено освіту. Через півгодини Бородавкін, обтяжений здобиччю, в'їжджав з тріумфом у місто, тягнучи за собою безліч бранців і заручників. А що серед них були деякі военачальники та інші перших трьох класів особн⁴⁸, то він наказав поводитися з ними ласкаво (виколовши, проте, для певності, очі), а інших заслати на каторгу.

Того самого вечора, замкнувшись у кабінеті, Бородавкін зробив у своєму журналі таку нотатку:

«Цього 17-го вересня, після важкого, але славного дев'ятиденного походу, сталася найрадісніша й найбажаніша подія. Гірчицю запроваджено всюди й назавжди, причому не було втрачено жодної краплі крові».

«Крім тієї, — іронічно додає літописець, — яку було пролито біля околиці Гнойової слободи і в пам'ять якої й досі влаштується свято, іменоване свистопляскою»...

Дуже можливо, що багато з розказаного вище здасться читачеві занадто фантастичним. Яка потреба була Бородавкіну робити дев'ятиденний похід, коли Стрілецька слобода була в нього під боком, і він міг прибути туди за півгодини? Як міг він заблудитися на міському вигоні, що йому, як градоначальникові, повинен бути цілком відомий? Чи можна повірити історії про олов'яних солдатиків, які, нібито, не тільки марширували, а й під кінець навіть налилися кров'ю?

Розуміючи всю важливість цих запитань, видавець цього літопису вважає можливим відповісти на них таке: історія міста Глупова насамперед являє собою світ чудес, що його заперечувати можна лише тоді, коли заперчується існування чудес взагалі. Та цього мало. Бувають чудеса, в яких, по уважному розгляді, можна помітити досить яскраву реальну підставу. Усі ми знаємо переказ про бабу Ягу кістяну ногу, яка їздила в ступі й поганяла мітлю, і залічуємо ці поїздки до числа чудес, створених народною фантазією. Та ніхто не ставить собі запитання: чому ж народна фантазія породила саме цей плід, а не інший? Якби досліджувачі нашої старовини звернули на цей предмет належну увагу, то можна заздалегідь бути певним, що відкрилося б ба-

гато чого з того, що досі перебуває під спудом таємниці. Так, наприклад, напевне виявилось б, що походження цієї легенди суто адміністративне, і що баба Яга була не що інше, як градоправителька, або, чого доброго, посадниця, яка, щоб викликати в обивателях спасенний страх, саме цим способом мандрувала по довіреному їй краю, причому забирала Івасиків, які траплялися їй по дорозі, і, повернувшись додому, вигукувала: «пачаюсь, поваляюсь, Івасикового м'ясяця попоївши».

Здається, цього цілком досить, щоб переконати читача, що літописець стоїть на ґрунті не такому вже й фантастичному і що все, розказане ним про походи Бородавкіна, можна вважати за документ цілком вірогідний. Звичайно, на перший погляд може здатися дивним, що Бородавкін дев'ять день поспіль кружляє по вигону; але не треба забувати, по-перше, що йому не було чого квапитися, бо можна було заздалегідь передбачити, що похід його в усякому разі закінчиться успіхом, і, по-друге, що всякий адміністратор охоче вдається до еволюцій, аби вразити уяву обивателів. Якби можна було уявити собі так зване виправлення в тілі без тих попередніх обрядів, які йому передують, як-от скидання одягу, умовлянь з боку особи, що виправляє, і прохання змилюватись з боку особи, що виправляється, — то що від нього залишилося б? Сама пуста формальність, зміст якої був би зрозумілим лише для того, хто її зазнає! Точнісінько те саме слід сказати й про всякий похід, незалежно від того, чи вдаються до нього з метою підкорення царств, чи з метою стягнення недоїмок. Позбавте його «еволюцій» — то що ж залишиться?

Нема, звичайно, сумніву, що Бородавкін міг уникнути багатьох дуже важливих помилок. Так, наприклад, епізод, якому літописець дав назву «сліпорода», — зовсім поганний. Та не забудьмо, що успіх ніколи не обходиться без жертв і що коли ми очистимо кістяк історії від тих брехень, що їх нанесли на нього час та упереджені погляди, то внаслідок завжди залишиться тільки більша чи менша порція «убієнних». Хто ці «убієнні»? Їхня правда чи вони винні і в якій мірі? Яким чином вони опинилися в званні «убієнних»? — все це розбереться потім. Але вони конче потрібні, бо без них не було б по кому справляти поминок.

Виходить, залишається нерозв'язаним лише питання про олов'яних солдатиків; та і його літописець не залишає без пояснення. «Дуже часто ми помічаємо, — каже він, — що предмети, як видно, зовсім неживі (до каменя подібні), починають почувати бажання, тільки-но стикаються з видовищами, неживості їхній доступними». І для прикладу наводить якогось близького поміщика, який, бувши розбитий паралічем, десять років лежав нерухомо в кріслі, але й при всьому тому радісно мукав, коли йому приносили чинш...

Усіх воєн «за освіту» було чотири. Одну з них описано вище;

з інших трьох перша мала на меті роз'яснити глупівцям користь від закладання під будинками кам'яних фундаментів; друга виникла внаслідок відмови обивателів розводити перську ромашку, і до третьої, нарешті, стало за привід поширення чутки про заснування в Глупові академії. Взагалі видно, що Бородавкін був утопіст, і що якби він пожив довше, то напевно скінчив би тим, що або був би засланий за вільнодумство до Сибіру, або збудував би в Глупові фаланстер⁴⁹.

Докладно описувати цей ряд блискучих подвигів нема ніякої потреби, але не зайвим буде відзначити тут загальний характер їх.

В дальших походах з боку Бородавкіна помічається значний крок уперед. Він з більшою ретельністю готує матеріали для заколотів і з більшою швидкістю придушує їх. Найважчий похід, що приводом до нього була чутка про заснування академії, тривав лише два дні; інші — не більше кількох годин. Звичайно Бородавкін, напившись ранком чаю, кидав заклик; збігались олов'яні солдатиками, вмить наливалися кров'ю і чимдуж бігли до міста. На обід Бородавкін повертався додому й співав пісню подяки. Таким чином він досягнув, нарешті, того, що через кілька років жоден глупівець не міг показати на тілі своєму місця, яке не було б відшмагане.

Серед обивателів, як і перше, панувало цілковите нерозуміння. З розповідей літописця видно, що вони й раді були не бунтувати, але ніяк не могли зробити цього, бо не знали, в чому полягає бунт. І справді, Бородавкін облутував їх надзвичайно спритно. Звичайно він нічого до пуття не роз'яснював, а доводив до відома свої бажання через прокламації, які секретно, вночі, наліплювалися на наріжних будинках усіх вулиць. Прокламації писалися в дусі теперішніх оголошень крамниці Кача, причому великими літерами друкувалося слова зовсім неістотні, а все істотне подавалося найдрібнішим шрифтом. Крім того, допускалося вживання латинських назв; так, наприклад, перську ромашку називалося не перською ромашкою, а «*Pyrethrum roseum*» або слиногін, слиногінка, жгунець, що належить до сімейства «*Cot-prositas*» і т. ін. З цього виходило таке: грамотії, яким звичайно доручалося читати прокламації, викрикували тільки ті слова, що їх було надруковано великими літерами, а інші скрадали. Як-от, наприклад (див. прокламацію про перську ромашку):

ВІДОМО

яке спустошення роблять блощиці, блохи та ін.

НАРЕШТІ ЗНАЙШЛИ!!!

Заповзятливі люди вивезли з Далекого Сходу, 1 т. д.

З усіх цих слів люди розуміли тільки: «відомо» і «нарешті знайшли». І коли грамотії викрикували ці слова, то люди скида-

ли шапки, зітхали й хрестилися. Ясно, що в цьому не тільки не було бунту, а скоріше виконання вказівок начальства. Люди, доведені до зітханя, — якого ще ідеалу можна вимагати!

Виходить, уся справа полягала в нерозумінні, і це є тим вірогідніше, що глупівці й до сьогодні не можуть пояснити значення слова «академія», дарма що його саме й надрукував Бородавкін великим шрифтом (див. у повному збірнику прокламацій № 1089). Мало того: літописець доводить, що глупівці навіть дуже добивалися, щоб Бородавкін пролив світло в їх темні голови, але успіху не здобули, і не здобули якраз з провини самого градоначальника. Вони часто ходили всією громадою на градоначальницький двір і говорили Бородавкіну:

— Розв'яжи ти нас, зроби ласку! покажи нам кінець!

— Геть, буяни! — звичайно відповідав Бородавкін.

— Які ж ми буяни! видно, не бачив ти, які буяни бувають! Зроби ласку, скажи!

Та Бородавкін мовчав. Чому він мовчав? чи тому, що вважав нерозуміння глупівців не більш як викрутом, що приховував за собою вперту протидію, чи тому, що хотів зробити обивателям сюрприз, — напевне визначити не можна. Але треба гадати, що тут домішувалося почасти і те і інше. Ніякому адміністраторові, що виразно розуміє користь запроваджуваного заходу, ніколи не здається, щоб ця користь могла бути для кого-небудь неясною чи сумнівною. З другого боку, кожен адміністратор неодмінно фаталіст і твердо вірить, що, продовжуючи свій адміністративний біг, він, кінець кінцем, все-таки опиниться віч-на-віч з людським тілом. Отож, якщо почати відвертати цю неминучу розв'язку попередніми просторікуваннями, то чи не означає це ще більше роз'ятрювати її та надавати їй жорстокішого характеру? Нарешті, кожен адміністратор добивається, щоб до нього мали довіру, а який найкращий спосіб виявити цю довіру, коли не беззаперечне виконання того, чого не розумієш?

Як би там не було, але глупівці завжди дізнавалися про предмет походу лише після закінчення його.

Та хоч якими здавалися блискучими здобуті Бородавкіним результати, по суті вони були не такі вже й благородні. Непокірливість було знищено — це правда, але в той самий час було знищено й добробут. Жителі похнюпили голови і ніби захиріли; неохоче вони працювали на полях, неохоче поверталися додому, неохоче сідали до вбогої трапези і тинялися сюди й туди, немов усе остогидло їм.

На довершення всього, глупівці насіяли гірчиці і перської ромашки стільки, що ціна на ці продукти впала неймовірно. Настала економічна криза, і не було ні Молінарі, ні Безобразова⁵⁰, щоб пояснити, що це і є справжнє процвітання. Не тільки дорогоцінних металів і хутра не одержували обивателі в обмін на свої продукти, але не було за що купити навіть хліба.

Одначе до 1790 року справа все ще сяк-так ішла. З повної порції обивателі перейшли на півпорції, але данини не затримували, а до освіти виявляли навіть деяку пристрасть. В 1790 році повезли глупівці на головні ринки свої продукти, і піхто в них нічого не купив: усім стало жалко блощиць. Тоді жителі перейшли на чверть порції і затримали данину. В той самий час, немов на сміх, спалахнула у Франції революція, і стало всім ясно, що «освіта» корисна тільки тоді, коли вона має характер неосвічений. Бородавкін одержав папір, в якому йому рекомендувалося: «з нагоди відомої вам події, будь ласка уважно пильнуйте, аби неоправне це зло викорінюване було без будь-якого попуску».

Тоді тільки Бородавкін схаменувся й зрозумів, що йшов надто швидкими кроками і зовсім не туди, куди йти слід. Почавши збирати данину, він з подивом і обуренням побачив, що подвір'я порожні, і що коли траплялися подекуди кури, то й ті були худі через брак корму. Але, за звичкою, він обміркував цей факт не просто, а з свого власного оригінального погляду, тобто побачив у ньому бвнт, спричинений цього разу вже не нештвом, а надмірною освітою.

— Вільний дух завели! розжирили! — кричав він без тями:— на французів поглядаєте!

І от почався новий ряд походів, — походів уже проти освіти. В першій похід Бородавкін спалив слободу Гнойоу, в другій — розорив Негідницю, в третій — звівечив Болото. Та податки все затримувались. Наставала хвилина, коли він мав залишитися на руїнах сам із своїм секретарем, і він діяльно готувався до тієї хвилини. Та провидіння не допустило того. В 1798 році вже зібрано було швидкозапальні матеріали, щоб спалити ціле місто, коли раптом Бородавкіна не стало... «Усіх розігнав він, — каже з цього приводу літописець, — отож навіть поїв для напутнього слова не знайшлося. Змушені були покликати сусіднього капітан-справника, який і засвідчив, що з нього вийшов многобентежний дух його».

ЕПОХА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВОЄН

В 1802 році впав Негодяєв. Він упав, як каже літописець, через незгоду з Новосільцевим і Строгоновим щодо конституцій. Та, як здається, це був тільки пристойний привід, бо навряд чи навіть можна припустити, щоб Негодяєв відмовився насаджувати конституцію, якби начальство наполегливо того зажадало. Негодяєв належав до школи так званих «пташенят», яким було зовсім однаково, що насаджувати. Тому справжня причина його звільнення полягала, мабуть, чи не в тому, що він був колись

у Гатчині грубником, і, отже, до певної міри являв собою гатчинське демократичне начало. Крім того, начальство, як видно, переконалося, що війни за освіту, які перетворилися потім на війни проти освіти, вже так виснажили Глушов, що стала почуватися потреба на якийсь час його взагалі від воєн звільнити. Що припущення про конституції являло собою не більше як чутку, позбавлену певної підстави, — це доводиться, по-перше, найновішими дослідженнями щодо цього предмету, а по-друге, тим, що замість Негодяєва на градоначальника було призначено «черкашенина» Мікаладзе, який про конституції навряд чи мав уявлення виразніше, ніж Негодяєв.

Звичайно, неможливо заперечувати, що сироби конституційного характеру були; та, як здається, ці спроби обмежувалися тим, що квартальні так удосконалили свої манери, що не всякого прохожого хапали за комір. Це єдина конституція, яку вважалося можливою при тодішньому дитячому стані суспільства. Насамперед треба було привчити народ до чемного поведження, а тоді вже, пом'якшивши його звичаї, давати йому справжні ніби права. З погляду теоретичного така думка, звичайно, цілком правильна. Але з другого боку не меншої вірогідності заслуговує й те міркування, що хоч якою принадною є теорія чемного поведження, та коли її взяти ізольовано, вона нітрохи не гарантує людей від раптового втручання теорії поведження нечемного (як це й доведено згодом появою на арені історії такої особи, як майор Угрюм-Бурчєєв), і отже, коли ми справді бажаємо закріпити чемне поведження на міцній підставі, то все-таки насамперед ми повинні надати людям справжніх нібито прав. А це, в свою чергу, доводить, які хиткі теорії взагалі і як мудро чинять ті воєначальники, що ставляться до них з недовірливостю.

Новий градоначальник зрозумів це і тому поставив перед собою завдання приваблювати серця виключно з допомогою гарних манер. Бувши у військовому чині, він не звертав уваги на форму, а про дисципліну говорив навіть з прикрістю. Ходив завжди в розстебнутому сюртуці, з-під якого принадно виглядала сніжно-біла пікейна жилетка та відкладні комірці. Охоче подавав підлеглим ліву руку, охоче усміхався, і не тільки не дозволяв собі нічого стверджувати занадто гостро, а й навіть любив, під час доповідей, вживати вислови на зразок: «отже, ви зволіли сказати», або «я мав уже честь доповісти вам» і т. ін. Тільки одного разу, введений з терпіння тривалою протидією свого помічника, він дозволив собі сказати: «я вже мав честь підтвердити тобі, курчиному синові...», але зараз-таки схаменувся і дав йому вищий чин. Пристрасний з природи, він надзвичайно захоплювався дамським товариством, і в цій пристрасті знайшов собі передчасну загибель. В залишеному ним творі «Про благообразний панів градоначальників зовнішній вигляд» (див. далі, у виправдних документах) він досить докладно виклав свої

погляди на цей предмет, та, як здається, не зовсім широко пов'язав свої успіхи в глупівських дам з якимись політичними і дипломатичними цілями. Найпевніше, йому було совісно, що він, як Антоній в Єгипті, живе, винятково розкошуючи⁵¹, і тому він захотів запевнити потомство, що інколи й саме розкошування може мати сенс адміністративно-поліційний. Здогад цей підтверджується ще й тим, що з розповіді літописця зовсім не видно, щоб у часи його градоначальствування провадили часто арешти або щоб кого-небудь нещадно били, без чого, звичайно, не можна було б обійтися, якби амурна діяльність його справді була спрямована на захист громадської безпеки. Тому майже напевно можна сказати, що він любив амурські заради амурів, і був аматором жіночих атурів⁵² просто, без будь-яких політичних цілей; а вивчав ці останні лише для того, щоб захистити себе перед начальством, яке, незважаючи на свій безперечний лібералізм, все-таки не забувало час від часу питати: чи не пора почати війну? «А він, — каже з цього приводу літописець, — жалюючи сирітські сльози, завжди відповідав: не час, бо не готові ще збирати відомим мені способом для цього матеріали. І, не зібравши їх, помер».

Як би там не було, але призначення Мікаладзе було для глупівців явищем якнайвідрадішим. Попередник його, капітан Негодяєв, хоч і не мав так званої «сушої» лихої вдачі, але вважав себе людиною переконання (літописець скрізь, замість слова «переконання» ставить слово «вдача»), і при цій своїй властивості раз у раз випробовував, чи досить глупівці витривалі в злигоднях. Наслідком такої посиленої адміністративної діяльності було те, що під кінець його градоначальництва Глупов являв собою безладну купу почорнілих і обшарпаних хат, серед яких лише буцегарня гордо підносила до небес свою каланчу. Не було ні їжі справжньої, ні одягу доладної. Глупівці перестали соромитись, обросли шерстю й смоктали лапи.

— Та як ви таким маніром жити можете? — спитав обивателів здивованій Мікаладзе.

— Так і живемо, бо справжнього життя не маємо, — відповіли глупівці, і при цьому чи то засміялись, чи то заплакали.

Зрозуміло, що через такий моральний розлад головну турботу нового градоначальника було спрямовано на те, щоб насамперед зняти з глупівців переляк. І треба сказати правду, що він орудував, щодо цього, досить майстерно. Вжито було цілий ряд послідовних заходів, які виключно спрямовані були до згаданої вище мети і суть яких можна сформулювати так: 1) освіту і зв'язані з нею екзекуції тимчасово припинити, і 2) законів не видавати. Наслідки були з першого ж разу дивовижні. Не минуло й місяця, як уже шерсть, що нею обросли глупівці, вилиняла вся до решти, і глупівці почали соромитися голизни. Ще через один місяць вони перестали смоктати лапу, а через півроку

в Глупові, після багатьох років мовчанки, відбувалася перша гулянка, на якій особисто був сам градоначальник, і частував жіночу статтю штемпованими пряниками.

Ось такими мирними подвигами відзначився черкашенин Мікаладзе. Як і всякий вияв справді плідотворної діяльності, правління його не було ні гучне, ні блискуче, не відзначалося ні зовнішніми завоюваннями, ні внутрішніми струсами, але воно відповідало потребі часу, і цілком досягало тих скромних цілей, що їх поставило собі. Видимих фактів було мало, але наслідків не злічити. «Мудрі світу сього! — вигукує з цього приводу літописець: — добре про це подумайте! і хай не бентежаться серця ваші, коли ви глянете на багоди та інше знаряддя, в якому, на високорозумну думку вашу, нібито сила і світло освіти полягають!»

З усіх цих причин видавець цієї історії вважає цілком природним, що літописець, описуючи адміністративну діяльність Мікаладзе, не дуже щедрий на подробиці. Градоначальник цей має вагу не стільки як непосредній діяч, скільки як перший зачинатель на тому мирному шляху, яким мало була не пішла глухівська цивілізація. Благотворна сила його дій була невловна, бо такі заходи, як рукостискання, ласкава усмішка і взагалі лагідне поводження, почувуються лише непосредньо й не залишають яскравих і помітних слідів в історії. Вони не роблять перевороту ні в економічному, ні в духовному стані країни, та якщо ви порівняєте ці адміністративні заходи з такими, наприклад, як обзивання керованих курчунними дітьми, або безперервне їх шмагання, то повинні будете визнати, що різниця тут величезна. Багато хто, розглядаючи діяльність Мікаладзе, вважає її не з усякого погляду бездоганною. Кажуть, наприклад, що він не мав ніякого права припиняти освіту — це так. Але, з другого боку, якщо з освітою фаталістично зв'язано езекуції, то хіба не вимагає розсудливості, щоб навіть у такій, очевидно, корисній справі допускалося короткі години на відпочинок? І ще кажуть, що Мікаладзе не мав права не видавати законів, і це, звичайно, справедливо. Але, з другого боку, хіба не бачимо ми, що народи найосвіченіші найпаче вважають себе щасливими по неділях і по святах, тобто тоді, коли начальники вважають себе від писання законів вільними?

Знехтувати цими вказівками досвіду навряд чи можна. Нехай розповідь літописця хибує на брак яскравих і відчутних фактів, — це не повинно заважати нам визнати, що Мікаладзе був перший серед глухівських градоначальників, який встановив найцінніший з усіх адміністративних прецедентів — прецедент лагідного і безскверного славослов'я. Припустимо, що прецедент цей не становив нічого особливо сталого; припустимо, що в дальшому своєму розвитку він підпадав під багато випадковостей більш чи менш жорстоких; але не можна заперечувати, що, будши раз запроваджений, він уже ніколи не вмирав зовсім, а час від часу

навіть досить переконливо нагадував про своє існування. Невже ж цього мало?

Одну мав ваду цей достойний правитель — це якесь нестримне, майже гарячкове поривання до жіночої статі. Літописець досить докладно зупиняється на цій особливості свого героя, але варте уваги те, що в оповіданні його не видно ні прикrostі, ні злоби. Один тільки раз він висловлюється так: «багато було від нього шкоди жінкам і дівам глупівським», і цим начебто дає зрозуміти, що, і на його думку, все-таки, було б краще, якби шкоди не було. Але прямого обурення ніде і ні в чому не виявляється. А втім, ми не підемо за літописцем у змалюванні цієї вади, бо ті, що бжають ознайомитися з нею, можуть знайти все потрібне в доданому творі: «Про благообразну градоначальників зовнішність», написаному самим високопоставленим автором. Справедливість вимагає, одначе, сказати, що в творі цьому пропущено одну досить значну річ, про яку згадується в літопису. А саме: одного разу Мікаладзе забрався вночі до дружини місцевого скарбника, та ледве встиг звільнитися від уз (так називає літописець мундир), як був застуканий зненацька ревнивцем-чоловіком. Сталася баталія, під час якої Мікаладзе не так бився, як був битий. Та що він зараз після того вмився, то, певна річ, слідів від безчестя не залишилось ніяких. Здається, це була єдина невдача, якої він зазнав у цьому роді, і тому зрозуміло, що він не згадав про неї в своєму творі. Це була така нікчемна подробиця у величезній серії великотрудних його подвигів у цій справі, що не викликала в ньому навіть потреби стратегічних міркувань, які могли б забезпечити його походи на майбутній час...

Мікаладзе помер в 1806 році, від виснаження.

Коли ґрунт був досить розпушений чемним поведженням, і народ відпочив від освіти, тоді, сама собою, стала на черзі потреба в законодавстві. Відповіддю на цю потребу став статський радник Феофілакт Іринархович Беневоленський, друг і товариш Сперанського по семінарії.

З ранніх юнацьких літ Беневоленський почував непереборний нахил до законодавства. Сидячи на лаві в семінарії, він уже накреслив кілька законів, серед яких найвизначніші ось які: «всяка людина нехай має в серці смуток», «всяка душа нехай тремтить», «всяку корову слід заганяти у відповідну до її стану обору». А що більше виростав високообдарований юнак, то непереборнішою робилася природжена його пристрасть. Що з нього повинен в кожному разі вийти законодавець, — у цьому ніхто не мав сумніву; питання було тільки в тому, якого сорту вийде цей законодавець, тобто чи нагадає він собою глибокодумність і адміністративну передбачливість Лікурґа, чи просто буде твердий, як Дракон⁵³. Він сам почував усю важливість

цього питання і в листі до «відомого друга» (чи не криється під цим ім'ям Сперанський?) ось як описує свої вагання з цього приводу:

«Сиджу я, — пише він, — в сумній своїй самотності, і щохвилини про те думаю, які закони до вжитку найбільш благопотрібні суть. Є закони мудрі, які хоч людське щастя влаштовують (такі, наприклад, закони про повсюдне всіх людей харчування), та, як на обставини, не завжди бувають корисні; є закони немудрі, які, нічийого щастя не влаштовуючи, як на обставини, бувають, одначе, благопотрібні (прикладів цього не наводжу: сам знаєш!); і є, нарешті, закони середні, не дуже мудрі, але й не дуже немудрі, такі, що, не будши ні корисними, ні некорисними, бувають, одначе, благопотрібні для того, щоб якнайліпше людське життя заповнити. Наприклад, коли ми захоплюємось і починаємо вважати себе безсмертними, як освіжливо впливає на нас цей простий вислів: *memento mori!** Так само й тут. Коли ми думаємо, що щастю нашому немає меж, що мудрі закони не про нас писано, а чинності немудрих ми не підлягаємо, тоді стають на допомогу закони середні, роль яких у тому й полягає, щоб нагадувати всьому живому, що нема на землі істоти, для якої не було б вчасно написано хоч якого-небудь закону. І чи повіриш, друже? що більше я роздумую, то більше схиляюся на користь законів середніх. Вони зачаровують мою душу, бо це, власне, навіть не закони, а скоріше, так би мовити, *сутінки законів*. Вступаючи в їх коло, почуваш, що перебуваш в єднанні з легальністю, але в чому полягає це єднання — не розумієш. І все це робиться поза всяким міркуванням; нічого не думаєш, нічого певного не бачиш, але в той самий час почуваш якийсь неспокій, що здається непевним, бо ні на чому особливому не ґрунтується. Це, так би мовити, апокаліпсичне письмо⁵⁴, що його може зрозуміти тільки той, хто його одержує. Середні закони мають у собі ту вигідність, що кожен, читаючи їх, каже: ото дурниця! а тимчасом кожен-таки нестримно поривається виконувати їх. Якби, наприклад, видати такий закон: «усякий нехай їсть», то це буде саме зразок тих середніх законів, що їх виконувати кожен прагне без найменших примусових заходів. Ти питаєш мене, друже: навіщо ж видавати такі закони, що їх і без того всі виконують? На це відповім: мета видання законів подвійна: одні видаються для кращого народів і країн влаштування, інші — для того, щоб законодавці не скіли в неробстві...»

І таке інше.

Отож, коли Беневоленський прибув до Глупова, погляд його на законодавство вже визначився, і визначився саме в тому розумінні, яке найбільше задовольняло вимоги часу. Виходить, добробут глупівців, що його почав черкашенин Мікаладзе, не тільки не був порушений, а й дістав ще більше зміцнення. Глу-

* Пам'ятай про смерть.

пову якраз потрібні були «сутінки законів», тобто такі закони, які, з користю заповнюючи дозвілля законодавців, ніяк внутрішньо стосуватися сторонніх осіб не можуть. Інколи такі закони називаються навіть мудрими, і, на думку людей компетентних, у цій назві нема нічого ні перебільшеного, ні незаслужаного.

Але тут трапилася непередбачена річ. Тільки-но Беневоленський почав видавати перший закон, як виявилось, що він, як простий градоначальник, не має навіть права видавати власні закони. Коли секретар доповів про це Беневоленському, той спочатку не повірив йому. Стали копатися в сенатських указах, та хоч обшукали весь архів, а такого указу, який уповноважував би Бородавкіних, Двоєкурових, Великанових, Беневоленських та ін. видавати власної вигадки закони — не виявилось.

— Без закону все, що хоч, можна! — казав секретар: — тільки от законів писати не можна!

— Дивно! — мовив Беневоленський, і в ту ж хвилину відписав начальству про труднощі, на які натрапив.

«Прибув я до міста Глупова, — писав він: — і хоч побачив жителів, що їх попередник мій до опасистого вигляду привів, але в законах натрапив на таке велике оскудіння, що обивателі навіть різниці ніякої між законами і природою не роблять. І отак, без явного світильника, серед претемної ночі бродять. У цій скруті питаю я себе: якщо кому з бродяг цих доведеться спіткнутися або в прірву впасти, то що їх від такого падіння врятує? Хоча ж у Російській Державі законів рясно, та всі вони по різних справах розбрелися, і навіть дуже ймовірно, що більша частина їх під час колишніх пожеж згоріла. І того ради, істотну видно в тому потребу, аби можна було мені, яко градоначальникові, видавати задля швидкості власної моєї вигадки закони, хоч би навіть не першого сорту (про це й помислити не смію!), а другого чи третього. В цій думці ще більше мене переконує те, що місто Глупов, з самої природи своєї, є, так би мовити, область другозаконня, для якої нема навіть потреби в законах обтяжливих і багатозначних. Сподіваючись ласкавого на це мое клопотання дозволу, з пошаною» і т. ін.

Відповідь на це подання надійшла скоро.

«На подання, — писалося Беневоленському: — про вважання міста Глупова областю другозаконня, пропонується на розсуд ваш таке:

«1) Якщо таких областей, в яких градоначальники стануть другого сорту закони складати, виявиться чимала кількість, то чи не буде від цього деякої для архітектури Російської Держави шкоди?»

«і 2) Якщо буде доручено градоначальникам, яко градоначальникам, другого сорту закони складати, то чи не доведеться далі й соцьким, яко соцьким, такі самі закони видавати доручити, і якого ті закони будуть сорту?»

Беневоленський зрозумів, що питання це містить у собі непряму відмову, і засмутився від того глибоко. Сучасники пояснюють це засмучення тим, ніби душі його вже торкнулася отрута єдиновладдя; та це навряд чи так. Коли людина й без законів має змогу робити все, що хоче, то дивно закидати їй честолюбство за таку дію, яка не тільки не поширює, а саме обмежує цю змогу. Бо закон, хоч би який він був (навіть такий, як, наприклад: «всякий нехай їсть», або «всяка душа нехай тремтить»), все-таки має силу обмеження, яка ніколи честолюбцям не буває до душі. Очевидно, виходить, що Беневоленський був не так честолюбець, як добросердий доктринер, якому здавалося недозволенням навіть втерти собі носа, коли в законах не сформульовано ясно, що «всякий, хто має потребу втерти собі носа, — нехай утре».

Та як би там не було, але Беневоленський так засмутився відмовою, що подався в оселю купчихи Распопової (яку поважав за вміння пекти пироги з начинкою), і, щоб дати вихід жадобі розумової діяльності, яка охопила його, з запалом узявся складати проповіді. Цілий місяць у всіх міських церквах читали попи ці майстерні проповіді, і цілий місяць зітхали глупівці, слухаючи їх — так зворушливо вони були написані. Сам градоначальник навчав попів, як виголошувати їх.

— Проповідник, — казав він: — повинен мати серце скорботне і, отже, голову трохи схилену набік. Голос не лайливий, а млосний, ніби зітхаючий. Рукам волі не давати, а, поклавши насамперед праву руку на серце (цього справжнього джерела всіх зітхань), поволі її відводити в простір, а потім назад до того самого джерела повертати. В патетичних місцях не вигукувати і непотрібних слів від себе не додавати, а тільки зітхати голосніше.

А глупівці, тимчасом, гладшали дедалі більше, і Беневоленський не тільки не смутився від того, а й радів. Ні разу йому не спало на думку: а що, якби цим щасливим людям та кров пустити? навпаки, спостерігаючи з вікон будинку Распопової, як обивателі бродять перевальцем по вулицях, він навіть ставив собі запитання: чи не тому ці люди й щасливі, що ніякого сорту закони не тривожать їх? Одначе останнє припущення було занадто прикре, щоб думка його заспокоїлася на ньому. Ледве відривав він очі від радісних глупівців, як туга за законодавством знову опановувала його.

— Я навіть змалювати цього не можу, найшановніша моя Марфо Терентіївно, — звертався він до купчихи Распопової: — чого б такого я наробив, і які були б ці люди проти теперішнього щасливіші, якби мені хоч по одному закону на день видавати дозволено було!

Нарешті, він не витримав. Одної темної ночі, коли не тільки будочки, але й собаки спали, він вийшов, скрадаючись, на вулицю і порозкидав безліч листівок, на яких було написано

перший, складений ним для Глупова, закон. І хоч він розумів, що цей спосіб опублікування законів дуже непевний, та довго стримувана пристрасть до законодавства так голосно волила про задоволення, що перед голосом її замовкли навіть доводи розуму.

Закон був, як видно, написаний похапцем, а тому відзначався надзвичайною стислістю. На другий день, ідучи на базар, глупівці підняли з землі папірці й прочитали таке:

Закон 1-й.

«Всяка людина нехай обережно ходить, а відкупщик нехай принесе дари».

Ото й усього. Та зміст закону був зрозумілий, і відкупщик другого ж дня з'явився до градоначальника. Відбулася розмова; відкупщик доводив, що він і перше був ладен у міру змоги; а Беневоленський відказував, що він у попередньому непевному стані залишатися не може; що такий вислів, як «міра змоги», нічого не каже ні розумові, ні серцю, і що ясний тільки закон. Зупинилися на трьох тисячах карбованців на рік і вирішили вважати цю цифру законною до того часу, одначе, поки «обставини переміни законам не зроблять».

Розповівши про цей випадок, літописець запитує себе: чи була користь з такого закону? і відповідає на це запитання ствердно. «Нагадуванням про обережне ходіння, — каже він:— жителі міста Глупова вітрохи потривожені не були, бо й до того, з самої своєї природи, велику до такого ходіння здібність мали та щохвилини в ньому вправлялись. Але відкупщик користь того закону відчув справді, бо коли наступник Беневоленського, Прищ, замість звичайних трьох тисяч зажадав проти попереднього вдвоє, то відкупщик якнайзухваліше відповів: не можу, бо по закону більше ніж три тисячі дати не зобов'язаний. А Прищ сказав: і ми той закон змінимо. І змінив».

Підбадьорений успіхом першого закону, Беневоленський почав діяльно готуватися до видання другого. Плоди виявилися скоро, і на вулицях міста, тим самим таємничим способом, з'явився новий і вже ширший закон, в якому говорилося таке:

СТАТУТ

ДОБРОПОРЯДНОГО ПИРОГІВ ВИПІКАННЯ.

«1. Усякий хай пече по святах пироги, не забороняючи собі такого випікання і в будні.

«2. Начинку всякий нехай вживає по достатку. Тако: спіймавши в річці рибу — нехай кладе; посікши дрібно яловичину — теж нехай кладе; посікши капусту — теж нехай кладе. Люди незаможні нехай кладуть тельбухи.

«Примітка. Робити пироги з грязюки, глини і будівних матеріалів назавжди забороняється.

«3. Після покладення начинки й присмачення її потрібною кількістю масла і яєць, класти пиріг у піч і тримати в легкому духові, поки не зарум'яниться.

«4. По вийнятті з печі, усякий нехай візьме в руки ножа і, вирізавши з середини шматок, нехай принесе його в дар.

«5. Виконавши це, нехай їсть».

Глупівці тим швидше зрозуміли зміст цього нового закону, що вони здавна були привчені вирізувати шматок свого пирога й приносити його в дар. А хоч останнього часу, при ліберальному правлінні Мікаладзе, звичаю цього, через недогляд, не додержували, та вони не нарікали на його відновлення, бо сподівалися, що він ще більше зміцнить доброзичливі стосунки, які існували між ними і новим градоначальником. Всі наввипередки поспішали потішити Беневоленського; кожен приносив кращій шматок, а деякі дарували навіть по цілому пирогу.

З того часу законодавча діяльність у місті Глупові закипіла. Не минало й дня, щоб не з'являвся новий підкидний лист і щоб глупівці не були чим-небудь потішені. Настав, нарешті, момент, коли Беневоленський почав навіть подумувати про конституцію.

— Конституція, скажу я вам, вельмишановна моя Марфо Терентіївно, — говорив він купчиси Распоповій, — зовсім не таке вже страховище, як люди нетямущі про це думають. Зміст кожної конституції такий: усяк в домі своєму щасливо хай спочиває! Що ж тут, питаю я вас, добродійко моя, страшного або негарного?

І почав він обдумувати свій намір, але чим більше думав, тим більше заплутувався в своїх думках. Найбільше його бентежило те, що він не міг дати досить певного визначення слову «правá». Слово «обов'язки» він усвідомлював дуже ясно, так, що міг про цей предмет списати цілі купи паперу, але «правá» — що таке «правá»? Чи досить було того, щоб визначити їх, сказавши: «усяк в домі своєму щасливо хай спочиває»? чи не буде це занадто стисло? А з другого боку, якщо пуститися в роз'яснення, то чи не буде занадто вже широко й для самих глупівців обтяжливо?

Сумніви ці розв'язалися тим, що Беневоленський, як передхідний засіб, видав «Статут про властиву градоначальникові добросердисть», який, через великий розмір його, вміщується у виправдних документах.

— Знаю я, — казав він з цього приводу купчиси Распоповій, — що справжньої конституції документ цей у собі ще не містить, але прошу вас, моя вельмишановна, взяти на увагу, що ніяка будова, хай би навіть то був курник, зразу не споруджується! З часом виконаємо й решту вельми улюбленої нашої справи, а тепер утішимося тим, що покладемо надії наші на бога!

А проте нема ніякого приводу сумніватися, що Беневолен-

ський рано чи пізно виконав би свій намір, та в цей час над ним уже нависли хмари. Винен у всьому був Бонапарт. Настав 1811 рік, і відносини між Росією і Наполеоном стали надзвичайно напруженими. Одначе, слава цієї нової «кари божої» ще не затьмарилась і навіть дійшла до Глупова. Там, між численними його прихильниками (цікаво, що особливою прихильністю до ворога людства відзначалося жіноцтво), найпалкіший фанатизм виявляла купчиха Распопова.

— Як же мені того Бонапарта захотілося! — говорила вона Беневоленському: — здається, нічого не пожаліла б, аби тільки оком на нього глянути!

Спочатку Беневоленський сердився і навіть назвав розмови Распоповою «дурними», та що Марфа Терентіївна не вгамовувалась, а дедалі більше чіплялася до градоначальника: візьми та й дай їй Бонапарта, то нарешті він знемігся. Він зрозумів, що не виконати вимоги «дурної породи» не можна, і поволі дійшов до того, що не бачив у ній нічого поганого.

— Що ж! нехай дурна порода натішиться! — говорив він собі на втіху: — кому від того шкода!

І ось він зайшов у секретні стосунки з Наполеоном.

Яким способом про ці стосунки дізналися — це відомо хіба самому богові; але здається, що сам Наполеон роздзвонив про це перед князем Куракіним під час одного з своїх *petits levèrs**. І от, одного чудового ранку, Глупов був дуже здивований, дізнавшись, що ними управляє не градоначальник, а зрадник, і що з губернії іде особлива комісія ревізувати його зраду.

Тут виявилось все: і те, що Беневоленський таємно закликав Наполеона до Глупова, і те, що він видавав свої власні закони. На виправдання своє він міг сказати тільки те, що ніколи глупівці такими опасистими не були, як при ньому, але на виправдання це не зважили, або, краще сказати, відповіли на нього так, що «більше рації він би мав, якби глупівців зовсім до виснаження довів, аби тільки від видання своїх безглузких рядків, що їх якнайзухваліше законами іменує, утримався».

Була тепла місячна ніч, коли до градоначальницького дому підвезли кибитку. Беневоленський твердою ногою вийшов на ганок і хотів був поклонитися на всі чотири боки, коли збентежено побачив, що на вулиці нікого нема, крім двох жандармів. Як звичайно, глупівці і в цьому разі здивували світ своєю невдячністю, і тільки-но дізналися, що градоначальникові приходить погано, то зараз-таки позбавили його своєї популярності. Та хоч яка була гірка ця чаша, Беневоленський випив її з бадьорим духом. Виразним і ясним голосом він промовив: «негідники!», і, сівши в кибитку, щасливо попрямував у той край, куди Макар телят не гонив.

Так закінчив свою адміністративну діяльність градоначаль-

* Інтимних ранкових прийомів.

ник, в якого пристрасть до законодавства перебувала в безупинній боротьбі з пристрастю до пирогів. А втім, видані ним закони тепер чинності не мають.

Та щастю глупівців, як видно, не передбачалося ще швидкого кінця. На зміну Беневоленському з'явився підполковник Прищ і привіз з собою систему адміністрації ще більш спрощену.

Прищ був уже не молодий, але зберігся надзвичайно. Плечистий, кремезний, він усією своєю постаттю так, здавалося, і говорив: не зважайте на те, що в мене сиві вуса: я можу! я ще дуже можу! Він був рум'яний, мав червоні й соковиті губи, з-за яких видно було ряд білих зубів; хода в нього була діяльна й бадьора, жест бистрий. І все це прикрашувалося блискучими штаб-офіцерськими еполетами, які так і мінілися на плечах при найменшому його русі.

Як було заведено, він зробив рекомендаційні візити міській владі та іншим знатним особам обох статей і при цьому розгорнув перед ними свою програму.

— Я людина проста, — говорив він одним, — я не для того сюди приїхав, щоб видавати закони. Мій обов'язок доглянути, щоб закони були цілі і не валялися по столах. Звичайно, і в мене є план кампанії, але це план такий: відпочити!

Другим він говорив так:

— Статки в мене, хвалити бога, чималі. Командував; виходить, не розтринькав, а збільшив. Отож, які є щодо цього закони — ті знаю, а нових видавати не бажаю. Звичайно, багато хто на моєму місці кинувся б в атаку, а може, навіть влаштував би бомбардування, але я людина проста і втіхи собі в атаках не бачу.

Перед третіми висловлювався так:

— Я не ліберал і лібералом ніколи не був. Чиню завжди прямо і тому навіть від законів тримаюся оддалік. В скрутних випадках наказую пошукати, але вимагаю одного: щоб закон був старий. Нових законів не люблю. Багато чого в них пропущається, а про дещо й зовсім не згадується. Так я завжди говорив, так сказав і тепер, коли вирушав сюди. Від нових, кажу, законів звільніть, а інше сподіваюся виконати точно!

Нарешті, перед четвертими він змальовував себе такими фразами:

— Про себе можу сказати одно: в битвах не бував, але в парадах загартований навіть понад пропорцію. Нових ідей не розумію. Не розумію навіть того, навіщо їх треба розуміти.

Цього мало: у перший-таки святковий день він зібрав генеральну сходку глупівців і перед нею формальним способом підтвердив свої погляди на адміністрацію.

— Ну, старенькі, — сказав він обивателям: — давайте жити мирно. Не зачіпайте ви мене, а я вас не зачеплю. Садить і сійте,

Іжте і пийте, заводьте фабрики і заводи — чого ж! все це вам же на користь! Про мене, навіть монументи споруджуйте — я і в цьому не перешкоджатиму! Тільки з вогнем, ради бога, обережніше поводитесь, бо тут недалеко й до гріха. Майно своє попалите, самі погорите — що ж тут доброго!

Хоч які розбещені були глупівці двома останніми градоначальниками, але лібералізм такий безмежний примусив їх задуматися: чи нема тут пастки? Тому якийсь час вони озиралися, дізнавалися, говорили пошепки і взагалі «обережно ходили». Здавалося трохи дивним, що градоначальник не тільки відмовляється втручатися в обивательські справи, а навіть запевняє, що в цьому невтручанні й полягає суть адміністрації.

— І законів не видаватимеш? — питали вони його недовіжливо.

— І законів не видаватиму — живіть собі з богом!

— Отож-бо! ти вже зроби ласку, не видавай! Дивись, як за це пройдисвітові тому (так називали вони Беневоленського) дісталося! Виходить, коли знову до того візьмешся, то коли б і тобі і нам відповідати не довелось!

Та Прищ був цілком щирий у своїх заявах і твердо вирішив іти обраним шляхом. Припинивши всі справи, він ходив у гості, приймав обіди й бали і навіть завів зграю хортів та гончаків, з якими полював на міському вигоні на зайців, лисів, а одного разу заповлював дуже гарненьку мішаночку. Не без іронії говорив він про свого попередника, який томився в той час на засланні.

— Філат Іринархович, — казав: — більше на папері обіцяв, що обивателі при ньому нібито щасливо в домах своїх спочивають, а я на практиці це саме дам... атож!

І справді: дарма що перші кроки Прища глупівці зустріли з недовірою, вони не встигли й оглянутись, як усього в них стало проти попереднього вдвоє і втрое. Бджола роїлась надзвичайно, отож меду і воску було послано до Візантії майже стільки, скільки за великого князя Олега. Хоч худоба від пошестей не гинула, але шкур було безліч, а що глупівцям при всьому тому зручніше було ходити в личаках, ніж у чоботях, то й шкури спровадили до Візантії цілком, і за все одержали чистими асигнаціями. А оскільки гній продукувати стало кожному вільно, то й хліба вродило стільки, що, крім продажу, залишилося навіть для власного вжитку. «Не те, що в інших містах, — з прикрістю каже літописець: — де залізниця* не встигають перевозити дарів земних, на продаж призначених, а жителі від браку харчів з тіла спадають. У Глупові, в ці щасливі часи, не тільки хазяїн, а й кожен наймит їв хліб справжній, а часто бував і капусняк з приварком».

Прищ дивився на цей добробут і радів. Та й не можна було не радіти йому, бо загальний достаток позначився й на ньому.

---

* Про залізницю тоді й думки не було, та це один з тих нешкідливих анахронізмів, яких дуже багато трапляється в «Літопису». Вид.

Комори його аж тріщали від приношень, що їх робили натурою; в скринях не вмщувалося срібло і золото, а асигнації просто валились на підлозі.

Так минув і ще рік, протягом якого в глупівців усякого добра стало вже не вдвоє чи втрое, а вчетверо. Та в міру того, як розвивалася свобода, народжувався й споконвічний ворог її — аналіз. З поліпшенням матеріального добробуту приходило дозвілля, а разом з дозвіллям виникала здібність досліджувати й випробовувати природу речей. Так буває завжди, але глупівці використали цю «новоявлену в них здібність» не на те, щоб зміцнити свій добробут, а на те, щоб його підірвати.

Недосвідчені в самоврядуванні, глупівці почали приписувати це явище сприянню якоїсь невідомої сили. А що в їх мові невідома сила мала назву чортовиння, то й стали думати, що тут не зовсім чисто і що, отже, участь чорта в цій справі не може підлягати сумніву. Почали придивлятися до Прища і знайшли в його поведінці щось сумнівне. Розказували, наприклад, що одного разу хтось застав його, як він спав на дивані, і при цьому нібито тіло його кругом було обставлене мишоловками. Інші йшли далі й запевняли, що Прищ кожної ночі йде спати в льодовню. Все це виявляло щось таємниче, і хоч ніхто не спитав себе, яке йому діло до того, що градоначальник спить у льодовні, а не в звичайній спальні, але всякий тривожився. Загальна підозра ще збільшилася, коли помітили, що місцевий предводитель дворянства з певного часу перебуває в якомусь неприродно-збудженому стані, і кожного разу, як зустрінеться з градоначальником, починає крутитися й виробляти безглузді рухи тіла.

Не можна сказати, щоб предводитель відзначався особливими якостями розуму і серця; але в нього був шлунок, в якому немов у могилі, зникали всякі шматки. Цей не дуже мудрий дар природи зробився для нього джерелом найбільших насолод. Щодня, з самого ранку, він вирушав у похід по місту й винюхував запахи, що виходили з обивательських кухонь. За короткий час нюх його в такій мірі витончився, що він міг безпомилково вгадати окремі частини найскладнішого фаршу.

Вже при першому побаченні з градоначальником предводитель відчув, що в цьому сановникові криється щось не зовсім звичайне, а саме, що від нього тхне трюфельями. Довгий час він боровся з своїм здогадом, вважаючи його за оману збудженої істинними припасами уяви, але що частіше повторювалися побачення, то боліснішими ставали сумніви. Нарешті, він не витримав і сказав про свою підозру діловодіві дворянської опіки Половинкіну.

— Тхне від нього! — говорив він своєму здивованому повірникові: — тхне! Зовсім як у ковбасній крамниці!

— Може, вони трюфельною помадою голову собі мажуть? — висловив сумнів Половинкін.

— Ну, це, брат, дзуськи! Після цього кожне порося у вічі

тобі брехатиме, що воно не порося, а тільки поросячими духами бризкається!

На перший раз розмова не мала інших наслідків, але думка про поросячі духи глибоко запала в душу предводителя. Поринувши в гастрономічну тугу, він тинявся по місту, немов закоханий, і, забачивши де-небудь Прища, найбезглуздішим способом облизувався. Одного разу, під час якогось об'єднаного засідання, що обмірковувало влаштування на масницю великого гастрономічного свята, предводитель, доведений до нестями гострим духом, який ішов від градоначальника, сам не свій схопився з місця і вигукнув: «оцту й гірчиці!» І потім, припавши до градоначальницької голови, став її нюхати.

Подив осіб, що були присутні при цій загадковій сцені, не мав меж. Дивним здавалося й те, що градоначальник, хоч і крізь зуби, але досить необережно сказав:

— Угадав, каналія!

І потім, схаменувшись, з невимушеністю, очевидно вдаваною, додав:

— Здається, наш найдостойніший предводитель вважає, що моя голова фарширована... ха, ха!

Та ба! Це посереднє зізнання мало в-собі найприкрішу правду!

Предводитель знепритомнів і витерпів гарячку, але нічого не забув, і нічого не навчився. Сталося кілька сцен, майже непристойних. Предводитель крутився дзигною і, нарешті, опинившись одного разу з Прищем віч-на-віч, наважився.

— Шматочок! — стогнав він перед градоначальником, пильно стежачи за виразом очей уподобаної жертви.

При першому ж звукові так виразно сформульованого прохання градоначальник здригнувся. Становище його зразу окреслилося з тією безповоротною ясністю, що при ній будь-які порозуміння стають марними. Він б'язко глянув на свого кривдника і, зустрівши його сповнений рішучості погляд, раптом поринув у стан безмежної туги.

А проте він усе-таки зробив слабеньку спробу дати відсіч. Почалася боротьба; та предводитель вже розпалився й не тямив себе. Очі в нього блищали, черево солодко нило. Він засапався, стогнав, називав градоначальника «серденьком», «любчиком» та іншими невластивими цьому санові іменами; лизав його, нюхав, тощо. Нарешті, з нечуваною несамовитістю кинувся предводитель на свою жертву, відрізав ножем скибку голови й негайно проковтнув...

За першою скибкою пішла друга, потім третя, доги, поки не залишилося ані крихти...

Тоді градоначальник раптом схопився й став обтирати лапками ті місця свого тіла, що їх предводитель полив оцтом. Потім він почав крутитися на одному місці і раптом усім корпусом гупнувся на підлогу.

На другий день глупівці дізналися, що в градоначальника Їхнього була фарширована голова...

Та ніхто не догадався, що, завдяки саме цьому, місто досягло такого добробуту, що йому подібного не показували літописи від самого його заснування.

ПОКЛОНІННЯ МАМОНІ І ПОКАЯННЯ

Людське життя — сон, кажуть філософи-спіритуалісти, і якби вони були цілком логічні, то додали б: і історія — теж сон. Зрозуміло, взяті абсолютно, обидва ці порівняння однаково безглузді, проте, не можна не признатися, що в історії справді трапляються подекуди немов провали, перед якими думка людська спиняється не без подиву. Потік життя ніби припиняє свою природну течію й утворює вир, який крутиться на одному місці, бризкає і вкривається каламутним накипом, що крізь нього не можна розглядіти ні явних типових рис, ні навіть хоч трохи відокремлених явищ. Плутані й безладні події без зв'язку йдуть одна за одною, і люди, як видно, не мають ніякої іншої мети, крім захисту нинішнього дня. Навпереміну вони то тремтять, то тріумфують, і що дужче дається взнаки приниження, то жорсткіший і мстивіший тріумф. Джерело, з якого вийшла ця тривога, вже скаламутилось; почала, в ім'я яких виникла боротьба, стусувалися; залишається боротьба для боротьби, мистецтво для мистецтва, що винаходить дибу, ходіння по шпичках тощо.

Звичайно, тривога ця переважно зосереджується на поверхні; однак, навряд чи можна запевняти, що й на дні в цей час усе гаразд. Що робиться у тих шарах пучини, що йдуть зразу ж за верхнім шаром і далі, аж до дна? чи перебувають вони в спокої, чи й на них робить свій тиск тривога, яка виявилася у верхньому шарі? — з цілковитою певністю визначити цього не можна, бо взагалі в нас ще нема звички придивлятися до того, що заходить далеко вглиб. Та навряд чи ми помилимося, сказавши, що тиск почувається й там. Почасти він виявляється у формі матеріальних збитків і втрат, але переважно у формі більш чи менш тривалої відстрочки суспільного розвитку. І хоч наслідки цих утрат особливо прикро позначаються лише згодом, однак можна здогадуватися, що й сучасники без особливої приємності ставляться до тих тисків, які тяжіють над ними.

Одну з таких тяжких історичних епох, мабуть, переживав Глупов в описуваній літописцем час. Власне внутрішнє життя міста сховалося на дно, а на поверхню виступили якісь злісні еманції⁵⁵, що й заволоділи цілком ареною історії. Штучні домішки згори донизу облутали Глупов, і якщо можна сказати, що в загальній економії його існування ця штучність була безкорисна, то з неменшою правдою можна твердити й те, що люди, які

живуть під гнітом її, є люди не дуже щасливі. Перетерпіти Бородавкіна заради того, щоб дізнатися про корисність вживання деяких рослин; перетерпіти Урус-Кугуш-Кильдибаєва заради того, щоб обізнатися з справжньою відвагою — як хочете, а таку долю не можна назвати ні справді нормальною, ні особливо приємною, хоч, з другого боку, не можна й заперечувати, що деякі рослини справді корисні, та й відвага, виявлена своєчасно і на своєму місці, теж не шкодить.

При таких умовах неможливо сподіватися, щоб обивателі зробили які-небудь подвиги щодо благоустрою та благочинства або досягли особливих успіхів у науках і мистецтвах. Для них подібні історичні епохи є роками навчання, протягом яких вони випробовують себе в одному: в якій мірі вони можуть перетерпіти. Такими саме й показує нам літописець своїх співгромадян. З розповіді його видно, що глупівці безвідмовно підкоряються примхам історії, і нема ніяких даних, з яких можна було б робити висновок про міру їх дозрілості, в розумінні самоврядування; що, навпаки, вони кидаються з боку на бік, без будь-якого плану, ніби гнані позасвідомим страхом. Ніхто не стане заперечувати, що це картина не приємна, але іншою вона й не може бути, бо матеріалом для неї є людина, якій з дивовижною наполегливістю довбають голову, і яка, розуміється, не може дійти інших наслідків, крім приголомшення. Історію цих приголомшень літописець розкриває перед нами з тією простотою і правдою, що ними завжди відзначаються розповіді побутописців-архіваріусів. На мою думку, це все, чого ми маємо право вимагати від нього. Ніякого навмисного глузування в розповіді його не помічається; навпаки, в багатьох місцях помітно навіть співчуття до бідолах, що їх приголомшують. Уже самий той факт, що, незважаючи на смертний бій, глупівці все-таки живуть і далі, достатньо свідчить про їхню витривалість і заслуговує серйозної уваги з боку історика.

Не забудьмо, що літописець переважно веде мову про так звану чернь, щодо якої й досі вважають, ніби вона стоїть за межами історії. З одного боку, перед його розумовим зором стає сила, яка підкралася здалеку і встигла організуватися й зміцніти, з другого — розпорошені по кутках й завжди застукувані зненацька людці і сироти. Чи можливий будь-який сумнів щодо характеру стосунків, які мають виникнути із зіставлення стихій, таких протилежних?

Що сила, про яку мовиться, зовсім не видумана — це доводиться тим, що уявлення про неї навіть поклато підвалину для цілої історичної школи. Представники цієї школи цілком щиро проповідують, що чим більше знищувати обивателів, тим щасливішими вони будуть і тим блискучішою буде сама історія. Звичайно, це думка не дуже розумна, але як довести це людям, таким у собі впевненим, що вони ніяких доказів не слухають і не приймають? Перше ніж почати доводити, треба ще приму-

сити себе вислухати, а як це зробити, коли скаржник самого себе не вміє достатньо переконати, що його не слід знищувати?

— Казав я йому: яку ви, добродію, маєте рацію битися? А він тільки те й знає, що по зубах гатить: ось тобі рація! ось тобі рація!

Отака єдино-ясна формула взаємних стосунків, можлива при подібних умовах. Нема рації битися, але нема рації й не битися, внаслідок видно лише сумну тавтологію, в якій ляпас пояснюється ляпасом. Звичайно, тавтологія ця тримається на нитці, на одній тільки нитці, та як перервати цю нитку? — ось у чому вся справа. І ось сама собою висловлюється думка: чи не краще покласти надії на майбутнє? Ця думка теж не дуже розумна, та що ж робити, коли ніяких інших думок ще не виробилось? І ось її саме, як видно, додержувалися глупівці.

Уподібнивши себе вічним боржникам, які перебувають під владою вічних кредиторів, вони прийшли до висновку, що на світі бувають усякі кредитори: і розумні, і нерозумні. Розумний кредитор допомагає боржникові вийти з скрутних обставин, і, як винагороду за свою розумність, одержує свій борг. Нерозумний кредитор садить боржника в острог або безперестанно шмагає його, і у винагороду не одержує нічого. Зміркувавши таким способом, глупівці стали чекати, чи не зробляться всі кредитори розумними? І чекають досі.

Тому я не бачу в розповідях літописця нічого такого, що зневажало б гідність обивателів міста Глупова. Це люди, як і всі інші, з тим тільки застереженням, що природні їх властивості обросли безліччю нанесених атомів, за якими майже нічого не видно. Тому про справжні «властивості» й мови нема, а мовиться тільки про нанесені атоми. Чи було б краще або навіть приємніше, якби літописець, замість описувати недоладні рухи, змалював у Глупові ідеальне зосередження законності і права? Наприклад, у ту хвилину, коли Бородавкін вимагає повсюдного поширення гірчиці, чи було б для читачів приємніше, якби літописець примусив обивателів не тремтіти перед ним, а з успіхом доводити невчасність і недоречність його витівок?

Поклавши руку на серце, я запевняю, що подібне перекручення глупівських звичаїв було б не тільки не корисним, а й зовсім неприємним. І причина цього дуже проста: розповідь літописця в цьому вигляді була б *не відповідною істині*.

Несподіване відсічення голови майора Прища не справило майже ніякого впливу на добробут обивателів. Якийсь час, за браком градоначальників, містом управляли квартальні; та що лібералізм ще й далі задавав тон у житті, то й вони не накидалися на жителів, а чемно походжали по базару й зворушливо роздивлялися, який шматок найжирніший. Але навіть і ці скромні

походи не завжди супроводжувались для них удачею, бо обивателі так посміливішали, що охоче дарували тільки тельбухи.

Наслідком такого добробуту було те, що протягом цілого року в Глупові була тільки одна змова, але й та не з боку обивателів проти квартальних (як це звичайно буває), а, зовсім навпаки, з боку квартальних проти обивателів (чого ніколи не буває) А саме: мучені голодом квартальні вирішили отруїти в торгових рядах усіх собак, щоб мати змогу вночі без перешкод заходити в крамниці. На щастя, замах було виявлено вчасно, і змова закінчилася тим, що самих-таки змовників позбавили на час встановленої данини тельбухів.

Після того прибув до Глупова статський радник Іванов, але виявилось, він був такий малий на зріст, що не міг осягати нічого великого. Як навмисно, це трапилось в ту саму пору, коли пристрасть до законодавства набула в нашій вітчизні розмірів мало не небезпечних; канцелярії кипіли статуями, як ніколи не кипіли казкові ріки молоком і медом, і кожен статут важив ніяк не менше фунта. Ось оце саме й спричинилося до загибелі Іванова, розповідь про яку, проте, є в двох зовсім різних варіантах. Один варіант каже, що Іванов помер від переляку, одержавши занадто великий сенатський указ, що його зрозуміти він не сподівався. Другий варіант запевняє, що Іванов зовсім не вмер, а був звільнений у відставку за те, що голова його, внаслідок поступового присихання мозку (від відсутності потреби його уживати), повернулася до зародкового стану. Після цього він нібито жив ще довгий час у власному маєтку, де і вдался йому покласти початок цілій породі короткоголових (мікрокефалів), які існують і досі.

Який з цих двох варіантів заслуговує більшої віри — вирішити важко; та справедливість вимагає сказати, що атрофування такого важливого органу, як голова, навряд чи могло статися за такий короткий час. Однак, з другого боку, не підлягає сумніву, що мікрокефали справді існують і що їх родоначальником переказ називає саме статського радника Іванова. А втім, для нас це питання другорядне; а має вагу те, що глупівці, і за часів Іванова, були щасливими і що, виходить, вада, яку він мав, прислужилася обивателям не на шкоду, а на користь.

В 1815 році приїхав на зміну Іванову вікоонт Дю-Шаріо, французький виходець. Париж було взято; ворога людства назавжди оселено на острові св. Єлени; «Московські відомості»⁵⁶ заявили, що після розгрому ворога завдання їх скінчилося, і обіцяли припинити своє існування; але на другий же день взяли свою обіцянку назад і дали іншу, в якій зобов'язувалися припинити своє існування лише тоді, коли Париж буде взято вдруге. Радість була загальна, а разом з усіма радів і Глупов. Згадали про купчиху Распопову, як вона, разом з Беневоленським, інтригувала на користь Наполеону, виволокли її на вулицю й дозволили хлопчикам дражнити. Цілий день знущалися маленькі не-

гідники з бідолашної вдови, називаючи її Бонапартівною, анти-христовою наложницею та ін., поки, нарешті, вона не знесамовитіла й не почала пророкувати. Зміст цих пророкувань з'ясувався лише згодом, коли до Глупова прибув Угрюм-Бурчєєв і не залишив у місті каменя на камені.

Дю-Шаріо був веселий. По-перше, його емігрантському серцю було радісно, що Париж узято; по-друге, він стільки часу посправжньому не їв, що глупівські пироги з начинкою здалися йому райською стравою. Наївшись уволу, він зажадав, щоб йому негайно показали місце, де було б можна passer son temps à faire d s bêtises і був дуже вдоволений, коли дізнався, що в Солдагській слободі є саме такий будинок, якого йому забажалося. Потім він почав базікати і вже не переставав доти, поки не був, з розпорядження начальства, випроваджений за кордон. Та що він усе-таки був сином XVIII століття, то в базіканні його подекуди прохоплювався дух дослідів, який міг би дати дуже гіркі плоди, якби він не був у чималій мірі пом'якшений духом легковажності. Так, наприклад, одного разу він почав пояснювати глупівцям права людини; але, на щастя, закінчив тим, що пояснив права Бурбонів⁷⁷. Другого разу він почав з того, що умовляв обивателів увірувати в богиню Розуму, і скінчив тим, що просив визнати непогрішність папи. Все це були, однак, тільки façons de parler^{**}; і по суті віконт готовий був стати на бік будь-якого переконання чи догмату, якщо мав на увазі, що за це йому перепаде зайвий четвертак.

Він веселився невтомно, майже щодня влаштовував маскаради, одягався дебардером⁵⁸, танцював канкан і особливо любив інтригувати мужчин^{***}. Майстерно співав він гріввазні пісеньки й запевняв, що цих пісеньок навчив його граф д'Артуа (згодом французький король Карл X) під час перебування в Ризі. Їв спочатку все, що траплялося, але як відгодувався, то став жити переважно так званою поганню, з-поміж якої віддавав перевагу душенині і жабам. Та справ не вершив і в адміністрацію не втручався.

Це останнє обіцяло продовжити добробут глупівців без кінця; але вони самі знемоглися під тягарем свого щастя. Вони занесли. Розпещені послідовно п'ятьма градоначальниками, доведені майже до люті грубими лестощами квартальних, вони почали уявляти, що щастя належить їм за правом і що ніхто не має сили відібрати його в них. Перемога над Наполеоном ще більше зміщила в них цю думку, і, мабуть, чи не в цю саму епоху склалася славетна приказка: шапками закидаємо! — яка потім довгий час була девізом глупівських подвигів на полі бою.

* Перебути час якнайвеселіше.

** Манера говорити.

** В цьому нема нічого дивного, бо літописець свідчить, що цей самий Дю-Шаріо був згодом підданий оглядові й виявився жінкою. Вид.

І ось настав цілий ряд прикрих подій, що їх літописець називає «безсоромним глупівським шаленством», але які значно більше личило б назвати скороминущими глупівськими пустощами.

Почали з того, що стали кидати хліб під стіл і хреститися незвичайним способом. Викриття того часу сповнені найприкриших вказівок на цей сумний факт. «Був час, — гриміли викривачі: — коли глупівці стародавніх Платонів і Сократів благочестям посоромлювали; а нині не тільки самі Платонами поробились, а й гіршими за тих, бо навряд чи Платон хліб божий не в уста, а на підлогу кидав, як теперішня якась модна витівка те велить». Та глупівці не слухали викривачів і зухвало говорили: «хліб нехай свині їдять, а ми свиней з'їмо — той самий хліб буде!» І Дю-Шаріо не тільки не забороняв подібних відповідей, а й навіть вбачав у них виникнення якогось духу дослідження.

Почувши себе на волі, глупівці з якимось шаленством покоїлися по тому схилу, який опинився в них під ногами. Зразу ж вони задумали будувати башту, з таким розрахунком, щоб верхній кінець її неодмінно впирався в небо. Та що архітекторів у них не було, а теслярі були невчені й не завжди гверезі, то довели башту до половини та й покинули, і тільки, може, завдяки цьому уникли змішання мов.

Але й цього здалося мало. Забули глупівці істинного бога й пристали до ідолів. Згадали, що ще за Володимира Красного-Сонечка деяких богів, що вийшли з ужитку, було здано до архіву, кинулися туди й витягли двох: Перуна і Волоса. Ідоли, кілька віків не бачивши ремонту, були страшенно занедбані, а в Перуна навіть було намальовано вуглиною вуса. Проте глупівцям здавалися вони такими любими, що не айню зібрали вони сходку й вирішили так: знатні обох статей особи мають поклонятися Перунові, а смерди — приносити жертву Волосу. Покликали й причетників, і вимагали, щоб вони зробились кудесниками, але ті відповіді не дали і лише ніяково тремтіли воскриліями. Тоді пригадали, що в Стрілецькій слободі є такий собі мешканець, іменованій «розстрига Кузьма» (той самий, що, коли читач пригадає, задумував при Бородавкіні перейти до розколу), і послали по нього. Кузьма на цей час зовсім уже оглух і осліп, та як тільки дали йому понюхати монету карбованець, то він зразу на все погодився й почав вигукувати щось незрозуміле віршами Аверкієна з опери «Рогніда»⁵⁹.

Дю-Шаріо дивився з вікна на всю цю церемонію і, тримаючись за боки, кричав: — *sont ils bêtes! dieux des dieux! sont ils bêtes, ces moujiks de Glouppoff!**

Песування звичай зростало не днями, а годинами. З'явилися кочотки і кокодеси; чоловіки позаводили жилетки з небаченими

* Які дурні! боже боже! які дурні, ці глупівські мужики!

вирізами, які зовсім оголювали груди; жінки влаштовували зраду підвищення, які мали проосвітне значення і збуджували в прохожих вільні думки. Утворилася нова мова, напівлюдська, напівмав'яча, але в кожному разі зовсім не придатна для висловлювання будь-яких абстрактних думок. Знатні особи ходили по вулицях і співали: «А той Г'ростроп» або «La Venus aux carottes»⁶⁰ смерди тинялися по шинках і горлали комаринської. Думали, що під час цієї гульні хліб виросте сам собою, і тому перестали обробляти поля. Пошана до старших зникла; обмірковували питання, чи не слід, по досягненні людьми певного віку, усювати їх з життя, але користь узяла гору, і стали на тому, щоб старих чоловіків і жінок продати в рабство. На довершення всього, очистили якийсь манеж і поставили в ньому «Прекрасну Єлену», запросивши, як виконавицю, дівчицю Бланш Гандон⁶⁰.

А разом з тим і далі вважали себе наймудрішим народом у світі.

В такому стані застав глупівські справи статський радник Ераст Андрійович Грустилов. Чоловік він був чутливий, і коли говорив про взаємні стосунки двох статеї, то червонів. Тільки що перед цим він скомпонував повість під назвою: «Сатурн, що зупиняє свій біг в обіймах Венери», в якій, за словами критиків того часу, щасливо поєдналася ніжність Апулея з грайливістю Парні⁶¹. Під ім'ям Сатурна він змальовував себе, під ім'ям Венери — відому тоді красуню Наталію Кирилівну де-Помпадур. «Сатурн, — писав він: — був обтяжений роками і мав зігнутий вигляд, але ще міг дещо зробити. І треба ж, щоб Венера, примітивши в ньому цю особливість, зупинила на ньому прихильний свій зір»...

Та меланхолійний вигляд (предтеча майбутнього містицизму) прикривав у ньому багато нахилів, безперечно порочних. Так, наприклад, відомо було, що, перебуваючи при діючій армії провіантмейстром⁸², він досить невимушено розпоряджався казенною власністю й полегшував собі докори власної совісті тільки тим, що, дивлячись на солдатів, які їли тухлий хліб, лив рясні сльози. Відомо було також, що й до мадам де-Помпадур пробрався він зовсім не з допомогою якоїсь «особливості», а просто з допомогою грошових подарунків, і при її посередництві врятувався від суду й навіть дістав вище, проти попереднього, призначення. А коли Помпадуршу було, «за недостатне додержання деякої таємниці», заслано в монастир і пострижено під ім'ям інокіні Нимфодори, то він перший кинув на неї каменем й написав «Повість про одну багатолібну жінку», а в ній робив

* «До мене, солдате!» «Моркв'яна Венера» (назви непристойних французьких пісенок, що їх співали в Петербурзі приїжджі французькі кафештантні співачки).

дуже прозорі натяки на колишню свою благодійницю. Крім того, хоч він був несміливий і червонів в присутності жінок, але під цією несміливістю крилося те ще більше сластолюбство, яке любить попереду роздратувати себе і тоді вже неухильно прямувати до намченої мети. Прикладів цього затаєного, але жагучого сластолюбства розказували безліч. Таким чином, одного разу, одягшись за лебедя, він підплив до одної дівичі, що купалася, дочки благородних батьків, в якій тільки й приданого було, що краса, і в той час, як вона гладила його по голівці, зробив її на весь вік нещасною. Одно слово, він ґрунтовно вивчив міфологію, і хоч любив прикидатися благочестивим, та, по суті, був найзапекліший ідолопоклонник.

Глупівська розбещеність припала йому до смаку. При самому в'їзді до міста він зустрів процесію, яка зразу зацікавила його. Шестеро дівчат, одягнених у прозорі хітони, несли на ношах Перунового ідола; попереду, в нестямному стані, скакала предводительша, прикрита самим страусовим пір'ям; позаду йшла юрба дворян і дворянок, між якими видно було найпочесніших представників глупівського купецтва (мужики, міщани і крамарі, які були бідніші, поклонялися в той час Волосу) Дійшовши до майдану, юрба спинилася. Перуна поставили на підвищення, предводительша стала навколішки і гучним голосом почала читати «Жертву вечірню» п. Боборикіна⁶³.

— Що таке? — спитав Грустилов, висовуючись з карети й подивляючись крадькома на вбрання предводительші.

— Перунові іменини справляють, ваше високородіє! — відповіли в один голос квартальні.

— А дівчатка... дівчатка... є? — якось млосно спитав Грустилов.

— Весь синкліт⁶⁴, — відповіли квартальні, співчутливо пере-зирнувшись проміж себе.

Грустилов зітхнув і наказав їхати далі.

Зупинившись у градоначальницькому домі й довідавшись від діловода, що недоїмок нема, що торгівля квітне, а землеробство з кожним роком удосконалюється, він задумався на хвилину, потім потупав на одному місці, ніби вагаючись висловити заповітню думку, але, нарешті, якимось невпевненим голосом спитав:

— А тетерюки у вас водяться?

— Водяться, ваше високородіє!

— Я, знаєте, мій шановний, люблю інколи... Добре інколи подивитися, як вони... як у природі радощі отакі бувають...

І почервонів. Діловод теж на хвилинку зніяковів, одначе, зараз-таки слідом за тим прийшов до пам'яті.

— Нащо краще! — відповів він: — тільки насмілюсь доповісти вашому високородію: у нас щодо цього навіть кращі видища бачити можна!

— Гм... хіба?..

— У нас, ваше високородіє, за попередника вашого, кокотки завелися, то в них у народному театрі таки справжнє токовище влаштовано. Щовечора збираються, свищуть, ногами перебирають...

— Цікаво глянути! — промовив Грустилов й солодко задумався.

В той час існувала думка, що градоначальник є хазяїном міста, а обивателі це ніби його гості. Різниця між «хазяїном» у загальнонживаному значенні цього слова і «хазяїном міста» полягала лише в тому, що останній мав право шмагати своїх гостей, чого щодо хазяїна звичайного пристойність не дозволяла. Грустилов згадав про це право й задумався ще солодше.

— А часто у вас шмагають? — спитав він діловода, не підводячи на нього очей.

— У нас, ваше високородіє, цю моду покинули. З часу Онуфрія Івановича пана Негодяєва навіть випадків не було. Все ласкою.

— Ну, а я шмагатиму... дівчаток!.. — додав він, раптом почервонівши.

Таким чином характер внутрішньої політики визначився ясно. Передбачалося продовжувати дії п'яťох останніх градоначальників, підсилити тільки елемент гривуазності⁶⁵, якого додав віконт Дю-Шаріо, та присмачивши його, про людське око, певним колоритом сентиментальності. Вплив короткочасного перебування в Парижі позначався всюди. Переможці, які, хапаючись, вважали гідру деспотизму за гідру революції й підкорили її, були в свою чергу підкорені переможеними. Велична дикість колишніх часів зникла без сліду; замість велетнів, які згинали підкови й ламали карбованці, з'явилися люди жоноподібні, що в них у голові були тільки милі непристойності. Для цих непристойностей була особлива мова. Любовні побачення мужчини з жінкою називалися «мандрівкою на острів кохання»; грубу термінологію анатомії замінили більш витонченою; виникли вислови на зразок: «пустотливий мізантроп», «мила самотниця» тощо.

А проте, кажучи порівняно, жити було все-таки легко, і ця легкість особливо припадала до душі так званим смердам. Кинувшись у політеїзм⁶⁶, ускладнений гривуазністю, представники глупівської інтелігенції стали байдужими до всього, що відбувалося поза замкнутою сферою «мандрівок на острів кохання». Вони почували себе щасливими й задоволеними, і, як такі, не хотіли перешкоджати щастю й задоволенню інших. В часи Бородавкіних, Негодяєвих та ін., здавалося, наприклад, непростенним зухвальством, якщо смерд поливав свою кашу олією. Не тому це було зухвальство, що це завдало б кому-небудь шкоди, а тому, що люди, подібні до Негодяєва, — завжди одчайдушні теоретики і припускають у смерді одну здібність: бути непохитним у злигоднях. Тому вони відбирали в смерда кашу й викидали собакам. Тепер цей погляд значно змінився, чому,

звичайно, чималою мірою сприяло й розм'якшення мозку — тодішня модна хвороба. Смерди скористувалися з цього й наповнювали свої шлунки жирною кашею досхочу. Їм невідома ще була істина, що людина не з самої каші живе, і тому вони думали, що коли шлунки їхні повні, то це означає, що й самі вони цілком щасливі. З тієї ж причини вони так охоче пристали і до многобожності: вона здавалася їм вигіднішою, ніж монотеїзм. Вони з великою охотою схилили коліна перед Волосом чи Ярилом, але в той самий час мотали собі на вус, що коли довгий час не буде в них дощу або будуть дощі занадто тривалі, то вони можуть своїх улюблених богів відшмагати, обмазати нечистотами і взагалі зігнати на них досаду. І хоч ясно, що матеріалізм такий грубий не міг довгий час жити суспільство, але як новина він подобався й навіть п'янив.

Все поспішало жити й утішатися; поспішав і Грустилов. Він зовсім занедбав градоначальницьке правління, й обмежив свою адміністративну діяльність тим, що подвоїв встановлені попередниками його податки й вимагав, щоб вони без недоїмок надходили у визначені строки. Всю решту часу він присвятив шануванню Кіпріди⁶⁷ в тих нечувано-різноманітних формах, що були вироблені цивілізацією того часу. Це безтурботне ставлення до службових обов'язків було, однак, з боку Грустилова великою помилкою.

Дарма, що, бурши провіантмейстером, Грустилов досить спритно затаював казенні гроші, адміністративна досвідченість його не була ні глибока, ні різнобічна. Багато хто думає, що коли людина вміє непомітним способом витягти хустку з кишені свого сусіда, то цього нібито вже й досить, щоб закріпити за ним репутацію політика або серцевіда. Та це помилка. Злодій-серцевіди трапляються надзвичайно рідко; частіше буває, що шахрай, навіть найграндіозніший, тільки в цій сфері і є визначним діячем, а за межами її ніяких здібностей не виявляє. Для того, щоб красти з успіхом, треба мати тільки спритність і жадібність. Жадібність особливо потрібна, бо за малу крадіжку можна стати перед судом. Та хоч би якими іменами прикривав себе грабунок, все-таки сфера грабіжника залишиться зовсім іншою, ніж сфера серцевіда, бо останній уловляє людей, тоді як перший уловляє тільки належні їм гаманці і хустки. Отже, якщо людина, що вчинила на свою користь відчуження на суму в кілька мільйонів карбованців, зробиться згодом навіть мекенатом й збудує мармуровий палац, в якому зосередить всі дива науки і мистецтва, то її все-таки не можна назвати вправним громадським діячем, а слід назвати тільки вправним шахраєм.

Але в той час істини ці були невідомі, і репутація серцевіда закріпилася за Грустиловим без перешкод. По суті, все ж, це було не так. Якби Грустилов був справді на височині свого становища, то він зрозумів би, що попередники його, піднісши дармоїдство до адміністративного принципу, помилялися дуже

прикро, і що дармоїдство, як животворне начало, тільки тоді може вважатися, що воно досягає корисних цілей, коли воно зосереджується в певних межах. Якщо дармоїдство існує, то вважається само собою, що поряд з ним існує й працьовитість — на цьому ґрунтується вся наука політичної економії. Працьовитість живить дармоїдство, а дармоїдство запліднює працьовитість — ось єдина формула, яку, з погляду науки, можна вільно застосовувати до всіх явищ життя. Грустилов нічого цього не розумів. Він думав, що дармоїдствувати можуть всі до одного і що виробничі сили країни не тільки не вичерпаються від цього, а навіть збільшаться. Це була перша груба його помилка.

Друга помилка полягала в тому, що він занадто захопився блискучою стороною внутрішньої політики своїх попередників. Слухаючи розповіді про доброзичливу бездіяльність майора Прища, він спокусився картиною загальних радощів, які були наслідком цієї бездіяльності. Але він не зважив, по-перше, на те, що народи навіть найдозріліші не можуть благоденствувати занадто довгий час, не ризикуючи поринути в грубий матеріалізм, і, по-друге, на те, що власне в Глупові, завдяки завезеному з Парижа духові вільнодумності, благоденство дуже ускладнялося бешкетництвом. Безперечно, можна і навіть треба давати народам нагоду покуштувати плоду пізнання добра і зла, але треба тримати цей плід міцною рукою і до того ж так, щоб можна було в кожному мить відняти його від занадто ласих уст.

Наслідки цих помилок виявилися скоро. Вже 1815 року в Глупові був відчутний недорід, а наступного року не вродило зовсім нічого, бо обивателі, розбещені повсякчасною гульнею, так поклалися на своє щастя, що, не зоравши землі, даремно розкидали насіння по цілині.

— І так, шельма, вродить! — говорили вони в чаду гордині.

Та надії їхні не справдилися, і коли поля весною вийшли з-під снігу, то глупівці не без подиву побачили, що вони лежать зовсім голі. За звичкою, явище це приписали впливові ворожих сил і обвинуватили богів за те, що вони не дали жителям достатнього захисту. Заходилися шмагати Волоса, який витримає кару стоїчно, потім узялися до Ярила, і, кажуть, нібито на очах у нього виступили сльози. Глупівці з жахом розбіглися по шинках і стали чекати, що буде. Та нічого особливого не сталося. Був дощ, і була година, але корисних злаків на незасіяних полях не з'явилося.

Грустилов був на костюмованому балу (в той час у глупівців була щодня масниця), коли звістка про лихо, яке загрожувало Глупову, дійшла до нього. Як видно, він нічого й не підозрівав. Весело жартуючи з предводительшою, він розказував їй, що незабаром сподіваються такого викроювання дамських суконь, що можна буде по прямій лінії бачити паркет, на якому

стоїть жінка. Потім повів мову про принади самотнього життя й мимохідь заявив, що він і сам сподівається коли-небудь знайти відпочинок за мурами монастиря.

— Звичайно, жіночого? — спитала предводительша, лукаво усміхаючись.

— Якщо ви зволите бути в ньому настоятелькою, то я хоч зараз ладен дати обітницю послуху, — галантерейно відповів Грустилов.

Та цьому вечорові судилося провести глибоку демаркаційну лінію у внутрішній політиці Грустилова. Бал розгортався; ті, що танцювали, кружляли несамовито; у вихорі розмаяних суконь і кучерів мигтіли білі, оголені, запашні плечі. Поволі розгулюючись, фантазія Грустилова полинула, нарешті, в надзоряний світ, куди він по черзі переселив разом з собою всіх цих напівоголених богинь, що їхні бюсти так глибоко ранили його серце. Скоро, одначе, і в надзоряному світі стало душно; тоді він пішов до відокремленої кімнати і, сівши серед зелені помаранчів та миртів, поринув у забуття.

В цю саму хвилину перед ним з'явилася маска й поклала йому на плече свою руку. Він зразу зрозумів, що це *вона*. Вона так тихо підійшла до нього, начебто під атласним доміно, яке, проте, досить виразно виявляло її неземні форми, ховалася не жінка, а сільф. На плечі спадали русяві, майже попелясті кучері, з-під маски дивилися блакитні очі, а оголене підборіддя виявляло існування ямки, в якій, здавалося, звив своє гніздо амур. Все в ній було сповнене якоїсь скромної і в той же час не-безкорисливої вишуканості, починаючи з духів *violettes de Parme**, що ними побризкано було її хусточку, і кінчаючи ошатною рукавичкою, яка обтягала її маленьку, аристократичну ручку. Одначе, ясно видно було, що вона перебувала в хвилюванні, бо груди її тремтливо здіймалися, а голос, який нагадував райську музику, трохи тремтів.

— Прокинись, пропащий брате! — сказала вона Грустилову.

Грустилов не зрозумів; він думав, що їй здалося, ніби він спить, і на доказ, що це помилка, став простягати руки.

— Не про тіло, а про душу кажу я! — сумно провадила далі маска: — не тіло, а душа спить... міцно спить!

Тут тільки зрозумів Грустилов, у чому річ, та що душа його заскніла в ідолопоклонстві, то слово істини, звичайно, не могло зразу запасти в неї. Він навіть запідозрив у першу мить, що під маскою ховається юродива Оксенюшка, та сама, яка, ще за Фердищенка, передрікла велику глупівську пожежу, і яка в той час, коли впали глупівці в ідолопоклонство, одна тільки й залишилася вірною істинному богові.

— Ні, я не та, що її ти в мені підозріваєш, — провадила, тимчасом, далі таємнича незнайома, ніби вгадавши його думки: —

---

* Пармські фіалки.

я не Оксенюшка, бо недостойна поцілувати навіть порох з її ніг. Я просто така сама грішниця, як і ти.

З цими словами вона скинула з обличчя свого маску.

Грустилов був уражений. Перед ним було найчарівніше жіноче личко, яке будь-коли доводилося йому бачити. Довелося йому, щоправда, зустріти щось подібне у вільному місті Гамбурзі, але це було так давно, що минуле здавалося ніби закритим запоною. Так; це справді ті самі попелясті кучері, та сама матова білість обличчя, ті самі блакитні очі, той самий повний і тремливий бюст; але як усе це перетворилося в новій обстановці, як виступило наперед кращими, найцікавішими своїми сторонами! Та ще більше вразило Грустилова те, що незнайома з такою прозорливістю вгадала його думку про Оксенюшку...

— Я твоє внутрішнє слово! мене послано появити тобі світло Фавора, що його ти шукаєш, сам того не знаючи! — провадила, тимчасом, далі незнайома: — але не питай, хто мене послав, бо я сама сказати про це не можу!

— Але хто ж ти? — скрикнув стривожений Грустилов.

— Я та сама юродива діва, яку ти бачив із згаслим світильником у вільному місті Гамбурзі! Довгий час я томилася, довгий час марно поривалася до світла, але князь тьми занадто вправний, щоб зразу випустити з рук свою жертву! Одначе, там мій шлях уже було накреслено! З'явився тутешній аптекар Пфейфер і, взявши зі мною шлюб, затягнув мене до Глупова; тут я познайомилася з Оксенюшкою, — і завдання просвітлення визначилося переді мною так ясно, що захват опанував усю істоту мою. Та коли б ти знав, яка то жорстока була боротьба!

Вона зупинилася, пригнічена сумними спогадами; а він жадібно протягав руки, ніби бажаючи торкнутися цієї незбагненої істоти.

— Забери руки! — лагідно сказала вона: — не руками, а думкою ти повинен торкатися мене, щоб вислухати те, що я повинна тобі відкрити!

— А чи не краще буде, як ми підемо до кімнати більше відокремленої? — спитав він несміливо, ніби сам маючи сумнів щодо пристойності свого запитання.

Одначе вона погодилася, і вони пішли в один з тих чарівних притулків, які з часів Мікаладзе влаштувалися для градоначальників у всіх більш-менш порядних домах міста Глупова. Що було між ними — це для всіх залишилося таємницею; але він вийшов з притулку збентежений і з заплаканими очима. *Внутрішнє слово* вплинуло з такою силою, що він навіть не шанував тих, що танцювали, поглядом і просто подався додому.

Подія ця справила велике враження на глупівців. Стали дошукуватися, звідки взялася Пфейтерша⁶⁸. Одні казали, що вона не більше як інтриганка, яка, з відома чоловіка, задумала заволідати Грустиловим, щоб випхнути з міста аптекаря Зальціфіша, який робив Пфейферу велику конкуренцію. Інші запевняли, що

Пфейферша ще у вільному місті Гамбурзі покохала Грустилова за його меланхолійний вигляд і вийшла заміж за Пфейфера тільки для того, щоб з'єднатися з Грустиловим і зосередити на собі ту чутливість, що її він марно витрачав на такі пусті видовища, як токування тетерюків і кокоток.

Як би там не було, не можна заперечувати, що це була жінка зовсім неабияка. З листування, що залишилося після неї, видно, що вона мала стосунки з усіма найзнаменитішими мистиками і піетистами того часу, і що Лабзін⁶²; наприклад, присвячував їй ті найвибраніші свої твори, які не призначалися для друку. Крім того, вона написала кілька романів, в одному з яких, під назвою «Мандрівниця Доротей», змалювала себе в найкращому світлі. «Вона була приваблива на вигляд, — писалося в цьому романі про героїню: — але хоч багато мужчин бажало її пестошів, вона залишалася байдужою і ніби загадковою Проте душа її прагнула безперестанно, і коли в цих шуканнях зустрілася з одним славетним хіміком (так вона називала Пфейфера), то прив'язалася до нього безмежно. Але при першому земному відчутті вона зрозуміла, що жадоби її не задоволено» і т. д.

Вернувшись додому, Грустилов цілу ніч плакав. Уява його малювала гріховну безодню, на дні якої метушилися чорти. Були тут і кокотки, і кокодеси, і навіть тетерюки — і все вогненні. Один з чортів виліз з безодні й підніс йому улюблену його страву, але тільки-но він доторкнувся до неї устами, як по кімнаті пішов сморід. Але що найбільше жахало його — то це прикра впевненість, що не він тільки загруз, але в особі його загруз і весь Глулов.

— За всіх відповісти, або всіх урятувати! — кричав він, ціпеніючи від страху, — і, звичайно, вирішив урятувати.

Другого дня, рано-вранці, глупівці були здивовані, почувши розмірене гудіння дзвона, що закликала жителів до утрені. Давним-давно вже не лунав цей дзвін, отож глупівці навіть забули за нього. Багато хто думав, що де-небудь горить; але замість пожежі побачили видовище більш зворушливе. Без шапки, в розірваному віцмундирі, з похиленою долі головою, б'ючи себе в груди, ішов Грустилов попереду процесії, яка складалася, проте, з самих лише чинів поліцейської і пожежної команди. Позаду процесії ступала Пфейферша, без криноліна; з одного боку її конвоювала Оксенюшка, з другого — знаменитий юродивий Парамоша, який заступив у любові глупівців не менш знаменитого Архипушка, що згорів так трагічно під час загальної пожежі (див «Солом'яне місто»).

Прослухавши утреню, Грустилов вийшов з церкви підбадьорений і, показуючи Пфейферші на вишикуваних і виструнчених пожежних і поліцейських солдатів («які й під час глупівського безпутства потай істинному богові вірними були», додає літописець), сказав:

— Бачивши раптову цих людей запопадливість, я щонайточніше дізнався, як швидко вчиняє вплив та річ, яку ви, добродіюко моя, внутрішнім словом справедливо іменуєте.

І потім, звертаючись до квартальних, додав:

— Дайте цим людям, за їхню запопадливість, по гривенику!

— Раді старатися, ваше високородіє! — гримнули в один голос поліцейські і швидким кроком подалися до шинку.

Такий був перший вчинок Грустилова після раптового його оновлення. Потім він подався до Оксенюшки, бо без її моральної підтримки ніякого успіху в дальшому ході справи сподіватися було неможливо. Оксенюшка жила аж край міста, в якійсь землянці, що скоріше була схожа на кротову нору, ніж на людське житло. З нею-таки, в моральному співжитті, був і блаженний Парамоша. Супроводжуваний Пфейфершею, Грустилов навпацки зійшов темними сходами донизу, і ледве міг намацати двері. Видовище, що постало в нього перед очима, було разюче. На брудній голій долівці валялися два напівоголені людські тулуби (це були ті самі блаженні, що вже встигли повернутися з богомолля), які бурмотіли й вигукували якісь недоладні слова і в той же час здригалися, кривились і корчилились, немов у лихоманці. Тьмяне світло проходило в нору крізь єдине крихітне віконечко, вкрите шаром пороху і павутини; на стінах була вогкість і пліснява. Дух був такий огидний, що Грустилов в першу хвилину зніяковів і затулив носа. Прозорлива старенька помітила це.

— Духи царські! духи райські! — заспівала вона пронизливим голосом: — чи не треба кому духів?

І зробила при цьому такий рух, що Грустилов напевно завагався б, якби Пфейферша не підгримала його.

— Спить душа твоя... спить міцно! — сказала вона суворо: — а ще так недавно ти хвалився своєю бадьорістю!

— Спить душенька на подушечці... спить душенька на периночці... а боженька стук-стук! та по голівці стук-стук! та по тім'ячку стук-стук! — вищала блаженна, кидаючи на Грустилова трісками, землею і сміттям.

Парамоша гавкав по-собачому й співав по-півнячому.

— Геть, сатано! півень заспівав! — бурмотів він у перервах.

— Маловірний! Згадай внутрішнє слово! — наполягала з свого боку Пфейферша.

Грустилов підбадьорився.

— Матінко Оксеніє Єгорівно! прошу відпустити мені грихи! — сказав він твердим голосом.

— Я й Єгорівна, я й тараторівна! Ярило — мерзило! У Волоса — ані волоса! Перун — старий... Голова в Парамона — розуму повна! — завищала блаженна, скорчилась і замовкла.

Грустилов озирався зачудовано.

— Це означає, що слід поклонитися Парамонові Мелентійовичу! — підказала Пфейферша.

— Батечку, Парамоне Мелентійовичу! прошу відпустити мені гріхи! — поклонився Грустилов.

Але Парамоша якийсь час тільки корчився та гикав.

— Нижче! нижче поклонись! — командувала блаженна: — не жалій спини! не твоя спина — божа!

— Прошу вас, батечку, відпустити мені гріхи! — повторив Грустилов, кланяючись нижче.

— Без праці не бенде кололаці! ⁷⁰ — пробурмотів блаженний диким голосом — і раптом схопився.

Негаймо слідом за ним схопилася й Оксенюшка, і почали вони крутитися. Спершу крутилися повільно і тихенько схлипували; потім крутитися стали дедалі швидше, поки, нарешті, не перейшли на справжній вихор. Почувся регіт, вищання, трелі, схлипування, подібні до тих, які можна чути тільки весною в ставку, що дає притулок міриадам жаб.

Грустилов і Пфейферша стояли якийсь час, жахаючись, але, нарешті, не витримали. Спочатку вони здригалися й присідали, потім поволі почали крутитися й раптом завихрилися й зареготали. Це означало, що натхнення зійшло, і відпущення гріхів було одержано.

Грустилов повернувся додому стомлений і знеможений; одначе він ще знайшов у собі досить сили, щоб підписати розпорядження про якнайшвидше вислання з міста аптекаря Зальцфіша. Вірні раділи, а причетники, які протягом багатьох років жилилися самими негодящими злаками, зарізали барана, і мало того, що з'їли його всього, не залишивши навіть ратиць, а й довго скребли ножем стіл, на якому лежало м'ясо, і жадібно їли стружки, ніби побоюючись втратити хоч один атом поживної речовини. Того самого дня Грустилов надів на себе вериги (згодом виявилось, проте, що це були просто підтяжки, яких доти в Глупові не вживалося) і піддав своє тіло бичуванню.

«Вперше сьогодні я зрозумів, — писав він з цього приводу Пфейферші: — що означають слова: *всладце уязви мя*, які ви сказали мені під час першого побачення, люба сестро моя по духу! Спочатку бичував я себе з деякою ухильністю, але, поволі розпалюючись, покликав, під кінець, денщика і сказав йому: хльостай! І що ж? навіть цього було не досить, отож я змушеним себе визнав розколупати собі на невидному місці рану, але й від того не страждав, а був у захваті. Зовсім не боляче! Так мене це здивувало, що я й досі запитую себе: справді, чи страждання це, і чи не криється тут який-небудь особливий вид задоволення плоті й самозахоплення? Чекаю вас до себе, люба сестро моя по духу, щоб розв'язати це питання в спільному розгляді».

Може здатися дивним, яким чином Грустилов, будши одним

з найгривуазніших прихильників мамони, так швидко перетворився на аскета. На це можемо сказати одно: хто не вірить у чарівні перетворення, той нехай не читає літопису Глупова. Див такого роду можна знайти тут навіть більше, ніж треба. Так, наприклад, один начальник плюнув підлеглому в очі, і той прозрів. Інший начальник став шмагати неплатника, маючи на увазі в цьому випадку лише виховну мету, і зовсім несподівано виявив, що в спині в шмаганого був клад*. Якщо факти, такі дивовижні, не збуджують ні в кого недовіря, то чи можна дивуватися з перетворення такого звичайного, як те, що трапилося з Грустиловим?

Але, з другого боку, цей факт пояснюється й іншим способом, більш природним. Є вказівки, які примушують думати, що аскетизм Грустилова був зовсім не таким суворим, як це можна гадати з першого погляду. Ми вже бачили, що так звані вериги його були не що інше, як підтяжки; а з дальших пояснень літописця видно, що й інші подвиги були дуже перебільшені Грустиловим, і що вони в чималій мірі присмачувалися духовною любов'ю. Батіг, яким він бичував себе, був оксамитний (він і досі зберігається в глупівському архіві); а піст полягав у тому, що він до попередніх страв додав рибу тюрбо, яку випищував з Парижа коштом обивателів. Що ж тут дивного, що бичування вкидало його в захват, і що самі виразки здавалися принадними?

А тимчасом дзвін і далі у визначений час скликав на молитву, і число вірних з кожним днем збільшувалося. Спочатку ходили тільки поліцейські, але потім, дивлячись на них, стали ходити й сторонні. Грустилов з свого боку подавав приклад справжнього благочестя, плюючи на капище Перуна кожного разу, коли проходив повз нього. Може, так і розв'язалася ця справа поволі, якби мирному закінченню її не перешкодили задуми деяких неспокійних честолюбців, що вже й у той час були відомі під назвою «крайніх».

На чолі партії стояли ті самі Оксенюшка і Парамошка, маючи за собою цілу юрбу жебраків і калік. У жебраків єдиним джерелом прожитку було випрохування милостини на церковних папертях; та що стародавнє благочестя в Глупові на якийсь час припинилося, то природно, що джерело це дуже збідніло. Реформи, що їх задумав Грустилов, вони зустріли голосним співчуттям; густою юрбою убогі люди заповнювали двір градоначальницького дому; одні шкандибали на милицях, інші лізли рачки. Всі славословили, але в той же час усі одноставно вимагали, щоб оновлення сталося в цю ж хвилину, і щоб догляд за цією справою було покладено на них. І тут, як завжди, голод був поганим порадиником, а повільні, але тверді і дале-

---

* Реальність цього факту підтверджується тим, що відтоді шмагання визнано за найкращий спосіб для стягання недоїмок. Вид.

косяжні дії градоначальника піддавалося неправильним тлумаченням Даремно підлещувався Грустилов до пристрастей калік, висилаючи їм залишки своєї багатой трапези; даремно пояснював він виборним від убогих людей, що повільність не є потурання, а лише більше усталення задуманого заходу, — каліки нічого не хотіли слухати. Гнівню потрясали вони своїми милиями й голосно загрозували підняти прапор бунту.

Небезпека мала бути серйозна, бо для того, щоб утихомирювати вбогих людей, треба мати значно більший запас хоробрості, ніж для того, щоб палити в людей, які не мають вад. Грустилов зрозумів це. Крім того, він уже тому počував себе беззахисним перед демагогами, що останні, так би мовити, вважали його своїм витвором, і в цьому розумінні діяли надзвичайно спритно. По-перше, вони оповили себе цілою сіткою доносів, через які до відома Грустилова доходила всяка чутка, яка зневаження його честі стосувалася; по-друге, вони привернули на свій бік Пфейфершу, пообіцявши їй частину торбового збору (цим збором оподатковувалось кожна жебрацьку торбу; згодом він став за основу всієї фінансової системи міста Глупова).

Пфейферша вдень і вночі чіплялася до Грустилова, особливо переслідуючи його листуванням, яке, незважаючи на короткий час, становило вже обсягом досить великий том. Основу її листів становили видіння, зміст яких змінювався, залежно від того, вдоволена чи невдоволена вона була своїм «духовним братом». В одному листі вона бачить його, як він «ходить по хмарі», і запевняє, що не тільки вона, але й Пфейфер це бачив; в іншому помічає його в геєні вогненній, в товаристві з чортами найрізноманітніших найменувань. В одному листі розгортає думку, що градоначальники взагалі мають право на безумовне блаженство в загробному житті вже тільки через те, що вони градоначальники; в іншому твердить, що градоначальники повинні звергати на свою поведінку особливу увагу, бо в загробному житті вони, проти всякого іншого, зазнають мук удвоє чи й утроє. Так само, як папи або князі.

В даному разі листи її мали характер загрозовий. «Спішу повідомити вас, — писала вона в одному з них: — що я цієї ночі уві сні бачила. Стоїте ви в темному й смердючому місці і прив'язані до стовпа, а прив'язки зроблено із зміїв і на грудях (у вас) дошка, на якій написано: це є відомий покровитель нечесних і агарян (sic) ⁷¹. І біси, зібравшись, радіють, а праведні стоять оддалік і, дивлячись на вас, ллють сльози. Будь ласка, самі розгляньте, чи нема тут якої не зовсім вигідної для вас призьвістки?»

Читаючи ці листи, Грустилов впадав у надзвичайне хвилювання. З одного боку природна схильність до апатії, з другого страх перед чортами — все це робило в його голові якийсь нечуваний розгартіаш, серед якого він плутався в найсуперечли-

віших передбаченнях і заходах. Одно здавалося ясным: що він тільки тоді буде щасливий, коли глупівці всі до одного стануть ходити до всеношної і коли на інспектора-доглядача всіх глупівських шкіл буде призначено Парамошу.

Ця остання умова мала особливу вагу, і убогі люди ставили її дуже наполегливо. Розбешення звичаїв дійшло до того, що глупівці намірились проникнути в таємницю побудови світів, і одверто плескали в долоні вчителеві каліграфії, який, вийшовши за межі своєї спеціальності, проповідував з кафедри, що світ не міг бути створений за шість днів. Убогі з великою підставою вважали, що коли ця думка прищепиться, то разом з тим упаде весь глупівський світогляд взагалі. Всі частини цього світогляду так міцно чіплялися одна за одну, що не можна було рушити одної, щоб не зруйнувати всього іншого. Не питання про порядок створення світу тут важить, а те, що разом з цим питанням могло вдертися в життя якесь зовсім нове начало, яке, напевно, мало зіпсувати всю кашу. Мандрівники тих часів одностайно свідчать, що глупівське життя вражало їх своєю цільністю, і справедливо приписують це щасливій відсутності духу дослідження. Якщо глупівці твердо зносили злигодні найжахливіші, якщо вони й після того жили далі, то вони завдячували цим тільки тому, що взагалі всяке лихо здавалося їм чимось зовсім від них незалежним, а тому й неминучим. Найбільше, що дозволялося перед бідою, що насувалася, — це забитися куди-небудь в закуток, затаїти подих і зникнути на весь час, поки біда буде гуляти і кружляти. Та й це вже вважалося за непокірність; а боротися чи одверто йти проти лиха — борони боже! Виходить, якщо дозволити глупівцям міркувати, то, чого доброго, вони дійдуть і до таких питань, як, наприклад, чи справді існує таке приречення, яке робить для них обов'язковим перетерпіти навіть таке лихо, як, наприклад, коротке, але зовсім безглузде градоправління Брудастого (див. вище оповідання «Органчик»)? А що питання це довге, а руки в них короткі, то очевидно, що наявність питання тільки захитає їх твердість під час лиха, але в становищі істотного поліпшення все-таки не зробить.

Але поки Грустилов вагався, убогі люди вирішили діяти самотійно. Вони вдерлися на квартиру учителя каліграфії Лінкіна, вчинили в ній трус і знайшли книгу «Засоби для нищення бліх, блощиць та інших комах». З тріумфом виштовхали вони Лінкіна на вулицю і, стрясаючи повітря радісними вигуками, повели його на градоначальницький двір. Грустилов спочатку розгубився і, переглянувши книгу, почав був пояснювати, що вона нічого не містить у собі ні проти релігії, ні проти моралі, ні навіть проти громадського спокою. Та жебраки нічого вже не слухали.

— Погано ти, мабуть, читав! — зухвало кричали вони до градоначальника, і зчинили такий гвалт, що Грустилов злякався й

вирішив, що розсудливість велить поступитися перед вимогами громадської думки.

— Чи сам ти зловредну оту книгу склав? а якщо не сам, то хто той завідомий лиходій і суший розбійник, що таке злочинство зробив? і як ти з тим лиходієм знайомство завів? і чи від нього ту книжку одержав? і якщо від нього, то чому, кому слід, про те не заявив, а, забувши совість, розпутності його потурав і наслідував? — так почав Грустилов допитувати Лінкіна.

— Ні сам я тієї книжки не складав, ні складача її у вічі не бачив, а надруковано її в столичному місті Москві, в університетській друкарні, коштом книгопродавців Манухіних! — твердо відповів Лінкін.

Юрбі ця відповідь не сподобалась, та й взагалі вона сподівалася не того. Йй здавалося, що Грустилов, тільки-но приведуть до нього Лінкіна, розірве його надвоє — та й справі кінець. А він, замість того, розмовляє! Тому, тільки-но градоначальник роззявив рота, щоб поставити другий пункт запитання, як юрба загула:

— Чого ти з ним теревені правиш! він у бога не вірує!

Тоді Грустилов з жахом розірвав на собі віцмундир.

— Чи справді ти в бога не віруєш? — підскаочив він до Лінкіна і, через важливість обвинувачення, не чекавши відповіді, злегка вларив його, ніби на завдаток, по щоці.

— Нікому я про це не казав, — ухилився Лінкін від прямої відповіді.

— Свідки є! свідки! — гриміла юрба.

Виступили наперед два свідки: відставний солдат Карапузов та сліпенька жebraчка Марем'янушка. «І було тим свідкам дано за неправдиве свідчення по п'ятаку сріблом», каже літописець, який у цьому разі явно сгає на бік скривдженого Лінкіна.

— Отс якось, а коли саме — не пам'ятаю, — свідчив Карапузов: — сидів я в шинку і пив горілку, а неподалік від мене сидів оцей самий учитель і теж пив горілку. І як випив він тієї горілки доволі, то сказав: всі ми, що люди, що худоба — однаково; всі помремо і всі до дідькової матері підемо!

— Та коли ж... — почав був Лінкін.

— Зажди! ти не спіши пашеку роззявляти! нехай спершу свідок докаже! — крикнула на нього юрба.

— І бувши як доведений від тих його слів до спокуси, — провадив Карапузов: — лагідним способом сказав йому: як же, мовляв, це так, ваше благородіє? невже, мовляв, що людина, що худобина — однаково? і за що, мовляв, ви так нас ганьбите, що й місяця іншого, крім як у дідькової матері, для нас не знайшли? Батюшки, мовляв, наші духовні не того нас учили — ось що! Ну, він ото глянув на мене отак скося: «ти, каже, клишоногий (а в мене, ваше висококордіє, правда, що під Очаковим ногу пошкодило), в поліції, як видно, служиш?» — узяв шапку та й вийшов з шинку геть.

Лінкін роззявив рота, та це тільки більше роздратувало юрбу.

— Та затули ти йому пащу! — кричала вона до Грустилова: — ач говіркий який знайшовся!

Карапузова змінила Марем'янушка.

— Сиджу якось я в шинку, — свідчила вона: — і нудно мені, сліпенькій, стало; сиджу отак та все думаю: які, мовляв, ниньки люди, проти колишнього, гордіші стали! Бога забули, в піст скоромне їдять, жебракам не подають; дивись, мовляв, скоро й на сонечко просто дивитися стануть! Справді. От і підходить до мене саме оцей молодець: сліпа, бабусю? — каже. — Сліпенька, мовляв, ваше високе благородіє. — А від чого, мовляв, ти сліпа? — Від бога, кажу, ваше високе благородіє. — Який там бог, од віспи, мабуть? — це він таке каже. — А віспа, кажу, від кого ж? — Егеж, від бога, коли б не так! Ви, каже, у вогкості та в брудоті весь вік порпаєтесь, а бог винен!

Марем'янушка спинилась і заплакала.

— І так це мене образило, — провадила далі вона, схлипуючи: — вже й не знаю як! За віщо ж, мовляв, ти бога образив? — кажу я йому. А він не те, щоб що, плюнув мені просто у вічі: утрись, каже, може бачитимеш, — та й пішов собі.

Обставини справи вияснилися цілком; та що Лінкін неодмінно вимагав, щоб було вислухано промову його оборонця, то Грустилов повинен був, згнітивши серце, виконати його вимогу. І справді: вийшов з юрби якийсь відставний піддячий і став говорити. Спочатку говорив він досить невиразно, але потім розібрався в предметі, і, дивуючи всіх, замість того, щоб обороняти, став обвинувачувати. Це так вплинуло на Лінкіна, що він зараз-таки не тільки признався в усьому, а й навіть багато додав такого, чого ніколи й не було.

— Дивився я одного разу біля ставка на жаб, — говорив він: — і мене спокусив диявол. І почав себе за неробською звичкою питати: чи справді тільки людина має душу, і чи нема її в гаддя земного! І взявши жабу, дослідив. І по дослідженні виявив: справді; душа є і в жаби, тільки мала на вигляд і не безсмертна.

Тоді Грустилов звернувся до вбогих і, сказавши:

— Самі бачите! — наказав одвести Лінкіна до поліції.

На жаль, літописець не розповідає дальших подробиць цієї історії. А в листуванні Пфейферші збереглися лише такі рядки про цю справу: «ви, мужчини, дуже шасливі; ви можете бути непохитними; але на мене вчорашнє видовище справило такий вплив, що Пфейфер дуже стурбувався і якнайшвидше дав мені заспокійливих крапель». Та й усе.

Але подія ця мала вагу і з того погляду, що коли перше в Грустилова це були деякі сумніви щодо дальшого способу дій, то з цієї хвилини вони зовсім зникли. Увечері того самого дня він призначив Парамошу на інспектора глупівських шкіл, а

іншому юродивому, Яшенці, дав кафедру філософії, яку навмисно для нього створив у повітовій школі. А сам наполегливо узявся писати трактат: «Про захоплення благочестивої душі».

В найкоротший час фізіономія міста так змінилася, що його майже не можна було впізнати. Замість колишнього буйства і танців настала могильна тиша, яку переривало лише гудіння дзвонів, що дзвонили на всі способи: і в усі, і поодиноці, і з передзвоном. Капища спорожніли: ідолів потопили в річці, а манеж, в якому давала вистави дівиця Гандон, спалили. Погім на всіх вулицях накалили смироною і ливаном, і тоді тільки впевнилися, що вражу силу остаточно подолано.

Та злаків на полях все не збільшувалось, бо глупівці від бездіяльності весело-буйної перейшли до бездіяльності похмурої. Даремно вони здіймали руки, даремно накладали на себе поклони, давали обітниці, постили, влаштовували процесії — бог не зважав на благання. Хтось насмілився був сказати, що «хоч там як, а доведеться в поле з ралом вийти», але зухвальця мало не побили камінням, і у відповідь на його пропозицію потроїли старання.

Тимчасом Парамоша з Яшенкою робили своє діло в школах. Парамошу не можна було впізнати; він розчесав собі чуба, справив оксамитну чумарку, напахчувався, мив руки милом, аж вони ставали білими, і в такому вигляді ходив по школах і громив тих, які покладаються на князя світу цього. Прикро глузував він з суетних, гонористих, високорозумних, які про поживу тілесну дбають, а духовного не бережуть, і запрошував усіх піти в пустиню. Яшенька, з свого боку, навчав, що цей світ, який ми думаємо очима своїми бачити, є сонне якесь видіння, яке насилає на нас ворог людства, і що самі ми тільки мандрівники, що з лона виходять і в те саме лоно входять. На думку його, людські душі, яко жито духовне, в якійсь житниці складені, і звідти, в міру потреби, спускаються долі, аби те сонне видіння скоро побачити і через невеликий час знову до благожаданої житниці благопоспішно злетіти. Істотні результати такого вчення полягали ось у чому: 1) що працювати не слід; 2) тим менше треба передбачати, дбати і піклуватися, і 3) слід покладати надії і споглядати — та й нічого більше. Парамоша казав навіть, як треба споглядати. «Для цього, — казав він: — піди сам у найдавший куток кімнати, сядь, склади хрестом руки на грудях і спрямуй очі на пупок».

Оксенюшка теж не ловила гав і біла байдики невтомно. Вона ходила по хатах і розповідала, як одного разу чорт водив її по митарствах, як вона спочатку вважала його за мандрівника, але потім догадалась і побилася з ним. Основні начала її вчення були ті самі, що й у Парамоші та Яшенки, тобто, що працювати не слід, а слід споглядати. «І, головне, подавати вбогим, бо вбогі не про мамону дбають, а про те, як би свою душу спасти», додавала вона, простягаючи разом з тим руку.

Проповідь ця мала такий успіх, що глупівські копійки дощем сипалися до її кишень, і невдовзі вона встигла збити таки чималий капітал. Та й не можна було не давати їй, бо вона всякому, хто не подавав милостини, без церемонії плювала в очі і, замість перепрошувати, говорила тільки: «не осуди!»

Але представників місцевої інтелігенції навіть ця сувора обстановка вже не задовольняла. Вона задовольняла лише зовні, але справжньої дошкульності не давала. Звичайно, вони не висловлювали цього прилюдно і навіть точно виконували обрядову сторону життя, але це була тільки зовнішність, що з її допомогою вони підлещувалися до народних пристрастей. Ходячи по вулицях з опущеними очима, побожно наближаючись до папертей, вони ніби говорили смердам: дивіться! і ми не гребуємо`єднанням з вами! — та, по суті, думка їхня блукала далеко. Зіпсовані недавніми вакханаліями політеїзму й пересичені пряностями цивілізації, вони не задовольнялися просто вірою, а шукали якихось «захоплень». На жаль, Грустилов перший пішов цим згубним шляхом і потягнув за собою усіх інших. Побачивши на самому виїзді з міста напіврозвалену будову, де колись містилася інвалідна команда, він улаштував у ній зборища, на які ночами збирався весь тақ званий глупівський бомонд. Тут спочатку читали критичні статті п. М. Страхова⁷², а що вони дурні, то незабаром переходили до іншого. Голова підводився з місця й починав корчитись; його приклад наслідували інші; потім, помалу, всі починали стрибати, крутитися, співати і кричати, і шаленіли так доти, поки, зовсім змучені, не падали ниць. Цей момент, власне, і називався «захопленням».

Чи міг тривати такий життєвий лад і скільки часу? — певно відповісти на це запитання досить важко. Головну перешкоду для його безмежної тривалості становила, звичайно, недостача харчових продуктів, як безпосередній наслідок аскетизму, що панував тоді; але, з другого боку, історія Глупова прикладами цілком позитивними свідчить нам, що харчові продукти зовсім не такі потрібні для щастя народів, як це здається на перший погляд. Якщо в людини є під руками яловичина, то вона, звичайно, з більшою охотою живиться нею, ніж іншими, менш поживними, речовинами; а коли м'яса нема, то вона з такою самою охотою живиться хлібом, а як і хліба недосить, то й лободю. Виходить, це питання ще спірне. Як би там не було, але несподобна глупівська витівка закінчилася значно несподіваніше і зовсім не з тих причин, що їх вплив можна було б вважати найприроднішим.

Справа в тому, що в Глупові жив, не маючи певних занять, такий собі штаб-офіцер, до якого було випадково виявлено зневагу. А саме, ще за часів політеїзму, на іменинах у Грустилова, всім кращим гостям подали юшку з чегуги, штаб-офіцерові, — певна річ, без відома хазяїна, — дісталась юшка з окунів. Гість проковтнув образу («тільки ложка в руці в нього затремтіла»,

каже літописець), але в душі запрягся помститись. Почалися контри; спочатку боротьба точилася глухо, але потім, що далі, то розпалювалася все дужче й дужче. Питання про юшку було забуто, його заступили інші питання політичного і теологічного характеру, отож коли штаб-офіцерові, з чемності, запропонували взяти участь у «захопленнях», то він рішуче відмовився.

І був той штаб-офіцер доносителем...

Дарма що він не бував на зборах особисто, він пильно стежив за всім, що там відбувалося. Стрибання, кружляння, читання статей Страхова — ніщо не сховалося від його проникливості. Та він ні словом ні ділом не виявив ні догани, ні похвали усім цим вчинкам, а спокійно вижидав, поки нарів дозріє. І ось, ця жадана хвилина, нарешті, настала: йому потрапив до рук примірник складеної Грустиловим книжки: «Про захоплення благочестивої душі»...

Одної ночі кавалери і дами глухівські, як звичайно, зібралися в колишньому домі інвалідної команди. Читання статей Страхова вже закінчилось, і ті, що зібралися, починали потроху здригатись; але тільки-но Грустилов, як голова зборів, почав присідати і взагалі виконувати попередні дії, що захоплення душі стосуються, як знадвору почувся гомін. З жахом кинулися сектатори до всіх надвірних виходів, забувши навіть погасити світло й усунути речові докази... Та було вже пізно.

Коло самого головного виходу стояв Угрюм-Бурчєєв і пронизував юрбу поглядом, від якого та ціпеніла...

Та що це був за погляд!.. О, господи! що це був за погляд!..

ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПОКАЯННЯ. ЗАКІНЧЕННЯ.

Він був жахливий.

Та він усвідомлював це лише в невеликій мірі і з якоюсь суворою скромністю застерігав. «Іде хтось за мною, — казав він, — хто буде ще жахливіший за мене».

Він був жахливий; але, крім того, він говорив стисло і з дивовижною обмеженістю поєднував непохитність, що межувала з ідіотством. Ніхто не міг обвинуватити його у войовничій запізятливості, як обвинувачували, наприклад, Бородавкіна, ні в поривах божевільної люті, до яких були схильні Брудастий, Негодяєв та багато інших. Пристрасність було викреслено з числа елементів, що становили його натуру, і замінено непохитністю, яка діяла з регулярністю найдосконалішого механізму. Він не жестикулював, не підвищував голосу, не скреготав зубами, не гототів, не тупав ногами, не заходився начальницьки-дошкульним сміхом; здавалося, він навіть не бачив потреби в адміністративних проявах такого роду. Зовсім беззвучним голосом висловлював він свої вимоги, і неминучість їх виконання підтверджував

спрямуванням пильного погляду, що в ньому виявлялась якась невимовна безсоромність. Людина, на якій зупинявся цей погляд, не могла зносити його. Виникало якесь зовсім особливе почуття, що в ньому найперше значення належало не так інстинктові особистого самозбереження, як побоюванню за людську природу взагалі. В цьому невиразному побоюванні потопали різноманітні передчуття таємничих і непереможних погроз. Думалося, що небо впаде, земля розступиться під ногами, що налетить звідкілясь смерч і все поглине, все разом... То був погляд, ясний, як сталь, погляд, зовсім вільний від думки, і тому недоступний ні для відтінків, ні для вагань. Гола рішучість — та й годі.

Як людина обмежена, він нічого не мав на меті, крім правильності побудов. Пряма лінія, відсутність строкатості, простота, доведена до голизни, ось ідеали, які він знав і здійснення яких прагнув. Його поняття про «обов'язок» не йшло далі загальної рівності перед шпіцрутеном⁷³; його уявлення про «простоту» не переступало навіть простоти звіра, що виявляла цілковиту голизну потреб. Розуму він не визнавав зовсім і навіть вважав його найлютішим ворогом, який облутує людину тенетами спокус і небезпечних забаванок. Перед усім, що нагадувало веселощі чи просто дозвілля, він зупинявся, здивований. Не можна сказати, щоб ці природні прояви людської природи його обурювали: ні, він просто-таки не розумів їх. Він ніколи не лютував, не кипів, не мстився, не переслідував, а, подібно всякій іншій несвідомо діючій силі природи, ішов уперед, змітаючи з лиця землі все, що не встигло зійти з дороги. «Навіщо?» — ось єдине слово, яким він виявляв порухи своєї душі.

Вчасно стати осторонь — ось усе, що було потрібне. Район, що його охоплював кругозір цього ідіота, був дуже вузький; поза цим районом можна було й махати руками, і голосно розмовляти, і дихати, і навіть ходити розперезаним; він нічого не помічав; всередині району — можна було тільки марширувати. Якби глупівці вчасно зрозуміли це, їм досить було тільки стати трохи осторонь, і чекати. Та вони збагнули це пізно, і попервах, за прикладом усіх начальстволюбних народів, як навмисно, лізли йому в очі Звідси безліч вільних катувань, які немов тенетами охопили існування обивателів, звідси ж — не така вже й заслужена назва «сатани», що її народна думка дала Угрюм-Бурчєєву. Коли глупівців питали, що стало приводом для такого незвичайного епітету, вони нічого до пуття не казали, а тільки тремтіли. Мовчки показували вони на витягнуті під шнур будинки свої, на посажені перед цими будинками палісадники, на формені козакини, що в них одноманітно були обмундировані всі жителі до одного, — і тремтливі губи їх шепотіли: сатана!

Сам літописець, взагалі досить прихильний до градоначальників, не може приховати невиразного почуття страху, починаючи описувати діяльність Угрюм-Бурчєєва. «Була в той час, — так починає він свою розповідь, — в одному з міських храмів картина,

що змалювала муки грішників при ворогові роду людського. Сатану показано, як він стоїть на верхній приступці пекельного трону, з владно-протягнутою вперед рукою і з тьмяним поглядом, спрямованим у простір. Ні в постаті, ні навіть в обличчі ворога людського не видно особливої пристрасті до катування, а видно лише навмисне скасування природності. Скасування це вчинило тільки одну явну дію: владний жест, — і потім, зосередившись сама в собі, перейшло в скам'яніння. Та що особливо варте уваги: хоч які жакливі катування і муки, рясно по всій картині розкидані, і хоч як вражають душу кривляння і судороги лиходіїв, для яких ті муки приготовано, але кожному глядачеві неодмінно здається, що навіть і ці страждання не такі болісні, ніж страждання цього справжнього недолюда, який так усяку природність у собі переміг, що й на ці нечувані катування холодним і нетямущим оком дивитися може». Такий початок літописної розповіді, і хоч далі йде перерва, і літописець уже не повертається до спогаду про картину, але не можна не здогадуватися, що спогад цей кинуто тут недарма.

В міському архіві й досі зберігся портрет Угрюм-Бурчєєва. Це мужчина середнього зросту, з якимось дерев'яним обличчям, що його, як видно, ніколи не освітлювала усмішка. Густе, обстрижене під гребінець і як смола чорне волосся вкриває конічний череп і щільно, як ярмулка, облягає вузький і спадистий лоб. Очі сірі, запалі, затінені трохи припухлими повіками; погляд чистий, без вагань; ніс сухий, він спускається від лоба майже прямо донизу; губи тонкі, бліді, опушені підстриженою щетиною вусів; щелепи розвинені, але без особливо помітного виразу хижачтва, а з якимось незабгненним букетом готовості роздробити чи перекусити надвое. Вся постаць сухорлява, з вузькими плечами, трохи піднесеними догори, з штучно випнутими вперед грудьми і з довгими, мускулястими руками. Одягнений в сюртук військового крою, застебнутий на всі гудзики, тримає в правій руці складений Бородавкіним «Статут про неухильне шмагання», але, як видно, не читає його, а ніби дивується, що можуть існувати на світі люди, які навіть цю неухильність вважають потрібним забезпечувати якимись статутами. Навколо — пейзаж, що змалює пустелю, посеред якої стоїть острог; згори, замість неба, звисла сіра солдатська шинель...

Портрет цей справляє враження дуже тяжке. Перед очима глядача постає найчистіший тип ідіота, що схвалив якийсь суворе вирішення і запрягся здійснити його. Ідіоти взагалі дуже небезпечні, і навіть не тому, що вони неодмінно злі (в ідіота злість чи добрість — зовсім невиразні якості, а тому, що вони цураються всяких міркувань і завжди йдуть напролом, начебто дорога, на якій вони опинилися, належить тільки виключно їм. Здаля може здатися, що це люди хоч і суворих, але міцно сформованих переконань, і вони свідомо йдуть до твердо наміченої мети. Проте це оптичний обман, яким зовсім не слід захоплюватись. Це просто

з усіх боків наглухо закупорені істоти, які деруться вперед, бо неспроможні усвідомити себе в зв'язку з будь-яким порядком явищ...

Звичайно проти ідіотів вживають певних заходів, щоб вони, в нерозумному пориванні, не все перекидали, що трапляється їм на шляху. Та заходи ці майже завжди стосуються тільки *простих* ідіотів; а коли додатком до ідіотства є владність, то справа оберігання суспільства значно ускладнюється. В цьому разі небезпека, що загрожує, збільшується всією сумою неприхованості в жертву якій, в певні історичні моменти, здається принесенням життя... Там де простий ідіот розвалює собі голову або наскакує на рожен, ідіот владний розламає навпіл найрізноманітніші рожни і робить свої, так би мовити, позасвідомі злочини зовсім без перешкод. Навіть у самій марності чи явній шкідливості цих злочинів він не здобуває собі ніякої науки. Йому нема діла ні до яких результатів, бо результати ці виявляються не на ньому (він занадто закам'янів, щоб на ньому могло що-небудь відбиватися), а на чомусь іншому, з чим у нього нема ніякого органічного зв'язку. Якби, внаслідок підсиленої ідіотської діяльності, навіть весь світ обернувся в пустиню, то й цей результат не злякав би ідіота. Хто знає, може, пустеля й являє в його очах саме ту обстановку, яка змальовує собою ідеал людського співжиття?

Ось саме це ідіотство, що закріпилося й цілком заспокоїлося в самому собі, і вражає глядача в портреті Угрюм-Бурчєєва. На обличчі його не видно ніяких запитань; навпаки, у всіх рисах виступає якась солдатськи-байдужа впевненість, що всі питання давно вже розв'язано. Які це питання? Як їх розв'язано — це загадка така важка, що ризикуєш перебрати найрізноманітніші питання і розв'язання і не натрапити саме на ті, про які йде мова. Може, це розв'язане питання про загальне знищення, а може, тільки про те, щоб у всіх людей були груди, випнуті вперед на зразок колеса. Нічого невідомо. Відомо тільки, що цьому невідомому питанню, хоч би там що, буде надано чинності. А що подібне протиприродне пристосування відомого до невідомого заплутує ще більше, то наслідком такого становища може бути тільки одно: загальний панічний страх.

Саме життя Угрюм-Бурчєєва було таке, що тільки підсилювало жах, викликаний його зовнішнім виглядом. Він спав на голій землі, і тільки під час великих морозів дозволяв собі сховатися в пожежному сіннику; замість подушки клав під голову камінь; прокидався удосвіта, надівав віцмундир і зараз же бив у барабан; кутив махорку таку смердючу, що навіть поліцейські солдати, і ті червоніли, коли до нюху їхнього доходив сморід її; їв конину, і легко переживував волячі жили. Нарешті, по три години на добу марширував на подвір'ї градоначальницького дому, сам, без товаришів, виголошуючи сам собі командні вигуки і сам на себе накладаючи дисциплінарні карі і навіть б'ючи шпіцрутенами («до того ж бичував себе не вдавано, як попередник його, Грустилов, а за точним розумінням законів», додає літописець).

Була в нього й родина; та поки він градоначальствував, ніхто з обивателів не бачив ні дружини, ні дітей його. Ходила чутка, що вони мучилися десь у підвалі градоначальницького дому, і що він сам особито раз на день, крізь залізні ґрати, подавав їм хліб і воду. І справді, коли сталося його адміністративне зникнення, було знайдено в підвалі якихось голих і зовсім диких істот, які кусалися, вищали, впиналися одна в одну кігтями й гарчали на всіх навколо. Їх вивели на свіже повітря й дали гарячої страви; спочатку, побачивши пару, вони пирхали й виявляли забобонний страх; але потім призвичаїлись і з такою звірчою пожадливістю накинулись на їжу, що тут-таки пооб'їдалися й поздихали.

Розповідали, що підвищенням своїм Угрюм-Бурчеев завдячував зовсім особливому випадкові. Жив нібито на світі якийсь начальник, що раптом стривожився від думки, наче ніхто з підлеглих не любить його.

— Любимо, вашество! — запевняли підлегли.

— Всі ви так на дозвіллі кажете, — обстоював своє начальник: — а як дійде до діла, то ніхто й пальцем для мене не пожертвує.

Поволі, незважаючи на протести, ідея ця так зміцніла в голові ревнивого начальника, що він вирішив випробувати своїх підлеглих і вигукнув заклик:

— Хто хоче довести, що він любить мене, — виголошував він: — той нехай відрубає вказівний палець правої руки своєї!

Ніхто, проте, на заклик не поспішав; одні не виходили наперед, бо були розніжені і знали, що відрубування пальця поєднано з болем; інші не виходили через непорозуміння: не розібравши запитання, думали, що начальник запитує, чи всім задоволені, і побюючись, щоб їх не вважали за бунтівників, за звичкою на весь рот кричали: «раді старатися, ваше-е-е-ство-о!»

— Хто хоче довести? виходь! не бійся! — повторив свій виклик ревнивий начальник.

Але й цього разу відповіддю була мовчанка, або такі вигуки, які зовсім не вичерпували справи. Обличчя в начальника спершу почервоніло, потім якоесь сумно поникло.

— Сви...

Та не встиг він закінчити, як з лав вийшов простий, виснажений шпірутенами прохвост, і великим голосом загорлав:

— Я хочу довести!

І з цим словом, поклавши пальця на перекладину, він тупим тесаком розтрощив його.

Зробивши це, він усміхнувся. Це був єдиний випадок в усьому багатобитому його житті, коли на обличчі в нього промайнуло щось людське.

Багато хто думав, що він зробив цей подвиг тільки заради звільнення своєї спини від кнів; та ні, в цього прохвоста дозріла свого роду ідея...

Побачивши розтрошений палець, що впав до ніг йому, начальник спочатку здивувався, але потім розчулився.

— Ти мене полюбив, — вигукнув він: — а я тебе полюблю сторицею!

І послав його до Глупова.

В той час ще нічого не було відомо певного ні про комуністів, ні про соціалістів, ні про так званих нівеляторів⁷⁴ взагалі. А проте, нівеляторство існувало, і до того ж у найширших розмірах. Були нівелятори «приструнчування», нівелятори «згинання в дугу», нівелятори «шорів» та ін. та ін. Але ніхто не бачив у цьому нічого такого, що загрожувало б суспільству або підривало його основи. Здавалося, що коли людину, заради порівняння її з ровесниками, позбавляють життя, то хоч особисто для неї, може, особливого добра від цього не буде, але для збереження суспільної гармонії це корисно й навіть потрібно. Самі нівелятори зовсім і не підозрівали, що вони — нівелятори, а називали себе добрими і багатодбайливими влаштовувачами, які в міру власного розсуду піклуються про щастя підлеглих і підвладних їм осіб...

Така була простота звичаїв того часу, що ми, свідки епохи пізнішої, насилу можемо перенестися навіть уявою в ті недавні часи, коли кожен ескадронний командир, не називаючи себе комуністом, ставив собі, одначе, за честь і обов'язок бути ним від верхнього кінця до нижнього.

Угрюм-Бурчєєв належав до найфанатичніших нівеляторів цієї школи. Накресливши пряму лінію, він задумав втиснути в неї весь видимий і невидимий світ, і до того ж з таким неодмінним розрахунком, щоб не можна було повернутися ні туди, ні сюди, ні направо, ні наліво. Чи гадав він при цьому зробитися благодійником людства? — ствердно відповісти на це запитання важко. Скоріше, однак, можна гадати, що в голові в нього взагалі ніяких міркувань ні про що не було. Лише пізнішими часами (майже на наших очах) думку про поєднання ідеї прямолінійності з ідеєю загального ошчасливлення було перетворено в досить складну і не позбавлену ідеологічних хитрощів адміністративну теорію, але нівелятори старого гарту, подібні до Угрюм-Бурчєєва, діяли в простоті сердечній, тільки через інстинктивну огиду до кривої лінії та всяких зигзагів і закрутів. Угрюм-Бурчєєв був прохвост у повному розумінні цього слова. Не тому тільки, що він займав цю посаду в полку, а прохвост усім своїм єством, всіма помислами. Пряма лінія спокушала його не через те, що вона в той же час є й найкоротша — йому нічого було робити з короткістю — а через те, що по ній можна було весь вік марширувати і ні до чого не домаршируватися. Віртуозність прямолінійності, немов вербовий кіл, засіла в його скорботній голові й пустила там цілу непроглядну сіть коріння і розгалужень. Це був якийсь таємничий ліс, повний чарівних сновидінь. Таємничі тіні низкою йшли одна за одною, застєбнуті, обстрижені, одноманітним кроком, в одноманітному одязі, все йшли, все йшли... У всіх них були од-

накові фізіономії, всі однаково мовчали і всі однаково кудись зникали. Куди? Здавалося, за цим сонно-фантастичним світом існувало ще фантастичніше провалля, яке розв'язувало всі труднощі тим, що в ньому все зникало, — все до решти. Коли фантастичне провалля поглинало достатню кількість фантастичних тіней, Угрюм-Бурчєєв, якщо можна так сказати, перевертався на другий бік, і знову починав другий такий самий сон... Знову йшли низкою тіні одна за одною, все йшли, все йшли...

Ще задовго до прибуття в Глупов, він уже склав у своїй голові цілу систематичну маячню, в якій, до останньої дрібниці, регулювалося всі подробиці майбутнього устрою цієї злочасної муніципії. На основі цієї маячні ось в якій приблизно формі уявлялося те місто, що його він намірився піднести на ступінь зразкового.

Посередині — площа, від якої радіусом розбігаються на всі боки вулиці, або, як він в думках називав їх, роти. В міру віддалення від центра, роти перетинаються бульварами, які в двох місцях оперізують місто і в той же час становлять захист від зовнішніх ворогів. Далі форштадт, земляний вал — і темна завіса, тобто край світу. Ні річки, ні струмка, ні яру, ні пагорка, — одно слово, нічого такого, що могло б бути перешкодою для вільного ходіння, він не передбачив. Кожна рота має шість сажнів завширшки — не більше й не менше; кожен будинок має троє вікон, які виходять у палісадник, де ростуть: городні зірки, кучерявці, буряки і татарське мило. Всі будинки пофарбовано ясно-сірою фарбою, і хоч у натурі один бік вулиці завжди виходить на північ або на схід, а другий на південь або на захід, але навіть і на це не було звернено уваги, а припускалося, що й сонце, і місяць всі сторони освітлюють однаково і в один і той самий час дня і ночі.

В кожному будинку живуть по двоє старих, по двоє дорослих, по двоє підлітків і по двоє малят, до того ж особи різних статей не соромляться одно одного. Однаковість віку поєднується з однаковістю зросту. В деяких ротах живуть виключно високі на зріст, в інших — виключно малі на зріст, або застрільники. Дітям, які під час народження не обіцяють бути витривалими в злигоднях, вкорочують віку; людям зовсім старим і непридатним до роботи теж можна вкорочувати віку, але тільки в такому разі, коли, на думку околочних наглядців, у загальній економії наявних сил міста почувається зайвина. В кожному будинку є по штуці кожної корисної тварини чоловічої і жіночої статі, які, поперше, повинні виконувати властиву їм роботу і, по-друге, — плодитися. На майдані зосереджуються кам'яні будинки, в яких розміщуються громадські заклади, як-от: урядові установи і найрізноманітніші манежі: для навчання гімнастики, фехтування і піхотних вправ, для споживання їжі, для загальних колінопреклонінь тощо. Урядові установи називаються штабами, а службовці в них — писарями. Шкіл нема, і грамотності не передбачено; науку

лічити викладають на пальцях. Нема ні майбутнього, ні минулого, а тому літочислення скасовується. Свят два: одно весною, зараз-таки після того, як розстане сніг, називається «Святом Нехухильності», і в це свято готуються до наступних злигоднів; друге — восени, називається «Святом Предержащої Влади» і присвячується спогадам про злигодні, вже перебуті. Від буднів ці свята відрізняються тільки посиленими вправами в маршируванні.

Така була зовнішня побудова цієї маячні. Далі передбачалося врегулювати внутрішні умови життя живих істот, нею охоплених. Щодо цього фантазія Угрюм-Бурчеева доходила визначеності справді дивовижної.

Всякий будинок є не що інше, як *поселена одиниця*, яка має свого командира і свого шпигуна (шпигуна він особливо обстоював) і належить до десятка, що має назву *взводу*. Взвод у свою чергу має командира і шпигуна; п'ять взводів становлять роту, п'ять рот — полк. Усіх полків чотири, і вони утворюють, по-перше, дві бригади і, по-друге, дивізію; в кожному з цих підрозділів є командир і шпигун. Далі йде власне Місто, яке з Глупова перейменовується на «вічнодостойної пам'яті великого князя Святослава Ігоревича» місто Непохитнівське. Над містом ширяє повитий хмарою градоначальник, або, інакше, суходільних і морських сил міста Непохитнівського оберкомендант, який з усіма заходить у суперечки і всім дає відчувати свою владу. Коло нього... шпигун!!

В кожній поселеній одиниці час розподіляється якнайсуворіше. Разом зі сходом сонця всі в будинку встають; дорослі і підлітки вбираються в одноманітну одягу (за особливими, апробованими градоначальником малюнками), підчищаються й підтягають ремінці. Малята ссуть нашвидку материнську грудь; старі виголошують коротке повчання, що незмінно закінчується непристойним словом; шпигуни поспішають з рапортами. Через півгодини в будинках залишаються тільки старі і малята, бо інші всі вже подалися виконувати покладені на них обов'язки. Спочатку вони йдуть до «манежу для колінопреклоніння», де нашвидку моляться; потім спрямовують стопи свої до «манежу для тілесних вправ», де зміцнюють організм фехтуванням і гімнастикою; нарешті, ідуть до «манежу для споживання їжі», де дістають по шматку чорного хліба, посипаного сіллю. Споживши їжу, всі вишиковуються на майдані в каре, і звідти, на чолі з командирами, повзводно їх розводять на громадські роботи. Роботу виконується за командою. Обивателі разом нагинаються і випростовуються; виблискують леза кіс, здійснюються граблі, ступають лопати, рала орють землю, — все за командою. Землю орють, намагаючись виводити ралами вензелі, що змальовують початкові літери імен тих історичних діячів, які найбільше вславилися непохитністю. Біля кожного робочого взводу розміреним кроком ходить солдат з рушницею, і через кожних п'ять хвилин

стріляє в сонце. Серед цих помахів, нагинань і випростувань походжає по прямій лінії сам Угрюм-Бурчєєв, весь мокрий від поту, весь переповнений казарменим духом, і затягає:

Раз — один! раз — другий!

— а за ним усі ті, що працюють, підхоплюють:

Ухнем!
Дубинчко, ухнем!

Та ось сонце досягає zenіту, і Угрюм-Бурчєєз гукає: «шабаш!» Знову повзводно шикуються обивателі й рушають назад до міста, де церемоніальним маршем проходять через «манеж для споживання їжі» й дістають по шматку чорного хліба з сіллю. Після короткого відпочинку, який полягає в маршируванні, люди знову шикуються і тим самим порядком розводяться на роботи аж до заходу сонця. По заході, всякий дістає по новому шматку хліба і поспішає додому лягати спати. Вночі над Непохитнівським ви-тає дух Угрюм-Бурчєєва і пильно стереже обивательський сон...

Ні бога, ні ідолів — нічого...

В цьому фантастичному світі нема ні пристрастей, ні захоп-лень, ні прихильностей. Всі живуть щочвилни разом, і кожен чуває себе самотнім. Життя ані на мить не відволікається від виконання незчисленної кількості безглузвих обов'язків, що з них кожен розрахований задалегідь і над кожною людиною тяжить як доля. Жінки мають право родити дітей тільки взимку, бо порушення цього правила може перешкодити успішному ходові літньої роботи. Шлюби між молодятами влаштовуються не інакше, як відповідно до зросту і будови тіла, бо це задовольняє вимоги правильного і гарного фронту. Нівеляторство, спрощене до певної видачі чорного хліба, — ось суть цієї кантоністської фантазії⁷⁵...

А проте, коли Угрюм-Бурчєєв виклав свою маячню перед начальством, то воно не тільки не стривожилось від неї, а з подивом, що межував майже з побожністю, глянуло на темного прохвоста, який задумав приборкати всесвіт. Страшна сила ретельності, що діє, як одна людина, вражала уяву. Весь світ ввижався поцяткованим чорними крапками, в яких, під гуркіт барабана, рухаються по прямій лінії люди, та все йдуть, усе йдуть. Ці по-сслені одиниці, ці взводи, роти, полки — все це, взяте разом, хіба не натякає на якусь осяйчу далечінь, яка поки що повита туманом, але зголом, коли тумани розвіються і коли далечінь відкриється... Що ж це, однак, за далечінь? що ховає вона?

— Ка-за-р-рми! — цілком певно підказувала збуджена до героїзму уява.

— Казар-р-рми! — в свою чергу, немов луна, вторгував похмурий прохвост і виголошував при цьому таку несусвітню клятву, що начальство почувало себе ніби обпаленим якимось таємничим вогнем...

Упоравшись з Грустиловим і розігнавши божевільне зборище, Угрюм-Бурчєєв негайно заходився здійснювати свою маячню.

Але в тому вигляді, в якому місто Глупов постало перед очима його, місто це далеко не відповідало його ідеалам. Це була скоріше безладна купа халуп, ніж місто. Не було виразного центрально-о пункту; вулиці розбігалися криво й косо; будинки тупилися сьак-так, без будь-якої симетрії, подекуди тиснучись один до одного, подекуди залишаючи в проміжках величезні пустирі. Отже, треба було не поліпшувати, а створювати наново. Та що ж може означати слово «створювати» в розумінні такої людини, яка з молодих літ загартувалася на посаді прохвоста? — «Створювати» — це означає увити собі, що перебуваєш у дрімучому лісі; це означає взяти до рук сокиру і, вимахуючи цим знаряддям творчості направо й наліво, неухильно йти, куди очі світять. Саме так Угрюм-Бурчєєв і зробив.

Другого ж дня після приїзду він обійшов усе місто. Ні кривизна вулиць, ні безліч завулків, ні розкиданість обивательських халуп — ніщо не зупинило його. Йому було ясно одно: що перед очима його дрімучий ліс, і що слід цьому лісові дати лад. Натрапивши на яку-небудь неправильність, Угрюм-Бурчєєв на хвилину втуплював у неї здивований погляд, але в ту ж мить приходив до пам'яті й мовчки робив жест уперед, ніби проектуючи пряму лінію. Так ішов він довго, все простягаючи руку й проектуючи, і тільки тоді, коли перед очима його постала річка, він відчув, що з ним сталося щось незвичайне.

Він забув... він нічого подібного не передбачав... Досі його фантазія йшла все прямо, все рівною місцевістю. Вона усувала, розтинала й споруджувала моментально, не знаючи перешкод, а живлячись виключно своїм власним змістом. І раптом... Звивиста смуга рідкої сталі блиснула йому в очі, блиснула і не тільки не зникла, а й навіть не завмерла під поглядом цього адміністративного василіска⁷⁶. Вона й далі ругалась, колихалась, і від неї йшли якісь особливі, але безперечно живі звуки. Вона жила.

— Хто тут? — спитав він з жахом.

Та ріка й далі гомоніла, і в цьому гомоні чути було щось спокливе, майже злов'яче. Здавалося, ці звуки говорили: «хитра, прохвосте, твоя маячня, та є й інша маячня, яка, мабуть, хитріша за твою буде». Так; це була теж маячня, або, краще сказати, тут стали віч-на-віч дві маячні: одна, створена особисто Угрюм-Бурчєєвим, і друга, яка вдиралася звідкись збоку, заявляла про цілковиту свою незалежність від першої.

— Навіщо? — спитав, показуючи очима на річку, Угрюм-Бурчєєв у кварталних, що супроводжували його, коли минув перший момент заціпеніння.

Квартальні не зрозуміли; та в погляді градоначальника було щось, що в такій мірі усувало всяку можливість ухилитися від пояснення, що вони наважились відповісти, навіть не розуміючи запитання.

— Річка... гній... — белькотіли вони як на думку спало.

— Навіщо? — повторив він злякано, і раптом, ніби боячись заглиблюватися в дальші розпитування, круто повернувся ліворуч кругом і пішов назад.

Судорожним кроком повертався він додому й бурмотів собі під ніс:

— Вгамую, я її вгамую!

Вдома він через хвилину вже розв'язав справу по суті. Два однаково великі подвиги стояли перед ним: зруйнувати місто й усунути річку. Засоби для виконання першого подвигу було обдумане вже заздалегідь; засоби для виконання другого уявлялися йому невиразно і плутано. Та що не було тієї сили в природі, яка могла б перекопати прохвоста в незнанні хоч би чого-небудь, то в цьому разі неущтво було не тільки рівносильним знанню, а й навіть у певному розумінні дужчим за нього.

Він не був ні технолог, ні інженер; але він був твердої душі прохвост, а це теж свого роду сила, маючи яку, можна підкорити світ. Він нічого не знав ні про процес утворення річок, ні про закони, за якими вони течуть донизу, а не догори, але був певен, що досить тільки зазначити: від цього місця до цього — і на протязі відміряної відстані напевне виникне суходіл, а потім подавньому, і праворуч і ліворуч, далі тектиме річка.

Спинившись на цій думці, він почав готуватися.

В якійсь дикій задумливості бродив він вулицями, заклавши руки назад й бурмочучи під ніс незрозумілі слова. По дорозі траплялися йому обивателі, одягнені в найрізноманітніше лахміття, і кланялися в пояс. Перед деякими він спинявся, вступлював нетямущий погляд в лахміття й промовляв:

— Навіщо?

І, знову поринувши в задумливість, ішов своїм шляхом далі.

Хвилини цієї задумливості були найважчими для глупівців. Як заціпенілі, завмирили вони перед ним, неспроможні відірвати очі від його ясного, як сталь, погляду. Якась незбагненна таємниця крилася в цьому погляді, і таємниця та важкою, майже свинцевою запоною звисла над цілим містом.

Місто принишло; в повітрі почувалася затхлість і задуха.

Він ще не зробив ніяких розпоряджень, не висловив ніяких думок, нікому не сказав про свої плани, а всі вже розуміли, що настає кінець. У цьому переконувало безперервне сновигання ідіота, що носив у собі таємницю; в цьому переконувало тихе гарчання, що йшло з його нутрошів. Незримо ні для кого, закрався в середовище обивателів невиразний жах і цілком опанував усіх. Всі розумові сили зосереджувались на загадковому ідіоті, і в тяжкому неспокої крутилися в одному й тому самому зачарованому колі, що його центром був він. Люди забули минуле й не задумувалися про майбутнє. Нехотя виконували вони потрібні життєві справи, нехотя сходилися одно з одним, нехотя жили з дня на день. Навіщо? — ось єдине запитання, що ясно поставало перед кожним, коли він бачив, як іде оддалік ідіот. Навіщо жити, коли життя

назавжди отруєно уявленням про ідіота? Навіщо жити, коли нема способу захистити очі від його жакливої повсюдності? Глупівці забули навіть взаємні чвари й поховалися по кутках, тоскно чекаючи...

Здавалося, він і сам розумів, що кінець настав. Ніякими поточними справами він не цікавився, а до правління навіть не заглядав. Він вирішив раз назавжди, що старе життя безповоротно пішло у вічність, і що, виходить, нема чого й тривожити цей мотлох, який не має нічого спільного з майбутнім. Квартальні морально і фізично змучились: виструнчившись і затаївши подих, вони ставали по лінії, якою він проходив, і чекали, чи не буде наказів; та наказів не було. Він мовчки проходив повз них і не вшановував їх навіть поглядом. Не стало в Глупові ніякого суду: ні милостивого, ні немилостивого, ні швидкого, ні нешвидкого. Попервах глупівці, за старою звичкою, здумали були звертатися до нього з претензіями і скаргами один на одного; та він навіть не зрозумів їх.

— Навіщо? — говорив він, з якимось диким подивом оглядаючи скаржника від голови до ніг.

Збентежено оглянулись глупівці назад, і з жахом побачили, що позаду справді нічого нема.

Нарешті, страшний момент настав. Після недовгих вагань він вирішив: спочатку зруйнувати місто, а потім уже взятися й до річки. Як видно, він ще сподівався, що річка схаменеться сама собою.

За тиждень до Петра він оголосив наказ: усім говіти. Хоч глупівці завжди говіли охоче, але, вислухавши несподіваний наказ Угрюм-Бурчєєва, збентежились. Виходить, і справді має бути щось рішуче, коли, щоб зустріти це рішуче, потрібні такі приготування? Це запитання стискало всі серця тугою. Думали спочатку, що він палитиме, але, заглянувши на градоначальницький двір, де стояло гарматне спорядження, з якого звичайно палили в обивателів, переконалися, що гармати стоять незаряджені. Потім зупинилися на думці, що буде проведено повсюдне «вилучення», і стали готуватися до нього: ховали книжки, листи, клаптики паперу, гроші і навіть ікони — одно слово все, в чому можна було побачити який-небудь «доказ».

— Хто його знає, якої він віри? — шепотілися проміж себе глупівці: — може, і фармазон?

А він усе марширував по прямій лінії, заклавши руки назад, і нікому не відкривав своєї таємниці.

На Петра всі запричастилися, а багато хто навіть зробив маслосвяття напередодні. Коли заспівали причасну молитву, в церкві залунали ридання, «а найдужче волали голова і предводитель, побоюючись за многі маєтки свої». Потім, проходячи від причастя повз градоначальника, кланялись і поздоровляли; але він стояв зухвало й нікому навіть не кивнув головою. День минув у тиші незвичайній. Стали люди розговлятися, але нікому не ліз шматок у горло, і всі знову заплакали. Та коли проходив мимо градоначальник (він у цей день ходив форсованим маршем), то

поквапно втирали сльози й намагалися надати обличчям безтурботного й довірливого виразу. Надія не вся ще зникла. Все думалося: ось побачать начальники нашу неповинність, і змилюються...

Та Угрюм-Бурчєєв нічого не побачив і не змилювався.

«30-го червня, — повідає літописець: — на другий день святкування пам'яті святих і славних апостолів Петра і Павла, було вперше приступлено до руйнування міста». Градоначальник з сокирою в руках перший вибіг з свого дому і, немов опромінений, кинувся на міське управління. Обивателі пішли за прикладом його. Поділені на загони (в кожен ще звечора було призначено особливого урядника і особливого шпигуна), вони разом на всіх пунктах почали руйнівну роботу. Розлігся стукіт сокир і вишання пилки; в повітрі залунали вигуки робітників і гуркіт колод, що падали на землю; курява густою хмарою нависла над містом і затьмарила сонячне світло. Всі були на роботі, і всі до одного: дорослі і дужі рубали й руйнували; підлітки і кволі згрібали сміття й вивозили його до річки. З ранку до вечора невтомно виконували завдання щодо руйнування власних жител, а вночі тулилися в збитих на вигоні бараках, куди було звезено й обивательське майно. Вони й самі не розуміли, що роблять, і навіть не питали одно в одного, чи справді це наяву відбувається. Вони усвідомлювали тільки одно: що кінець настав і що за ними скрізь, скрізь стежить нетямущий погляд похмурого ідіота. Мигцем, немов уві сні, пригадувалися деяким старим приклади з історії, а особливо з епохи, коли градоначальствував Бородавкін, який навів до міста олов'яних солдатиків і одного разу, в хвилину божевільної відваги, скомандував їм: руйнуйте! Але ж тоді все-таки була війна, а тепер... без будь-якого приводу... серед глибокого земського миру...

Угрюм-Бурчєєв розміреним кроком ходив серед загального спустошення, і на губах його перебігала та сама усмішка, яка осяяла обличчя його в ту хвилину, коли він, в пориві начальстволюбності відрубав собі вказівного пальця на правій руці. Він був задоволений, він навіть мріяв. В думках він ішов уже далі за просте руйнування. Він сортував жителів за зростом і будовою тіла; він розлучав чоловіків з законними жінками й одружував з чужими; він розподіляв дітей по родинах, зважаючи на становище кожної родини; він призначав взводних, ротних та інших командирів, добирав шпигунів тощо. Клятву, яку він дав начальникові, наполовину вже виконано. Все наготові, все кипить, все готове виринути в повному озброєнні; залишаються деталі, але й ті вже давно-давно передбачені і розв'язані. Якийсь солодкий захват проймав усю істоту похмурого прохвоста й заносив його далеко, далеко.

У захваті гордощів він втуплював очі в небо, дивився на світила небесні, і, здавалося, це видовище викликало в нього подив.

— Навіщо? — бурмотів він ледве чутно і довго-довго про щось думав і щось міркував.

Що саме?

Через півтора чи два місяці не залишилося вже й каменя на камені. Але в міру того, як робота спустошення наближалась до набережної річки, чоло Угрюм-Бурчєєва тьмарилось. Повалився останній, найближчий до річки будинок; востаннє гупнув удар сокири, а річка не вгамовувалась. Як і раніше, вона текла, дихала, дзюрчала, звивалась; як і раніше, один берег її був крутий, а другий становив лукову низовину, що на далеку відстань заливалася, весняної пори, водою. Маячня тривала.

Величезні купи сміття, гною і соломи вже було складено на берегах, і вони чекали тільки знаку, щоб зникнути в глибинах річки. Нахмурений ідіот бродив між купами й облічував їх, ніби побоюючись, щоб хто-небудь не вкрав дорогоцінного матеріалу. Часом він упевнено бурмотів:

— Вгамую! я її вгамую!

І от жадана хвилина настала. Одного прекрасного ранку, скликавши будочників, він привів їх на берег річки, відміряв кроками відстань, показав очима на течію й виразним голосом промовив:

— Від цього місяця — до цього!

Хоч які були затуркані обивателі, але й вони розчулились. Досі руйнувалися тільки утвори рук людських, а тепер черга доходила до утвору споконвічного, нерукотворного. Багато хто роззявив рота, щоб заремствувати, та він навіть не помітив цього вагання, а тільки ніби здивувався, чого люди баряться.

— Жени! — скомандував він будочникам, кидаючи очима на хитку юрбу.

Боротьба з природою дістала початок.

Маса, яка з таємним зітханням руйнувала будинки свої, з тим самим таємним зітханням закопошилася у воді. Здавалося, що робоча сила Глупова зробилася невичерпною, і що чим більше виявлялася безсоромність вимог, тим ширшою ставала сума знарядь, що підлягали її експлуатації.

Багато було заїжджих людей, які розорили Глупов; деякі — заради жарту, інші — в хвилину туги, запальності чи захоплення; та Угрюм-Бурчєєв був першим, що задумав розорити місто серйозно. З ранку до вечора аж кишіло людей у воді; вони забивали в дно річки палі й завалювали сміттям і гноем прірву, яка здавалася бездонною. Та сліпа стихія жартома рвала й розкидала мотлох, що його наносили ціною нелюдських зусиль, і з кожним разом дедалі глибше прокладала собі річище. Тріски, гній, солома, сміття — все несла бистра вода в невідому далечинь, і Угрюм-Бурчєєв, з подивом, що переходив у переляк, стежив «нетямущим» оком за цим майже чарівним зникненням його надій і намірів.

Нарешті люди потомилися й стали хворіти. Суворо вислухував Угрюм-Бурчєєв щоденні рапорти десятників про число робітнич-

ків, які вибули з лав, і, не здригнувшись жодним мускулом, командував:

— Жени!

З'являлися нові партії робітників, що, як той квіт папороті, десь таємниче наростали, щоб негайно ж зникнути в безодні виру. Нарешті привели й предводителя, який один на все місто вважав себе вільним від роботи, і стали штовхати його в річку. Однак, предводитель пішов не зразу, а протестував і посилався на якісь там права.

— Жени! — скомандував Угрюм-Бурчєєв.

Юрба загоготіла. Побачивши, як предводитель, червоніючи й соромлячись, закачував штани, вона відчула себе бадьорою і подвоїла зусилля.

Але тут виникли нові труднощі: купи сміття зменшувалися на очах у всіх, отож скоро нічого було валити в річку. Взятися до останньої купи, на яку Угрюм-Бурчєєв покладався, як на кам'яну гору. Річка задумалась, збурила дно, але через мить потекла ще веселіше, ніж перше.

Проте одного разу щастя усміхнулось йому. Зібравши останні зусилля й вичерпавши весь запас сміття, жителі взялися до будівельного матеріалу і зразу насунули в річку безліч його. Далі юрби з галасом кинулись у воду й стали занурювати матеріал на дно. Річка всією масою води ринула на цю нову перешкоду й раптом почала крутитися на одному місці. Розлігся тріск, свист і якесь величезне клекотіння, немов мільйони невідомих гадін разом зашипіли у водній безодні. Потім усе вщухло; річка на хвилину зупинилась і тихо-тихо почала розливатися по луковому березі.

Надвечір річка розлилася так, що не видно було й краю їй, а вода тимчасом усе прибувала й прибувала. Звідкись було чути гуркіт; здавалося, що десь валяться цілі села, і там лунають зойки, стогін і прокльони. Пливли по воді копиці сіна, колоди, плоти, уламки хат і, діставшись до загати, з тріскотом стикалися одно з одним, поринали, знову випливали й збивалися на купу в одному місці. Розуміється, Угрюм-Бурчєєв нічого цього не передбачав, але, глянувши на величезну масу води, він так прояснів, що аж дістав дар слова й став хвастатися.

— Отаке хай бачать людіє! — сказав він, думаючи потрапити в панівний тоді фотіївсько-аракчєєвський тон⁷⁷; але потім, згадавши, що він, усе-таки, не більш як прохвост, звернувся до будочників і наказав зігнати міських попів: — жени!

Нема нічого небезпечнішого, як уява прохвоста, якого не стримує узда і якому не загрожує повсякчасна думка про можливість тілесної кари. Раз збуджена, вона скидає з себе всяке ярмо дійсності, і починає малювати своєму володареві заходи найграндіозніші. Погасити сонце, просвердлити в землі діру, крізь яку можна було б спостерігати те, що робиться в пеклі, — ось єдина мета, яку справжній прохвост визнає гідною своїх зусиль. Голова

його уподібнюється дикій пустелі, в усіх закутках якої постають образи найхимернішої демонології. Все це метушиться, свище, горлає і, здіймаючи шум невидимими крильми, летить кудись у темну, безпросвітну далечинь...

Те саме сталося й з Угрюм-Бурчевим. Тільки-но побачив він масу води, як у голові його вже закріпилася думка, що в нього буде своє власне море. А що за цю думку ніхто не загрожував йому шпіцрутенами, то він став розгортати її все далі й далі. Є море — значить, є й флоти: по-перше, певна річ, військовий, потім торговельний. Військовий флот раз у раз бомбардує; торговельний — перевозить коштовні вантажі. А що Глупов на все багатий і нічого, крім різок та адміністративних заходів, не вживає, інші ж країни, як-от: село Недоїдове, селище Голодаївка та ін., є зовсім голодні і до того ж надмірно пожадливі, то природно, що торговельний баланс завжди схиляється на користь Глупова. З'являється дуже велика кількість дзвінкої монети, що її, проте, глупівці зневажають і кидають у гній, а з гною секретним способом викопують її євреї і використовують на виклопотання залізничних концесій.

І що ж! — усі ці мрії зникли на другий же ранок. Хоч як старанно втопували глупівці новоспруджену загату, хоч як оберегали вони її недоторканність протягом цілої ночі, зрада вже встигла пробратися в їхні ряди.

Тільки-но встигши продерти очі, Угрюм-Бурчев зразу ж поспішив помилуватися на витвір свого генія, але, наблизившись до річки, став як укопаний. Сталася нова маячня. Луки оголилися; рештки монументальної загати безладно пливли вниз за течією, а річка дзюркотіла й текла в своїх берегах, точнісінько так само, як і за день перед тим.

Якийсь час Угрюм-Бурчев мовчав. З якоюсь дивною цікавістю стежив він, як хвиля гливе за хвилею, спершу одна, потім друга, і ще, і ще... І все це кудись біжить і десь, мабуть, зникає...

Раптом він пронизливо заревів і поривчасто обернувся на каблуку.

— Право-руч кру-гом! за мною! — розляглась команда.

Він наважився. Річка не захотіла піти від нього — він піде від неї. Місце, на якому стояв старий Глупов, остогидло йому. Там не скоряються стихії, там яри й байраки на кожному кроці перепиняють швидкий біг; там на очах відбуваються чаклунства, про які не говориться ні в регламентах, ні в сепаратних приписах начальства. Треба тікати!

Швидко ступаючи, пішов він геть від міста, а за ним, похнюпивши голови й ледве встигаючи, ішли обивателі. Нарешті, надвечір, він прийшов. Перед очима його стелилася зовсім рівна низина, на поверхні якої не видно було жодного горбка, жодної западини. Куди не глянеш — скрізь гладінь, скрізь рівна ска-терка, по якій можна ступати без кінця. Це була теж маячня,

але маячня, яка точнісінько збігалася з тією маячнею, що була в його голові...

— Тут! — крикнув він рівним, беззвучним голосом.

Будувалося нове місто на новому місці, але одночасно з ним виповзало на світ щось інше, для чого ще не було в той час придумано назви і що лише пізнішого часу зробилося відомим під досить певною назвою «поганих пристрастей» і «неблагонадійних елементів». А втім, неправильно було б гадати, що це «інше» з'явилося тоді вперше; ні, воно вже мало свою історію...

Ще за часів Бородавкіна літописець згадує про якогось Йонка Козиря, який, після тривалих мандрівок по теплих морях і киселевих берегах, повернувся до рідного міста і привіз з собою власного письма книжку під назвою «Листи до друга про встановлення на землі добродетності». Та що біографія цього Йонка становить дорогоцінний матеріал для історії російського лібералізму, то читач, звичайно, не нарікатиме, коли її буде розказано тут з деякими подробицями.

Батько Йонків, Семен Козир, був простий сміттяр, який, скористувавшись неспокойними часами, нажив чималі статки. За короткий період безвладдя (див. «Сказання про шість градоначальниць»), коли, протягом семи днів, шість градоначальниць видирали одна в одній стерно владі, він, з дивною для глупівця спритністю, перебігав від одної партії до іншої, до того ж так майстерно замітав сліди свої, що законна влада ані хвилини не мала сумніву, що Козир завжди був найкращою й найсоліднішою підпорою її. Користуючись цим засліпленням, він спочатку постачав харчові продукти військові Іраїдки, потім — військові Клемантинки, Амальки, Нельки і, нарешті, годував селянськими ласощами Дуньку-товстоп'яту і Мотрьонку-ніздрю. За все це він одержував гроші по довідкових цінах, що їх сам-таки й складав, а що для Амальки, Нельки та інших час був гарячий і лічити гроші не було коли, то розрахунки закінчувалися тим, що він запускав руку в мішок і тягав звідти пригорщами.

Ні помічник градоначальника, ні безстрашний штаб-офіцер — ніхто нічого не знав про інтриги Козиря, отож коли приїхав до Глупова справжній градоначальник, Двоекуров, і почався розгляд «одного безглузого і сміховинного глупівського заклоту», то за Семеном Козирем не тільки не було знайдено ані найменшої провини, а, навпаки, виявилось що це «справді найдостойніший і найдоброзичливіший до придушення революцій громадянин».

Двоекурову Семен Козир сподобався з багатьох причин. По-перше, за те, що дружина Козиря, Ганна, пекла найчудовіші пироги; по-друге, за те, що Семен, співчуючи освітнім подвигам градоначальника, збудував у Глупові пивоварний завод, і пожертвував сто карбованців на заснування в місті академії; по-третє, нарешті, за те, що Козир не тільки не забував ні Симеона-богопрімця, ні Гликерії-діві (днів імені градоначальника і дружини його), а й навіть святкував їх двічі на рік.

Довго в пам'ятку був указ, яким Двоекуров оповіщав обивателів про відкриття пивоварного заводу та роз'яснював шкоду від горілки і користь від пива. «Горілка, — говорилося в тому указі, — не тільки не дає веселощів, як багато хто гадає, але, при достатньому вживанні, навіть одвертає від них і породжує пристрасть до вбивства. А пива можна вживати скільки хоч і без будь-якої небезпеки, бо воно не сумні думки навіває, а тільки добрі і веселі. А тому радимо й наказуємо: горілку вживати тільки перед обідом, але й тоді з малої чарки; а в інший час безпечно вживати пиво, яке нині дуже доброї якості і не дуже дорого за цінами із заводів І-ї гільдії купця Семена Козиря відпускається». Наслідки цього указу для Козиря були незчисленні. За короткий час він так розквітнув, що почав уже вважати, що в Глухові йому тісно, а «треба, мовляв, мені, Козиреві, скоро в Петербурзі бути, а там і до двору з'явитися».

Коли градоначальником був Фердищенко, Козиреві пощастило ще більше, завдяки впливу фурманихи Оленки, яка доводилася йому троюрідною сестрою. На початку 1776 року він угадав, що буде голод, і став вчасно скуповувати хліб. За його намовою Фердищенко поставив на всіх заставах поліцаїв, які зупиняли вози з хлібом і гнали їх просто в двір до скупника. Там Козир оголошував, що платить за хліб «по такці», і коли між продавцями виникали сумніви, то тих, що не розуміли, відсилав до поліції.

Та як прийшло це казкове багатство, так воно й зникло. По-перше, Козир не помирився з Домашкою-стрільчихою, яка посіла місце Оленки. По-друге, побувавши в Петербурзі, Козир став хвастатися: князя Орлова звав Гришею, а про Мамонова і Єрмолова⁷⁸ казав, що в них розум куций, що він, Козир, «багато їм щодо національної політики тлумачив, та мало вони зрозуміли».

Одного прекрасного ранку, неждано-негадано, покликав Фердищенко Козиря та й повів до нього таку мову:

— Чи правда, — казав він: — що ти, Семене, найяснішого Римської імперії князя Григорія Григоровича Орлова Гришкою ззивав і, ходячи по шинках, перед усякого звання людьми за приятеля свого видавав?

Козир зам'явся.

— І на те в мене свідки є, — провадив далі Фердищенко таким тоном, який не допускав сумніву, що він справді знає, що каже.

Козир зблід.

— І я той твій гультяйський вчинок, через благодущність свою, прощаю! — знову почав Фердищенко: — а яку ти маєність награвував, то ту маєність твою відписую я, бригадир, на себе. Іди й молись богу.

І справді: того ж таки дня відписав бригадир на себе Козиреве рухоме і перухоме добро, подарувавши, все ж, винному

хнжку край міста, щоб було де душу врятувати й себе про-
годувати.

Хворий, озлоблений, всіма забутий, доживав Козир віку, і на-
прикінці днів своїх раптом відчув приплив «поганих пристрастей»
і «неблагонадійних елементів». Став проповідувати, що влас-
ність є марення, що тільки вбогі та постники ввійдуть у царство
небесне, а багаті та гультяї лизатимуть розпечені сковороди й
кипітимуть у смолі. При цьому, звертаючись до Фердищенка (тоді
було щодо цього просто: грабували, але правду вислухували
благодушнє) додавав:

— От і ти, чортів догіднику, в пеклі з братіком своїм сата-
ною розжареним вугіллям трапезуватимеш, а я, Семен, у той
час на лоні Авраамлем спочиватиму!

Такий був перший глупівський демагог.

Йони Козиря не було в Глупові, коли батька його спіткала
страшна катастрофа. Коли він вернувся додому, всі сподівалися,
що вчинок Фердищенка принаймні його обурить; але він вислу-
хав погану звістку спокійно, не виявивши ні жалю, ні навіть
подиву. Це була досить розвинена, але зовсім мрійна натура, яка
цілком байдуже ставилася до існуючого факту, і цю байдужість
надолжувала великою дозою утопізму. В голові в нього майорів
якийсь рай, що в ньому живуть добродесні люди, роблять до-
бродесні справи і досягають добродесних наслідків. Та все це
саме тільки майоріло, не вкладаючись у певні форми і не йдучи
далі простих і не зовсім ясних афоризмів. Сама книжка «Про
встановлення на землі добродесності» була не що інше, як збір-
ка подібних афоризмів, що не вказували і навіть не мали на
меті вказати на яке-небудь практичне застосування. Йоні при-
ємно було усвідомлювати себе добродесним, а, звичайно, ще
було б приємніше, якби й інші теж усвідомлювали себе добро-
десними. Це була потреба його лагідної, мрійної натури; це
саме обумовлювало для нього й потребу пропаганди. Співжиття
добродесних з добродесними, відсутність заздросів, прикро-
стей і клопоту, лагідна розмова, тиша, поміркованість — ось
ідеали, які він проповідував, нічого не знаючи про способи їх
здійснення.

Незважаючи на його розпливчастість, вчення Козиря набуло,
проте, стільки прозелітів⁷⁹ у Глупові, що градоначальник Боро-
давкін вважав не зайвим занепокоїтися цим. Спочатку він за-
жадав собі книжку «Про встановлення на землі добродесності»
й оглянув її; потім викликав і самого автора для огляду.

— Читав я твою, Йонкову, книжку, — сказав він: — і від ба-
гатьох написаних у ній мерзот охопила мене огида.

Йонко наче був здивований. Бородавкін провадив далі:

— Думаєш ти всіх людей добродесними зробити, а про те
й забув, що добродесність не від тебе, а від бога, і від бога ж
усякій людині належне місце визначено.

Йонко дивувався дедалі більше з цього початку і не так зі

страхом, як з цікавістю чекав, до яких Бородавкін прийде висновків.

— Якщо є на світі наклепники, злодії, лиходії й душоуби (про що і в указах неодмінно публікується), — провадив далі градоначальник: — то чого ж тобі, Йонкові, на думку спало, щоб їх не було? і хто тобі таку владу дав, щоб усіх людей природних їхніх звань позбавити і поряд з добродішними людьми в якесь сміховинне місце, що ти його «раєм» презувало іменуєш, включити?

Йонко роззявив рот для деяких пояснень, але Бородавкін перепинив його:

— Зажди, і якщо всі люди «в раю» в співах і танцях час марнуватимуть, то хто ж, по-твоему, Йонковому, розумінню, землю оратиме? і, виоравши, сіятиме? і, посіявши, жатиме? і, зібравши плоди, панам дворянам та інших чинів людям поставитиме і живитиме їх?

Знову роззявив рот Йонко, і знову Бородавкін стримав його порив.

— Зажди. І за ту твою безсовісну мову судив я тебе, Йонку, судом швидким, і присудив так: книжку твою, порвавши, розтоптати (кажучи це, Бородавкін порвав і розтоптав), а з тобою самим, яко з розтлителем добрих звичаїв, раніше віддавши на наругу, вчинити, як мені, градоначальникові, забажається.

Таким чином з Йони Козиря почався мартиролог глупівського лібералізму.

Розмова ця відбувалася ранком святкового дня, а опівдні вивели Йонка на базар і, щоб зробити вигляд його ще мерзеннішим, наділи на нього сарафан (бо серед послідовників Козиревого вчення було багато жінок), а на грудях почепили дощечку з написом: *бабій і перелубець*. На довершення всього квартальні запрошували торгівців плювати на злочинця, що й виконувалося. До вечора Йонка не стало.

Такий був перший дебют глупівського лібералізму. Однак, незважаючи на невдачу, «погані пристрасті» не вмерли, а створили традицію, яка переходила послідовно з покоління в покоління й при всіх наступних градоначальниках. На жаль, літописці не передбачали страшного поширення цього лиха в майбутньому, а тому, не звертаючи належної уваги на факти, що відбувалися перед ними, записували їх до своїх зошитів з прикрою стислістю. Так, наприклад, при Негодяєві згадується про якогось дворянського сина Івашка Фарафонтієва, якого було прикуто ланцюгом за те, що він говорив огудливі слова, а слова ті в тому полягали, що «мовляв, усі люди в їжі однаково потребу мають, і хто, мовляв, їсть багато, нехай ділиться з тим, хто їсть мало». «І сидючи на ланцюгу, Івашко помер», додає літописець. Другий випадок трапився при Мікаладзе, який хоч був сам ліберал, але, через пристраєність своєї натури, а також через новину справи, не завжди міг стримуватися від ляпасів. У ті часи, як він пра-

вив містом, тридцять трьох філософів було розкидано скрізь по землі за те, що «безглуздим звичаєм говорили: трудящий нехай їсть; а нетрудящий нехай поживиться плодами неробства свого». Третій приклад був за Беневоленського, коли було «піддано розпитувальним розмовам» дворянського сина, Олешка Безп'ятова, за те, що наперекір градоначальникові, який любив працювати над законодавством, твердив: «погані ті закони, які писати треба, а ті закони справні, які й без письма в естві в кожній людині нерукотворно написані». І він теж «від розпитувальних розмов та з переляку й від болю помер». Після Безп'ятова ліберальний мартиролог тимчасово припинився. Прици і Іванов були дурні; а Дю-Шаріо був і дурний і, крім того, сам заражений лібералізмом. Грустилов, у першу половину свого градоначальствування, не тільки не перешкоджав, а навіть сприяв лібералізові, бо плував його з вільним поведженням, до якого з природи мав непереборний нахил. Тільки згодом, коли блаженний Парамоша і юродивенька Оксенюшка взяли до рук стерно влади, ліберальний мартиролог знову дістав початок, в особі вчителя каліграфії Лінкіна, що його доктрина, як відомо, полягала в тому, що «всі ми, що люди, що худоба — всі помремо і всі до дідькової матері підемо». Разом з Лінкіним мало були не вклепалися два найзнаменитіші філософи того часу, Фуніч і Мерзицький⁸⁰, та вчасно схаменулись і почали, разом з Грустиловим, брати участь у «захопленнях» (див. «Поклоніння мамоні і покаєння») Поворот Грустилова дав лібералізові новий напрям, який можна назвати відцентрово-доцентрово-незбагненно-забрехущим. Та це був, усе-таки, лібералізм, а тому й він успіху мати не міг, бо вже настала хвилина, коли лібералізму не треба було зовсім. Не треба було зовсім, в будь-якому вигляді, в будь-яких формах, навіть у формі безглуздя, навіть у формі захоплення начальством.

Захоплення начальством! що означає захоплення начальством? Це означає таке ним захоплення, яке в той же час допускає й можливість ним *незахоплення*! А звідси до революції — один крок!

Коли став на посаду градоначальника Угрюм-Бурчєєв, лібералізм у Глупові припинився зовсім, а тому й мартиролог не відновлювався. «Бувши, понад міру, обтяжені тілесними вправами, — каже літописець, — глупівці, від втоми, ні про що більше не думали, крім як про випростання зігнутих роботою тілес своїх». Так тривало весь час, поки Угрюм-Бурчєєв руйнував старе місто й боровся з річкою. Та в міру того, як нове місто закінчувалося, тілесні вправи скорочувались, а разом з дозвіллям з-під попелу виникало й полум'я зради...

Справа в тому, що після остаточного влаштування міста почався цілий ряд свят. По-перше, призначено було свято з нагоди перейменування міста з Глупова на Непохитнівське; по-друге, настало свято на спогад перемог, здобутих колишніми градо-

начальниками над обивателями; і, по-третє, з нагоди настання осені, само собою підійшло свято «предержашой влади». Хоч, за первісним проектом Угрюм-Бурчєєва, свята мали відрізнятися від буднів тільки тим, що в ці дні жителям, замість роботи, надавалося змогу посилено марширувати, але цього разу пильний градоначальник схибив. Безсонне ходіння по прямій лінії так зіпсувало його залізні нерви, що, коли затих у повітрі останній удар сокири, він ледве встиг крикнути «шабаш!» — як тут-таки повалився на землю й захропів, не зробивши навіть розпорядження призначити нових шпигунів.

Виснажені, зневажені і пригнічені, глупівиці, після довгої перерви, вперше зіткнули вільно. Вони глянули один на одного і раптом засоромились. Вони не розуміли, що саме сталося навколо них, але почували, що в повітрі повно лихослів'я, і що далі дихати в цьому повітрі неможливо. Чи була в них історія, чи були в цій історії моменти, коли вони мали змогу виявити свою самостійність? — нічого вони не пам'ятали. Пам'ятали тільки, що в них були Урус-Кугуш-Кильдибаєви, Негодяєви, Бородавкіни і, на довершення ганьби, цей жадливий, цей безславний прохвост! І все це глушило, гризло, рвало зубами — в ім'я чого? Груді зачлупувало кров'ю, дух забивало, обличчя судорожно кривилося в гніві при спогаді про безславного ідіота, який, з сокирою в руках, прийшов не знати звідкіля і з незбагненим зухвальством виголосив смертний вирок минулому, сучасному й майбутньому...

А він, тимчасом, нерухомо лежав там, де якраз сонце припікало, і тяжко хропів. Тепер він був у всіх на очах; кожен міг вільно розглядіти його й переконатися, що це справжній ідіот — та й годі.

Коли він руйнував, боровся з стихіями, нищив вогнем і мечем, ще могло здаватися, що в ньому уособлюється щось величезне, якась всескоряюча сила, яка, незалежно від свого змісту, може вражати уяву; тепер, коли він лежав повержений і знеможений, коли ні на кому не тяжів його, повний безсоромності, погляд, робилося ясно, що це «величезне», це «всескоряюче» — не що інше, як ідіотство, яке не знайшло собі меж.

Хоч як було залаяно голови, але потреба звільнити душу від обов'язку вникати в таємничий зміст вислову «курчин син» була така велика, що змінила й самий погляд на значення Угрюм-Бурчєєва. Це був уже значний крок уперед в справі великого успіху «неблагонадійних елементів». Прохвост прокинувся, але погляд його вже не справив попереднього враження. Він дратував, але не лякав. Певність того, що це не лиходій, а простий ідіот, який ступає все по прямій лінії й нічого не бачить, що робиться навколо, з кожним днем набувала дедалі більшого авторитету. Та це дратувало ще дужче. Думка, що маршируванню не буде кінця, що в ідіоті криється якась сила, що від неї ціпеніє розум, зробилась нестерпною. Ніхто не робив

прилучень, що ідіот може заспокоїтися або виявити краші почуття, і що при такому повороті життя зробиться можливим і навіть, чого доброго, спокійним. Не тільки спокій, а й саме щастя здавалося прикрим і принизливим, зважаючи на цього прохвоста, який сам особисто знівечив цілу масу мислячих істот.

«Він» дасть якесь щастя! «Він» скаже їм: я вас розорив і приголомшив, а тепер дозволю вам бути щасливими! І вони вислухають ці слова спокійно! вони скористуються його дозволом і будуть щасливі! Ганьба!!!

А Угрюм-Бурчєєв усе марширував та все дивився прямо, зовсім не підозріваючи, що під самим його носом кишать погані пристрасті й мало не на очах впливають на поверхню неблагонадійні елементи. За прикладом усіх благодбайливих благовлаштувачів, він бачив тільки одно: що думка, яка так довго визрівала в його зашкарублій голові, нарешті, здійснилася, що він справді має пряму лінію й може марширувати по ній скільки схоче. А далі, чи є на цій лінії що-небудь живе, і чи може це «живе» відчувати, мислити, радіти, страждати, чи здатне воно, нарешті, з «благонадійного» перетворитися на «неблагонадійне» — все це не становило для нього навіть питання...

Роздратування зростало тим дужче, що глупівці, все-таки, зобов'язувались виконувати всі заплутані формальності, які запровадив Угрюм-Бурчєєв. Чистились, підтягались, проходили всі манежі, шикувалися в каре, їх розводили по роботах тощо. Кожна хвилина здавалася слушною для визволення, і кожна ж хвилина здавалася передчасною. Відбувалися безперервні наради вночі; то тут, то там траплялися поодинокі випадки порушення дисципліни; та все це було якесь таке розрізнене, що кінець кінцем могло, самою повільністю процесу, викликати підозру навіть у такого викінченого ідіота, як Угрюм-Бурчєєв.

І справді, він почав щось підозрівати. Його вразила тиша вдень і шарудіння вночі. Він бачив, як, коли наставали при смерки, якісь тіні бродили по місту й зникали невідомо куди, і як, коли розвиднялося, ті самі тіні знову з'являлися в місті й розбігалися по домівках. Кілька днів поспіль повторювалося це явище, і кожного разу він поривався вибігти з дому, щоб особисто розслідувати причину нічної метушні, але забобонний страх стримував його. Як справжній прохвост, він боявся чортів і відьом.

І ось одного разу з'явився у всіх поселених одиницях наказ, що сповіщав про призначення шпигунів. Це була крапля, що переповнила чашу...

Але тут я повинен признатися, що зшитки, в яких містилися подробиці цієї справи, невідомо куди поділися. Тому я змушений обмежитися лише викладенням розв'язки цієї історії, і то завдяки тому, що аркушик, на якому її описано, випадково зберігся.

«Через тиждень (після чого?), — пише літописець, — глупівців

вразило нечуване видовище. На півночі потемніло й насунулися хмари; з цих хмар щось неслося на місто; чи то злива, чи то смерч. Сповнене гніву, *воно* мчало, збурюючи землю, з гуркотом, гудінням і стогоном, і часом від нього линуло якесь глухе каркання. Хоч *воно* було ще не близько, але повітря в місті заколивалосся, дзвони самі собою загули, дерева наїжились, тварини знесамовитіли й кидалися по полю, не знаходячи дороги до міста. *Воно* наближалосся, і в міру того, як наближалосся, час зупиняв плин свій. Нарешті, земля затряслася, сонце затьмарилось... глупівці попадали ниць. Незбагненний жах виступив на всіх обличчях, охопив усі серця.

«*Воно* прийшло...

«В цю урочисту хвилину Угрюм-Бурчєєв раптом обернувся всім корпусом до заціпенілої юрби і виразним голосом промовив:

«— Прийде...

«Та не встиг він договорити, як розлігся тріскіт, і колишній прохвост вмить зник, немов розтав у повітрі.

«Історія припинила біг свій».

Кінець

ВИПРАВДНІ ДОКУМЕНТИ

1. Думки про градоначальницьку однодумність, а також про градоначальницьке єдиновладдя та про інше.

Склав Глупівський градоначальник Василіск Бородавкін*.

Необхідно, аби між градоначальниками панувала однодумність. Щоб вони, так би мовити, по всій землі одними устами. Про шкідливість градоначальницької багатодумності розкажу коротко. Які суть градоначальникові права і обов'язки? — Права ції суть: щоб лиходії тремтіли, а інші щоб підкорялись. Обов'язки суть: щоб застосовувати заходи лагідності, але не випускати з-під уваги й заходів суворості. Крім того, підтримувати науки. В цих коротких рисах полягає не довга, але й не легка градоначальницька наука. Поміркуємо стисло, що з цього вийти може?

* Твір цей становить дитячий зшиток у чверть аркуша; читати рукопис дуже важко, бо правопис його просто варварський. Наприклад, слово «щоб» пишеться «счоб» і навіть «счоп»; слово «якщо» пишеться «як-счо» та ін. Та ось це й робить рукопис особливо цінним, бо доводить, що він вийшов безперечно й безпосередньо з-під пера глибокодумного адміністратора і навіть не був на перегляді в його секретаря. Це доводить також, що в ті часи від градоначальників вимагали не стільки блискучого правопису, скільки глибокодумності й природної схильності до філософічних вправ. *Вид.*

«Щоб лиходії тремтіли» — чудово! Але хто ж ті лиходії? Очевидно, що при багатодумності щодо цього предмету може статися велике безладдя. Лиходієм може бути злодій, та це так би мовити, лиходій третьорядний; лиходієм називають убивцю, але й це лиходій лише другого ступеня; нарешті, лиходієм може бути вільнодумець — оце вже лиходій справжній, і до того ж запеклий і нерозкаяний. З цих трьох сортів лиходіїв, звичайно, кожен повинен тремтіти, та чи в однаковій мірі? Ні, не в однаковій. Злодієві слід дозволити тремтіти менше, ніж убивці; а убивці менше, ніж безбожному вільнодумцеві. Цей останній повинен завжди бачити перед собою пронизливий градоначальницький погляд, і через те тремтіти безупинно. Тепер, якщо ми допустимо щодо цієї матерії в градоначальниках багатодумність, то, очевидно, багато що вийде навпаки, а саме: безбожники тремтітимуть помірно, а злодії і вбивці щохвилини і якнайжорстокіше. І таким чином зникне здорова адміністративна економія й порушиться велична адміністративна стрункість!

Та підемо далі. Вище сказано: «інші щоб підкорялись» — але хто ж ці «інші»? Очевидно, тут треба мати на увазі обивателів взагалі; одначе, і в цьому загальному найменуванні конче треба розрізняти: по-перше, благородне дворянство, по-друге, поважне купецтво і, по-третє, хліборобів та інший підлий народ. Хоч воно й правда, що кожен з цих трьох сортів обивателів повинен підкорятися, але не можна заперечувати й того, що кожен з них не може робити це на свій власний, йому властивий манір. Наприклад, дворянин підкоряється благородно і мимохідь висуває резони; купець підкоряється з готовністю й просить узяти в нього хліб-сіль; нарешті, підлий народ підкоряється просто і, почувачи себе винним, кається й просить змилюватись. Що буде, коли градоначальник цих відтінків не збагне, а особливо якщо він підлому народові дозволить виставляти резони? Страшно сказати, але боюся, що в цьому разі градоначальницька багатодумність матиме наслідки не тільки шкідливі, а й такі, що їх важко буде виправити!

Розповідають таке. Один заклопотаний градоначальник, увійшовши до кав'ярні, зажадав собі чарку горілки і, дставши жадане разом з мідною монетою здачі, монету проковтнув, а горілку вилив собі в кишеню. Цілком цьому вірю, бо при градоначальницькій заклопотаності подібні згубні помилки дуже можливі. Але при цьому не можу не сказати: ось наскільки градоначальники повинні бути обережні в розгляді своїх власних дій!

Підемо ще далі. Вище я згадав, що в градоначальників, крім прав, є ще й обов'язки. «Обов'язки!» — о, яке прикре це для багатьох градоначальників слово! Та не будемо, проте, покваними, панове мої любі! товариші! обміркуймо з розумом, і, може, ми побачимо, що, коли розсудливо живати, навіть гіркі речі можуть легко робитися солодкими. Обов'язки градоначаль-

ницькі, як уже сказано, полягають у застосуванні заходів лагідності, без нехтування, одначе, заходами суворості. В чому полягають заходи лагідності? Заходи ці переважно полягають у привітаннях і побажаннях. Обивателі, а особливо підлий народ, дуже до цього охочі; але при цьому конче потрібно, щоб градоначальник був у мундирі і мав одверту фізіономію і прихильний погляд. Не зайвою буде також й усмішка на обличчі. Мені не раз траплялося в цьому тріумфальному вигляді виходити до обивательських юрб, і коли я звучним і приємним голосом вигукував: «здорові були, хлопці!» — то, ручуся честю, небагато знайшлося б таких, які не погодилися б, на перший мій привітний знак, кинутися у воду і втопитися, аби тільки здобути прихильне моє схвалення. Звичайно, я ніколи цього не вимагав, але, скажу вам, така на всіх обличчях помітна готовність завжди мене тішила. Такі суть заходи лагідності; щодо заходів суворості, то вони кожному, навіть тому, хто не був у кадетських корпусах, досить відомі. Отож, довго говорити про них не буду, а просто почну описувати способи застосування тих і інших заходів.

Насамперед скажу, що градоначальник ніколи не повинен орудувати інакше, як через заходи. Всяка його дія не є дія, а є захід. Привітний вигляд, прихильний погляд суть такі самі заходи внутрішньої політики, як і езекуція. Обиватель *завжди* в чому-небудь винен, і тому *завжди ж* слід на порочну його волю впливати. Ось у цьому розумінні першим заходом впливу й повинен бути захід лагідності. Бо, якщо градоначальник, виїшовши з своєї квартири, просто почне палити, то він досягне лише того, що перепалить усіх обивателів і, як стародавній Марій⁸¹, залишиться на руїнах сам з діловом. Таким чином, застосувавши спочатку захід лагідності, градоначальник повинен пильно дивитися, чи дав він належний плід, і коли переконається, що дав, то може піти додому; а коли побачить, що плоду нема, то повинен, нітрохи не барячись, вдатися до заходів дальших. Першою дією в цьому розумінні повинен бути суворий вигляд, від якого обивателі вмиг попадали б навколішки. При цьому: мова повинна бути уривчаста, погляд обіцяючий дальший розпорядження, хода нерівна, ніби судорожна. Та коли й після цього юрба буде далі опиратися, то слід: набігши з розгону, вихопити з неї одного чи двох чоловіків, під найменуванням призвідників, і, відступивши від бунтівників на деяку відстань, негайно розпорядитися. А якщо й цього недостатньо, то слід: відокремивши від юрби десятих і визнавши, що вони мають права призвідників, розпорядитися так само, як і з першими. Здебільшого цих заходів (особливо, коли їх ужито вчасно і швидко) буває досить; одначе, може трапитися й так, що юрба, ніби задубівши в своїй грубості й запеклості, скине в люті. Тоді слід палити.

Отже, ось яка є різноманітність у заходах, і яка потрібна мудрість, щоб збагнути всі відтінки їх. Тепер уявімо собі, що

може статися, коли щодо цієї матерії існуватиме згубна градоначальницька багатодумність? А ось що: в одному місті градоначальник задовольнятиметься розсудливими розпорядженнями, а в другому, сусідньому, інший градоначальник, при тих самих обставинах, уже палитиме. А що в нас про все чути, то подібна відсутність однодумності може самим обивателям прищепити резонне нерозуміння й навіть багатодумність. Звичайно, обивателі повинні бути завжди готові знести всякого роду заходи, але при цьому вони не позбавлені деякого права на їх ступневість. В крайньому разі, вони можуть навіть вимагати, щоб з ними спочатку розпорядились, і тільки потім уже палили. Бо, як я одного разу сказав, коли градоначальник палитиме необачно, то згодом йому навіть ні з ким буде розпорядитися... І таким чином знову скасується адміністративна економія, і знову порушиться велична адміністративна стрункість.

І ще я сказав: градоначальник повинен запроваджувати науки. Це так. Але й у цьому разі треба здати собі справу: які науки? Науки бувають усякі; одні трактують про угноєння полів, про будівництво жител людських і скотських, про військову доблесть і непереборну твердість — вони суть корисні; інші, навпаки, трактують про шкідливу франкмасонську і якобінську вільнодумність, про деякі, нібито природні для людини, поняття і права, до того ж торкаються навіть побудови світу — ції суть шкідливі. Що буде, коли один градоначальник візьметься запроваджувати перші науки, а інший другі? По-перше, останнього буде за це віддано до суду і через те позбавлено права на пенсію; по-друге, і для самих обивателів буде з того не користь, а шкода. Бо, зустрівшись де-небудь на кордоні, обиватель одного міста питатиме про угноєння полів, а обиватель іншого міста, не второпавши, про що його питають, відповідатиме йому про природну побудову світів. І, таким чином, поговоривши проміж себе, розійдуться.

Отож необхідність і корисність градоначальницької однодумності очевидні. Розвинувши цю матерію в належній повноті, приступимо до міркування про способи її здійснення.

Для цього пропоную коротко:

1) Заснувати особливий виховний градоначальницький інститут. Градоначальники, як особливо приречені, повинні й виховання здобувати особливе. Слід градоначальників від грудей материнських відлучати, і вигодувати не звичайним материнським молоком, а молоком указів урядового сенату і наказів начальства. Це є справжнє молоко градоначальників, і той, що живитиметься ним, твердий буде в однодумності і стане ревниво й суворо тримати своє градоначальство. При цьому: інший харч давати помірний, від уживання вина стримувати безперечно, а в моральному відношенні навчати повсякчасно, що стягання недоїмок є найперший градоначальників обов'язок і повинність. Для задоволення уяви допускати картинки. Показати,

наприклад, міністра фінансів, як той сидить на порожній скрині й голосно волає. Або ж показати зображення благонадійного кадета, з написом: «Кандидат в градоначальники або умру любивши». З наук викладати три: а) арифметику, як потрібну при стяганні недоїмок; б) науку про необхідність очищати вулиці від гною; і в) науку про ступневність заходів. В рекреаційний час читати начальницькі накази і анекдоти з життя доблесних адміністраторів. При такій системі, можна сказати наперед: а) що градоначальники будуть міцні і б) що вони не здригнуться.

2) Видавати належні посібники. Це необхідно, щоб усувати деякі ганебні схильності. Хоч і вигодований суворим градоначальницьким молоком, градоначальник створений, одначе, як і люди, і отже має деякі природні потреби. Одною з цих потреб — і найпереважнішою — є приваблива жіноча стать. Не можна достатньо й сказати, яка вона пекуча і як багато від неї збитків для казни буває. Є градоначальники, які жадають кожну мить і, перебуваючи в цьому гідному жалю стані, залишають резолюції городничівського правління цілими місяцями без затвердження: Треба, щоб згадані вище посібники від цієї згубної потреби градоначальників застерігали й зберігали подружне їх ложе в належній охайності. Другою дуже згубною вадою є схильність градоначальників до делікатних страв і міцних вин. Є градоначальники, які так об'їдаються присиланими від купців чечугами, що незабаром гладшають і робляться до наказів начальства зовсім байдужими. Треба і в цьому разі відсвіжувати градоначальників керівними статтями, а в крайньому разі — навіть погрозити градоначальницьким суворим молоком. Нарешті, третя й найпаскудніша вад... (Тут рукопис на кілька рядків уривається, бо автор, бажаючи засипати написане піском, залив помилково чорнилом. Збоку приписано: «це місце залито чорнилом, помилково»).

3) Влаштувати час від часу секретні в губерньських містах градоначальницькі з'їзди. На з'їздах цих читати їм градоначальницькі посібники і поновлювати в їхніх головах градоначальницькі науки. Умовляти бути твердими й не зважати.

і 4) Запровадити систему градоначальницького єдинонагородження. Але матерія ця така широка, що про неї сподіваюся говорити окремо.

Затвердившись таким чином у самому центрі, однодумність градоначальницька неминуче потягне за собою і однодумність загальну. Кожен обиватель, зрозумівши, що градоначальники: а) розпоряджаються однодумно, б) палять теж однодумно, — буде однодумно ж і готуватися до сприйняття цих заходів. Бо від такої однодумності не буде куди їм подітися. Не буде, отже, ні чвар, ні розбрату, а будуть розпорядження й пальба повсюдна.

На закінчення скажу кілька слів про градоначальницьке еди-

новладдя та про інше. Це також конче потрібне, бо без градоначальницького єдиновладдя не можлива й градоначальницька одностайність. Але щодо цього думки є різні. Одні, наприклад, кажуть, що градоначальницьке єдиновладдя полягає в підкоренні стихій. Один градоначальник мені особисто казав: які ми, брат, з тобою градоначальники! у мене сонце щодня на сході встає, і я не можу розпорядитися, щоб воно вставало на заході! Хоч слова ці належать градоначальникові справді зразковому, та я все-таки похвалити їх не можу. Бо бажати слід тільки того, що для досягнення можливе; а коли бажатимеш недосяжного, як, наприклад, вгамування стихій, припинення плину часу і подібного, то цим градоначальницьку владу не тільки не піднесеш, а найбільше сконфузиш. Через це про градоначальницьке єдиновладдя слід трактувати зовсім не з точки зору сонячного сходу чи інших ворожих стихій, а з точки зору засідателів, радників і секретарів різних відомств, правлінь і судів. На мою думку, всі ці особи суть шкідливі, бо вони градоначальникові, в його, так би мовити, безперервному адміністративному бігові лише ставлять перепони...

Тут уривається цей вартий уваги твір. Далі йдуть лише короткі замітки, як-от: «проба пера», «попка дурень», «рапорт», «рапорт», рапорт» і т. ін.

II. Про благообразний усіх градоначальників зовнішній вигляд.

Склав градоначальник князь Ксаверій Георгійович Мікаладзе*.

Необхідно, аби градоначальник мав вигляд благообразний. Щоб був не гладкий і не миршавий, на зріст був не величезний, але й не занадто малий, зберігав пропорційність у всіх частинах тіла і обличчя мав чисте, не спотворене ні бородавками, ні (від чого боже борони!) злякисними висипами. Очі в нього повинні бути сірі, здатні, зважаючи на обставини, виявляти і ласку, і суворість. Ніс як слід. Крім того, він повинен мати мундир.

Надмірна опасистість точнісінько так, як і надмірна миршавість однаково можуть мати неприємні наслідки. Я знав одного градоначальника, який хоч і чудово знав закони, але успіху не мав, бо від сала, якого дуже багаторосло в його нутрошах, задихався. Другого градоначальника я знав дуже худого, який теж не мав успіху, бо тільки-но з'явився в своєму місті, як зразу ж його прозвали обивателі одною з худих фараонових корів⁸², і потім уже жодне з його розпоряджень справжньої сили мати

---

* Рукопис цей міститься на кількох сторінках у чверть аркуша; хоч правопис його досить правильний, та справедливість вимагає сказати, що автор писав по лінійках. Вид.

не могло. Навпаки, градоначальник не гладкий, але й не худий, хоч би й не був обізнаний з законами, завжди має успіх. Бо він бадьорий, свіжий, бистрий і завжди готовий.

Те, що сказано вище про опасистість і миршавість, застосовується й до градоначальницького зросту. Справжній цей зріст — між 6-ма і 8-ма вершками. Разючими є приклади, що їх становить недодержання цього на перший погляд нікчемного правила. Мені особисто відомо таких три. В одній з приволзьких губерній градоначальник мав на зріст три аршини з вершком, і що ж? — прибув до того міста малий на зріст ревізор, обурився, почав підкопуватися й досяг того, що цього, протє, достойного, чоловіка віддали до суду. В іншій губернії такий самий рослий градоначальник мучився від солітера надзвичайного розміру. Нарешті, третій градоначальник був такий малий на зріст, що не міг вміщувати широких законів, і від натуги помер. Таким чином, усі три постраждали з причини невідповідного зросту.

Збереження пропорційності частин тіла теж немало важить, бо гармонія є найперший закон природи. Багато хто з градоначальників має довгі руки, і за це з часом їх усувають з посади; багато хто відзначається особливим розвитком інших кінцівок, або ж потворною малістю їх, і через те здаються смішними або непристойними. Цього всіляко уникати слід, бо ніщо так не підриває владу, як деяка визначна або помітна для всіх мерзотність.

Чисте обличчя прикрашує не тільки градоначальника, а й кожную людину. Крім того, воно робить численні послуги, з яких перша — довіра начальства. Шкіра гладенька, але не зніжена, вигляд сміливий, але без зухвалства, фізіономія одверта, але без нахальства — все це приваблює начальство, особливо, якщо градоначальник стоїть, подавшиє тулубом вперед і ніби пориваючись. Найменша бородавка може тут порушити гармонію й надати градоначальникові вигляду найзухвалішого. Друга послуга, що її робить чисте обличчя, є любов підлеглих. Коли обличчя чисте і до того ж освіжується вмиваннями, то шкіра стає такою лискучою, що робиться здатною відбивати сонячне проміння. Цей вигляд для підлеглих буває дуже приемний.

Голос мусить мати градоначальник виразний і далеко чутний; він повинен пам'ятати, що градоначальницькі легені створено на те, щоб давати накази. Я знав одного градоначальника, який, готуючись до цієї посади, навмисно оселився на березі моря і там з усієї сили лихословив. Згодом цей градоначальник придушив одинадцять великих бунтів, двадцять дев'ять середніх заколотів і понад півсотні дрібних непорозумінь. І все це з допомогою самого свого далеко чутного голосу.

Тепер про мундир. Вільнодумці, звичайно, можуть (під особистою, протє, за це відповідальністю) гадати, що перед лицем законів природних однаково, чи кована кольчуга чи куца курчеська чумарка будуть на начальникові, але в очах людей до-

свідчених і серйозних матерія ця завжди матиме особливу перед іншими перевагу. Чому так? а тому, панове вільнодумці, що при виконанні казенних обов'язків мундир, так би мовити, передує людині, а не навпаки. Я, звичайно, не хочу цим сказати, що мундир може діяти й розпоряджатися незалежно від людини, яка в ньому міститься, але, здається, сміливо можна твердити, що при блискучому мундирі навіть сухорлявих градоначальників і тих можна на службі терпіти. А тому, вважаючи, що всі нині існуючі мундири лише в невеликій мірі відповідають цій важливій меті, я вважаю за необхідним скласти спеціальну на цей предмет комісію, якій і припоручити накреслити план градоначальницького мундира. З свого боку, я передбачаю можливість подати таку думку: колет з срібного глазету, ззаду страусове пір'я, спереду панцир з кованого золота, штани глазетові ж і на голові з литого золота шишак, увінчаний пір'ям. Здається, що, будучи в такому вигляді, кожен градоначальник якнайшвидше всім справам дасть лад.

Все сказане вище про благообразність градоначальників набуде ще більшого значення, коли ми пригадаємо, як часто вони зобов'язуються мати секретні стосунки з жіночою статтю. Всі знають користь, яка від цього буває, але й після всього того сюжет цей далеко не вичерпаний. Коли я скажу, що через жіночу статть досвідчений адміністратор може повсякчасно знати всі потайні рухи керованих, то цього самого вже досить, щоб довести, яку вагу має цей адміністративний метод. Не один дипломат виявляв цим способом плани й задуми ворогів і через те робив їх непридатними; не один воєначальник за допомогою цього ж методу вигравав бої або вчасно кидався тікати. А я, з свого боку, випробувавши цей засіб на практиці, можу засвідчити, що не далі, як цими днями, завдяки йому, виявив слабкі дії одного капітан-справника, який і був, внаслідок того, виставлений мною до звільнення з посади.

Потім не зайвим, здається, буде ще сказати, що, зачаровуючи нетверду жіночу статть, градоначальник повинен шукати самотності, і зовсім не віддавати цих дій своїх в жертву розголосові чи балачкам. В цій приємній самотності він, вдаючи пестошці або жартівливі манери, може дізнатися про багато чого такого, що й для пайспритнішого вивідувача не завжди буває доступним. Так, наприклад, якщо означена особа — дружина вченого, можна дізнатися, якої думки її чоловік про побудову світів, про предержашу владу тощо. А взагалі неминучим наслідком такої цікавості буває те, що градоначальник незабаром набуває репутації серцевідиця...

Змалювавши викладене вище, я почуваю, що виконав свій обов'язок добросовісно. Елементи градоначальницького ества такі численні, що, звичайно, одній людині охопити їх неможливо. Тому я й не хвалюся, що все охопив і пояснив. Але нехай одні трактують про градоначальницьку суворість, інші про градо-

пачальницьку одиодумність, треті — про градоначальницьку всюди-першоприсутність; а я, розповівши, що знаю, про градоначальницьку благообразність, тішуся тим,

Що тут краплина й мого меду є...

III. Статут про властиву градоправителеві добросердність.

Склав градоначальник Беневоленський.

1. Всякий градоправитель хай буде добросердим.
2. Хай пам'ятає градоправитель, що самою суворістю, хоч би вона була стократ сугуба, ні голоду людського заспокоїти, ні нагоги людської одягти не можна.
3. Всякий градоправитель того з обивателів, що приходить до нього, нехай вислухає; а котрий, не вислухавши, почне кричати, а тим паче бити — і кричатиме і битиме марно.
4. Всякий градоправитель, бачивши обивателя, що робить діло своє, хай залишить його при цьому ділі безперешкодно.
5. Всякий хай тримає в голові своїй, що коли обиватель тимчасово грішить, то він ще більше корисних діянь робити може.
6. А тому: якщо хтось з обивателів прогрішить, то не зараз такого на відсічення віддавати, а ретельно розглядати, чи не поширюється й на нього російських законів сила і захист.
7. Хай пам'ятає градоправитель, що не від кого іншого слава російської імперії прикрашається, а прибутки казни умножуються, як від обивателя.
8. А тому: карати, розганяти чи іншим способом знищувати обивателів треба з обачністю, аби не зменшився від такого переводу російської імперії авантаж і не сталося для казни збитку.
9. А якщо котрий обиватель не приносить дарів, то всебічно дослідити, яка того непринесення причина, і якщо виявиться зурбожіння, то простити, а виявиться недбалість чи впертість — нагадувати і напоумляти, поки не стане справним.
10. Усякий обиватель хай попрацює; попрацювавши ж, хай усмак відпочине. А тому: людину, що гуляє або мимо проходить, за комір не хапати і в буцегарню не садовити.
11. Закони видавати добрі, людської природи гідні; а проти-природних законів, чи тим паче незрозумілих і до виконання не-придатних, не публікувати.
12. На гулянках і зборищах народних — людей не душити; навпаки, зберігати на обличчі прихильну усмішку, аби ті, що веселяться, не полякались.
13. В їжі і питві нікому перешкод не чинити.
14. Освіту запроваджувати помірно, по змозі уникаючи кровопролиття.
15. В іншому всьому чинити по своїй волі.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Хоч і не заведсно, щоб белетристи заходили в розмови * з своїми критиками, але я наважуюсь відступити від цього правила, бо в цьому випадку мова йде не про художність виконання, а виключно про правильність чи неправильність того ** ставлення до життєвих явищ, що його *** побачив автор надрукованої у «Вестнике Европы»⁸³ (квітень, 1871) рецензії про недавно виданий мною твір «Історія одного міста».

Я визнаю цілковиту справедливість п. Б — ова: рецензія його написана обдуманно, і наміри її цілком для мене зрозумілі. Але й поза всім тим мені здається, що в основі його праці лежить кілька дуже істотних непорозумінь, і що він приписав мені такі наміри, яких я ніколи не мав. Дуже можлива річ, що це сталося внаслідок неясності самого твору мого, але і в такому разі моє пояснення не може вважатися безкорисним, бо критиці, яка має намір виявити неспроможність автора на ґрунті світогляду, все-таки не зайвим буде знати, в чому цей світогляд полягає.

Насамперед, п. рецензент зовсім неправильно приписує мені намір написати «історичну сатиру», і цей неправильний погляд на цілі мого твору втягає його в цілий ряд зауважень і висновків, які нітрохи мене не стосуються. Так, наприклад, він викриває мене**** в недостатній обізнаності з російською історією, зобов'язує мене хронологією, докоряє тим, що я багато чого пропустив, не згадав ні про панів-вольєр'янців, ні про сенат, в якому не знайшлося географічної карти Росії, ні про Пугачова, ні про інші явища, твердий перелік яких робить честь рецензентові, але в той же час не становить й особливих труднощів, при допомозі видань пп. Бартенева і Семевського⁸¹. На жаль, видаючи «Історію одного міста», я зовсім не мав на увазі історичної сатири, а тому не бачив навіть потреби скористуватися всіма фактами, опублікованими пп. Бартевим і Семевським. Дуже можливо, що я напишу й другий том цієї «Історії», але не ручуся, що й, тоді буде вичерпано весь зміст «Русского

---

* Викреслено в рукопису листа: сперечалися.

Викреслено: поглядів на.

Викреслено: знайшов.

* Викреслено: докоряє.

Архива» і «Русской Старины». Не «історичну», а зовсім звичайну сатиру мав я на увазі, сатиру, спрямовану проти тих характеристик рис російського життя, які роблять його не зовсім зручним. Риса ці такі: благодущність, доведена до крижкості, широчінь розмаху, яка виявляється, з одного боку, в безперервному мордобої, з другого — в стрілянні з гармат на горобців, легковажність, доведена до здатності, не червоніючи, брехати якнайбезсоромніше. В практичному застосуванні ці властивості дають наслідки, на мою думку, дуже погані, а саме: незабезпеченість життя, сваволю, непередбачливість, брак віри в майбутнє та ін. А хоч я знаю добре, що є й інші риси, та що мене спеціально цікавить питання, від чого виникають життєві невигоди, то я й цікавлюсь тільки тими явищами, які прислужуються до роз'яснення цього питання. Явища ці існували не тільки у XVIII столітті, але існують і тепер, і ось єдина причина, чому я вважав можливим притягти XVIII століття. Якби цього не було, якби панування згаданих вище явищ закінчилося з XVIII століттям, то я рішуче звільнив би себе від потреби полемізувати з світом уже віджилим, і смію запевнити мого шановного рецензента, що навіть і на майбутній час сенат, який не має справної карти Росії, ніколи не ввійде в число елементів для моїх етюдів, тоді як такий, наприклад, факт, як розпорядження про писання слова «держава» замість слова «вітчизна», увійти в це число може. Крім того, історична форма розповіді давала мені деякі вигоди, так само, як і форма розповіді від особи архіваріуса. Але, по суті, я ніколи не обмежував себе формою, і користувався нею лише настільки, наскільки вважав це потрібним; в одному місці говорив від особи архіваріуса, в іншому — від своєї власної; в одному — додержувався вказівок історії, в іншому — говорив про такі факти, яких у дану хвилину зовсім не було. І мені здається, що, зважаючи на ті цілі, які я ставлю перед собою, таке вільне ставлення до форми цілком дозволене.

Сполучивши силоміць «Історію одного міста» з справжньою історією Росії, рецензент зовсім логічно переходить до докору в безцільному глузуванні з народу, як безпосередньо у власній його особі, так і посередньо, в особі його градоначальників. «Органчик» його обурює, «Сказання про шість градоначальниць» він просто називає «дурницею». Очевидно, що він твердо став на історичний ґрунт і зовсім забув, що алегоричний зміст теж має право громадянськості. Що у XVIII столітті не було ні «Органчика», ні «шести градоначальниць» — це безперечно; але нерозуміння рецензента все ж виникає тільки через те, що я вжив не ті слова, що їх, на його думку, слід вжити. Якби, замість слова «Органчик», було поставлено слово «Дурень», то рецензент, мабуть, не знайшов би нічого неприродного; якби, замість шести днів, я примусив би своїх градоначальниць знущатися з Глупова шістьдесят років, він не написав би, що це дурниця (до речі: якби я справді писав сатиру на XVIII століття,

то, звичайно, обмежився б «Сказанням про шість градоначальниць»). Але навіть ж розуміти так буквально? Адже не в тому річ, що в Брудастого в голові виявився органчик, який награвав романси: «не потерплю!» і «розорю!», а в тому, що є люди, в яких усе існування вичерпується цими двома романсами. Є такі люди, чи нема?

Далі, починаючи викривати мене в глузуванні з народу безпосередньо, мій рецензент каже кілька теплих слів, які свідчать про його особисте співчуття до народу. Я вірю цьому співчуттю і радію з нього; але думаю, що я, власне, не дав ніякого приводу для його вислову. Подивіться, однак, на чому будуються викриття рецензентові.

По-перше, йому здаються цілковитою дурницею (до речі: слово «дурниця», як критичне мірило, здається мені цілковитою дурницею) назви головотяпів, моржодів та ін., які фігурують у мене в розділі «Про корінь походження глупівців». Не сперечаюсь, може, це й дурниця, але * запевняю, що жодна з цих назв не вдуманна мною, і посилаюсь у цьому разі на Даля, Сахарова та інших amatorів російської народності. Вони засвідчать, що ця «дурниця» створена самим народом, а я з свого боку міркував так: якщо подібні назви існують у народній уяві, то я, ** звичайно, маю цілковите право скористуватися ними й допустити їх у мою книгу. Якщо, наприклад, про пошехонців склалося в народі повір'я, що вони в трьох соснах заблудилися, то я маю цілком законну підставу зробити висновок, що вони справді коли-небудь зробили щось близьке до цього подвигу. Не буквально, звичайно, а в тому ж розумінні.

По-друге, рецензентові не подобається, що я примушую глупівців занадто пасивно зносити той гніт, що лежить на них. На цей докір я можу відповісти лише посиланням на сторінки 155—158 *** «Історії», де, на мою думку, явище це пояснюється досить задовільно. А втім, я не сперечаюся, що можна знайти в історії і приклади ухилення від цієї пасивності, але на це я можу тільки повторити, що п. рецензент зовсім даремно бачить у моєму творі спробу історичної сатири. До того ж, для мене мають вагу не подробиці, а загальні результати; а загальний результат, на мою думку, полягає в пасивності, і я додержуватимуся цієї думки, поки п. Б. — ов не доведе мені протилежного.

По-третє, рецензентові здається обурливим, що я примушую глупівців жиріти, наїдатися досхочу й навіть кидати хліб свиням. Але ж і цього не слід розуміти буквально. Все це, може, і грубо, недоладно, незграбно, та все ж безперечно — алегорично. Коли глупівці жиріють? — тоді, коли над ними стоять градоначальники простодушні. Отже, за змістом алегорії, при певних умовах життя, простодушність не шкодить, а дає користь.

* Викреслено: могу сказати.

** Викреслено: з свого боку.

*** Див. стор. 138—141 нашого видання. Ред.

Може, я й не маю рації, але в такому разі в стократ менше за мене має рації дійсність, що зв'язала з уявленням про розпорядливість уявлення про всілякі муштрування. Що глупіші ніколи не наїдалися досхоchu, — це правда; та це зовсім така сама правда, як і те, що рязанці, наприклад, ніколи мішком сонця не ловили.

Взагалі, непорозуміння щодо глузування з народу, як здається, походить від того, що рецензент мій не відрізняє народу історичного, тобто діючого на полі історії, від народу, як втілювача ідеї демократизму. Перший оцінюється й набуває співчуття в міру справ своїх. Якщо він висуває Бородавкіних і Угрюм-Бурчєєвих, то про співчуття не може бути й мови; якщо він виявляє прагнення вийти з стану несвідомості, тоді співчуття до нього є цілком законним, але міра цього співчуття все-таки обумовлюється мірою зусиль, що їх робить народ на шляху до свідомості. Щождо «народу» в розумінні другого визначення, то цьому народові не можна не співчувати вже через те, що в ньому міститься початок і кінець всякої індивідуальної діяльності. Про який же «народ» іде мова в «Історії одного міста?».

Викривши мене в глузуванні з народу, п. рецензент пояснює й причину цього глузування. Ця причина — брак «гумору». А гумор рецензент визначає ось як: він, «не жертвуючи малим великому, велике зводить до малого, а мале підносить до великого»; отож головні елементи цього явища суть: великодушність, доброта і співчуття. Якщо це визначення правильне, то мені справді залишається визнати себе винним. Але я рішуче запевняю, що воно неправильне і що мистецтво, точнісінько так, як і наука, оцінюють життєві явища тільки по їх внутрішній цінності, без будь-якої участі великодушності чи співчуття. Якби це було не так, то сталося б щось * дивне. По-перше, люди не знали б, що в намальованій художником картині дійсно правдиве, і що ** пом'якшене, чи приховане, чи додане під впливом великодушності. По-друге, тоді довелось б простягати руки не тільки підначальним глупівцям, але й Прищам та Угрюм-Бурчєєвим, усім говорити (як це радить мені рецензент): «прийдіть до мене всі тружденні й обтяжені», бо ж тут усі обтяжені історією: і начальники, і підначальні.

Та цього мало, що я вважаю згадане вище визначення гумору неправильним і беззмістовним, — я вбачаю в ньому *глузування*. На мою думку, поділ життєвих явищ на великі і малі, *зведення* великих до малих, *піднесення* малих до великих — ось справжнє глузування з життя, дарма що картина, зовні, виходить дуже зворушлива. Тут іде мова вже не про тимчасово-великі чи тимчасово-малі, а про консолідування цих величин, бо інакше не буде «гумору».

М. Салтиков.

---

* Викреслено: зовсім.

** Викреслено: завдячує своєю появою почуттю великодушності.

ПРИМІТКИ

Один з найвизначніших творів М. Є. Салтикова (Н. Щедрина) — його геніальну політичну сатиру «Історія одного міста» — було написано в 1869—1870 рр. Вперше «Історія одного міста» друкувалася в журналі «Отечественные записки», в номерах 1 за 1869 р. і 1, 2, 3, 4, і 9 за 1870 р. Тричі за життя автора «Історія одного міста» виходила окремими виданнями (в 1870, 1879 і 1883 рр.) під заголовком: «История одного города. По подлинным документам издал М. Е. Салтыков (Щедрин)».

Наслідуючи стиль стародавніх літописців, великий російський сатирик у формі фантастичного оповідання створив гостру політичну сатиру на сучасну йому дійсність. Реакціонери і буржуазні ліберали зразу ж після виходу в світ «Історії одного міста» намагалися применшити значення цього твору, як гострої й дошкульної сатири на тогочасну дійсність, трактували його, як сатиру «історичну». Такий погляд на «Історію одного міста» М. Є. Салтиков-Щедрін неодноразово категорично заперечував. Ось що, наприклад, писав він у листі від 2 квітня 1871 року до одного з редакторів журналу «Вестник Европы» О. М. Піпіна:

«Погляд рецензента на мій твір як на спробу історичної сатири зовсім неправильний. Мені нема ніякого діла до історії, я маю на увазі лише сучасне. Історична форма розповіді була для мене зручна тому, що давала змогу мені вільніше вдаватися до певних явищ життя. Може, я й помиляюся, але в усякому разі помняюся цілком широ, що ті самі основи життя, які існували у XVIII столітті, — існують і тепер. Отже, «історична» сатира зовсім не була для мене метою, а тільки формою». (Н. Щедрін (М. Е. Салтыков). Полное собр. сочинений, том XVIII. Письма, книга первая, М. 1937. Стр. 233—234).

Ще повніше свій погляд на «Історію одного міста» М. Є. Салтиков-Щедрін виклав у «Листі до редакції» (того самого журналу «Вестник Европы»). Цей лист, що становить собою надзвичайно важливий авторський коментар до «Історії одного міста», ми подаємо вище в українському перекладі.

«Історію одного міста» дуже високо оцінили сучасники великого сатирика. Не тільки соратники М. Є. Салтикова-Щедрина по демократично-революційній боротьбі, але й представники ліберального табору мусили визнати її величезні художні якості і правдивість змальованої в ній картини. Для прикладу наведемо слова великого російського письменника І. С. Тур-

генава. Поділяючи думку російських лібералів, Тургенєв теж розглядав «Історію одного міста» як сатиру «історичну», а проте це не перешкодило йому надзвичайно високо оцінити цей твір. «В Салтикові, — писав Тургенєв, — є щось свіфтівське; цей серйозний і лютий гумор, цей реалізм, тверезий у своїй ясності серед найбуйнішої гри уваги і особливо цей непохитний, здоровий розум, я готовий сказати — ця помірність, — ні на хвилину не зраджують автора... Чудова й визначна книга, що подає з необхідності у формі алгоричній, на нещастя, западто правдиву картину російської історії».

¹ *Відкупщик* — приватна особа, що їй уряд за певну винагороду надавав право стягати податки, торгувати горілкою тощо, тобто давав їй на відкуп деякі державні монополії. Для держави відкуп був вигідний тим, що він звільняв її від витрат на утримування великого податкового апарату. Відкупщик сплачував державі певну суму й за це діставав від неї «право» нещадно грабувати й розоряти населення.

² *Бірон* (1690—1772) — «герцог Курляндський», прибалтійський німецький дворянин, коханець цариці Анни Іванівни (1730—1740), що фактично правив Росією, встановивши жорстокий терористичний режим в інтересах великих феодалів; цей режим відомий в історії під назвою «біроновщина». *Потьомкін Г. О.* (1739—1791) — коханець цариці Катерини II, що мав величезний вплив у державних справах. *Розумовський О. Г.* (1709—1771) — син українського козака Григорія Розума, коханець цариці Єлисавети, який впливав на державні справи в інтересах власного збагачення.

³ *Погодінське старосховище* — архів реакційного російського історика М. П. Погодіна (1800—1875).

⁴ *Пимен* — образ ченця-літописця з драми О. С. Пушкіна «Борис Годунов», що нотує події своїх часів.

⁵ *Шубинський С. М.* — автор праць з російської історії, що не мали серйозного наукового значення, редактор реакційного журналу «Исторический вестник». *Мордовцев Д. Л.* (1850—1905) — письменник, автор псевдоісторичних романів та інших праць; писав і українською мовою. *Мельников П. І.* (1819—1883) — письменник, писав під псевдонімом «А. Печерський», автор ряду романів та історико-побутових праць.

⁶ *Нерон* (54—68) — римський імператор, який відзначався неймовірною жорстокістю й нечуваними кривавими розправами з населенням. *Калігула* (37—41) — римський імператор, тиран і самодур, який, за легендою, знушаючись з сенату, ввів туди свого коня, надавши йому звання сенатора.

⁷ *Державін Г. Р.* (1743—1816) — російський поет катерининської епохи.

⁸ *Ахілл* — герой старогреської поеми «Іліада», приписуваної Гомерові; за поемою, він брав участь в облозі греками Трої.

⁹ *Баргєнєв П. І.* (1829—1912) — аматор російської старовини; заснував і редагував журнал «Русский архив».

¹⁰ *Костомаров М. І.* (1817—1885) — російсько-український буржуазно-націоналістичний історик; замолоду брав участь у Кирило-Мефодіївському братстві. *Соловйов С. М.* (1820—1879) — російський буржуазний історик, автор «Истории России с древнейших времен» в 29 томах.

¹¹ *Пупін О. М.* (1833—1904) — історик літератури і етнографії, згодом академік, виразник буржуазно-ліберального напрямку в історії літератури й етнографії.

¹² *Боян* — легендарний слов'янський поет, ім'я якого згадується в «Слові о полку Ігоревім».

¹³ *Гіперборейське море* — за стародавніми грецькими легендами, море на далекій півночі, на берегах якого жив казковий народ — гіперборейці.

¹⁴ *Палтусина* — м'ясо палтуса, риби, що водиться в Білому морі.

¹⁵ *Єлисавет* — Єлисавета, дочка Петра I, що царювала в Росії в 1741—1761 рр.; при ній особливо підсилилося кріпосне право.

¹⁶ *Авдотія Лопухіна* — власне, Наталія Лопухіна, дружина одного з єлисаветинських генералів; вона затьмарювала своєю надзвичайною красою Єлисавету, чого цариця їй не могла подарувати. Лопухіну з її чоловіком, від приводом причетності їх до дворцевої змови проти цариці, було засуджено до смертної карі, яку Єлисавета замінила відрізанням язика й побиттям батогами.

¹⁷ *Лейб-кампаңці* — гвардійські офіцери і солдати, що брали участь у дворцевих переворотгах XVIII століття.

¹⁸ *Кирило Розумовський* — брат О. Г. Розумовського (див. вище); Єлисавета призначила його на «гетьмана» українського, спеціально для нього відновивши скасоване раніше гетьманство.

¹⁹ *Голштинський виходець* і нижче — *французький виходець*; цим підкреслюється той факт, що в царській Росії вищі адміністративні посади — міністрів, губернаторів тощо — дуже часто посідали всілякі іноземні виходці.

²⁰ *Аманта* — коханка.

²¹ *Дідерот* — так вимовляли свого часу прізвище відомого французького філософа Дідро (1713—1784), засновника й редактора «Енциклопедії», де висловлювалося матеріалістичні погляди. Катерина II, вдаючи прихильницю передової на той час науки французьких буржуазних матеріалістів-просвітителів, листувалася з Дідро й навіть приймала його в Петербурзі.

²² *Ізлер* — власник ресторану з мінеральними водами в Петербурзі.

²³ *Памуш* — один з видів гри в карти.

²⁴ *Новосільцев, Чиргортійський і Строгонов* — політичні діячі початку XIX ст., що виявляли деякий лібералізм у своїх поглядах; з ними загравав цар Олександр I, що на початку свого царювання намагався вдавати з себе «реформатора».

²⁵ *Сперанський М. М.* (1772—1839) — державний діяч, що на початку царювання Олександра I намагався провадити державні реформи, але згодом впав у неласку царя й був засланий.

²⁶ *Фома Кемпійський* — середньовічний чернець, якому приписується авторство богословсько-містичної книги «Наслідування Христа», що була дуже поширена в усіх країнах.

²⁷ *Карамзін М. М.* (1766—1826) — російський письменник і історик, автор кількотої «Історії держави Російської».

²⁸ *Прохвост* — перекручене слово «профос», назва полкового ката, а пізніше прибиральника відхідників у старій царській армії; згодом це слово стало загальноживаною лайкою.

²⁹ *Архістратиг* — за біблійними легендами старший чин ангельського небесного воїнства.

³⁰ *Будочник* — міський поліцай; на місцях вартування поліцаїв свого часу стояли спеціальні будки, звідси й назва — будочник.

³¹ *Тушинський царюк* — один з самозванців, що оголосив себе царем у так звані «Смутні часи» на Русі (початок XVII ст.); назва «Тушинський» походить від с. Тушина під Москвою. Цей самозванець, відомий під назвою Лжедмитрія II, був висунутий козаками і селянами, що провадили боротьбу проти московського боярства.

³² *Вінтергалтер* — власник крамниці в Петербурзі в 60-х рр.

³³ «*Модні революційні ідеї*» — ідеї французьких просвітителів-енциклопедистів XVIII ст.

³⁴ «*Лондонські агітатори*» — так тогочасні реакціонери називали Герцена і Огарьова, які з кінця 50-х рр. видавали в Лондоні відомий журнал «Колокол».

³⁵ *Штаб-офіцер* — в царській армії офіцер у чині вищому за капітанський; у Шедрина — жандармський полковник, що їх називати забороняла цензура.

³⁶ *Марат Жан-Поль* (1743—1793) — один з вождів дрібної буржуазії у Великій Французькій революції, який боровся проти крупної буржуазії і лібералів, що боялися й ненавиділи його; загинув від руки Шарлотти Корде — вбивці, підсланої ворогами.

³⁷ *Палеологова* — прізвище, утворене від останньої династії візантійських імператорів — Палеологів. З дочкою останнього з цих імператорів був одружений московський великий князь Іван III.

³⁸ *Де-Бурбон* — прізвище, що нагадує одну з династій французьких королів (див. прим. 57).

³⁹ *Стратегема* — воєнна хитрість.

⁴⁰ *Ізавель* — за біблійною легендою, дружина ізраїльського царя *Ахава*; її пороки і гріхи спричинилися до того, що бог покарав весь ізраїльський народ.

⁴¹ *Амфітріон* — гостинний хазяїн.

⁴² *Марфа Посадниця* — Марфа Борецька (XV ст.), вдова новгородського посадника, що очолювала боротьбу за так звані новгородські «вольності» проти московського князя Івана III.

⁴³ *Драва, Морава, Сава* — річки на Балканах; натяк на завойовницькі тенденції російських царів.

⁴⁴ *Арсеньєв К. І.* — географ і статистик; його «Коротка загальна географія», написана з доручення начальства, дуже довгий час була єдиним підручником географії в школах.

⁴⁵ *Аманати* — заложники.

⁴⁶ *Ахіллес, Агамемнон, Менелай* — дійові особи стародавнього грецького епосу «Іліада» і «Одіссея».

⁴⁷ *Святослав Ігоревич* (942—972) — князь стародавньої Русі, відомий своїми походами.

⁴⁸ *Перших трьох класів особи...* — найвищі чиновники.

⁴⁹ *Фаланстер* — гуртожиток за соціалістичною утопією Фур'є, центральний будинок «фаланги» (соціалістичної артільної громади).

⁵⁰ *Молінарі* — бельгійський буржуазний економіст. *Безобразов* російський буржуазно-ліберальний економіст.

⁵¹ *Антоній у Єгипті* — правитель стародавнього Риму, який, закохавшись єгипетською царицею, красунею Клеопатрою, втратив свою мужність і рішучість.

⁵² *Жіночі атури* — жіноче вбрання, жіночі форми тіла.

⁵³ *Лікург і Дракон* — напівлегендарні законодавці стародавньої Греції. За стародавніми переказами, закони Дракона були особливо жорстокі; звідціль вислів: «драконові закони».

⁵⁴ *Апокаліптичне письмо* — туманне, незрозуміле алегоричне писання; від одної з біблійних книг — «Апокаліпсиса», написаного вкрай алегорично.

⁵⁵ *Еманациї* — випромінювання.

⁵⁶ *«Московські відомості»* — «Московские ведомости», одна з найстаріших російських газет (заснов. 1756 р.); обстоювала інтереси найреакційніших кіл.

⁵⁷ *Бурбони* — французька королівська династія; королі з цієї династії відзначалися тупістю, обмеженістю й грубістю; звідціль загальна назва для грубої, неотесаної людини — «бурбон».

⁵⁸ *Дебардер* — вантажник.

⁵⁹ *Аверкієв Д. В.* (1836—1905) — другорядний російський белетрист і драматург буржуазно-націоналістичного напрямку; автор лібретто опери О. М. Серова (1820—1871) «Рогніда».

⁶⁰ *«Прекрасна Єлена»* — опера композитора Жака Оффенбаха (1819—1880); *Бланш Гандон* — французька опереткова артистка.

⁶¹ *Апулей* — римський письменник II ст., автор роману «Перетворення або Золотий осел». *Парні* — французький поет кінця XVIII — початку XIX ст., оспівувач утїх кохання.

⁶² *Прівіантмейстер* — особа, що відала постачанням у війську.

⁶³ *Боборикін П. Д.* (1836—1921) — російський буржуазний письменник; «Жертва вечірня» — один з його романів.

⁶⁴ *Синкліт* — збори високопоставлених осіб.

⁶⁵ *Гривуазність* — грайливість, смакування статевих тем.

⁶⁶ *Політеїзм* — многобожність; *монотеїзм* — однобожність.

⁶⁷ *Кіпріда* — одна з назв Венери, що нібито якийсь час перебувала на острові Кіпрі.

⁶⁸ *Пфайферша* — пародія на відому релігійну пройдисвітку Крюднер, що під її вплив підпав цар Олександр I. «Світло Фавора» — за релігійною легендою на горі Фавор «преобразився» Христос, осяяний небесним світлом.

⁶⁹ *Лабзін* (1776—1825) — письменник-містик.

⁷⁰ *«Без праці не бенде кололаці»* — спотворення польської фрази, що означає: без праці не буде калачів. Парамоша дуже нагадує московського юродивого 60-х років Івана Яковлевича Борейшу, який мав вплив серед реакціонерів.

⁷¹ *Агаряни* — назва маґметан і взагалі іновірців, зокрема турків, у давній народній літературі.

⁷² *Страхов М. М.* (1828—1896) — реакційний філософ, публіцист і критик.

⁷³ *Шпїцрутени* — довгі гнучкі палиці, якими карали в старій російській

армії провінційних солдатів, проводячи їх крізь лави. Шпіцрутенами часом забивали на смерть.

⁷⁴ «Нівелятори» — зрівнювачі; Салтиков-Щедрін вдається тут до іронічного засобу, глузливо зіставляючи казарменні ідеали російських царів і бюрократів з ідеями вульгаризаторів утопічного соціалізму, які так лякали правителів Росії.

⁷⁵ *Кантоністська фантазія* — вкрай обмежена фантазія; кантоністи солдатські сини в кріпосній Росії, що виховувалися військовим відомством у своєрідному дусі безмежної покори начальству.

⁷⁶ *Василіск* — казкова тварина, що самим поглядом убивала людей.

⁷⁷ *Фотіївсько-аракчєєвський елейно-церковний тон*. Лютий мракобіс архимандрит Фотій і грубий невіглас генерал Аракчєєв визначали характер останніх років царювання Олександра I, коли поряд з церковно-елейним мракобісєм панувала груба солдатчина. Потрібне поєднання церковного мракобісся з грубою солдатчиною характеризувало й деякі пізніші періоди історії царської Росії.

⁷⁸ *Князь Орлов, Мамонов, Єрмолов* — прізвища вищих сановників XVIII—XIX ст., що мали свого часу вплив на державне життя.

⁷⁹ *Прозеліт* — ново навернений до якої-небудь віри, вчення тощо.

⁸⁰ *Фунич і Мерзицький* — досить прозоре зневажливе перекручення прізвищ запеклих мракобісів — Рунича і Магницького, які придушували всяку живу думку в університетах першої чверті XIX ст.

⁸¹ *Марій* — римський военачальник, який уславився багатьма перемогами, але й сам згодом зазнав переслідувань і ховався в руїнах Карфагена.

⁸² *Фараонові корови* — за біблійною легендою, одному з єгипетських фараонів приснився сон, в якому сім корів худих пожерли сім корів гладких і не наїлися, що віщувало голод у країні.

ДОДАТОК. Лист до редакції. Написаний у квітні 1871 року до редакції журналу «Вестник Европы», цей лист, однак, в журналі не був надрукований. Вперше з'явився він у виданні «Стасюлевич і його сучасники. Том V» в 1913 році. Стаття А. Б-ова (О. С. Суворіна) «Историческая сатира», з приводу якої написано цього листа до редакції, була надрукована у «Вестнике Европы» за квітень 1871 року.

Суворін О. С. (1834—1912) — публіцист; почавши кар'єру в ліберальній російській пресі, скоро перекинувся в табір чорної реакції; редактор і видавець реакційної газети «Новое время», що її Салтиков-Щедрін у своїх сатирах називав «Чого зволите?»

⁸³ «Вестник Европы» — буржуазно-ліберальний, літературно-політичний журнал, що виходив у Петербурзі з 1866 до 1918 року.

⁸⁴ *Семевський М. І. (1837—1892)* — буржуазний історик, редактор журналу «Русская старина».

З М І С Т

ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА

	Стор.
Від видавця	5
Звернення до читача	7
Про корінь походження глупівців	9
Опис градоначальників	15
Органчик	18
Сказання про шість градоначальниць	28
Відомості про Двоекурова	38
Голодне місто	40
Солом'яне місто	51
Фантастичний мандрівник	60
Війни за освіту	64
Епоха звільнення від воєн	80
Поклоніння мамоні і покаєння	95
Підтвердження покаєння. Закінчення	118
Виправдні документи	141

ДОДАТОК

Лист до редакції	151
П р и м і т к и	155

Редактор Г. Кулінич
Техредактор О. Яхніс
Художник В. Стеценко
Коректор Т. Терещенко

М. Е. САЛТЫКОВ (Н. ЩЕДРИН). История одного города.

(На украинском языке)

БФ 04248. Здано на виробництво 14/X 1949 р. Підписано до друку 23/XII 1949 р. Друк арк. 10,25 + 1 вкл. Обл.-вид. арк. 27,81. В друк. арк. 46080 зн. Формат паперу 60 × 92¹/₁₆. Замовлення № 986.

Надруковано в друкарні Т-3 з матриць Книжково-журнальної фабрики
Укрполіграфвидаву при Раді Міністрів УРСР. Київ, Воровського 24.

Н. ЩЕДРІН
(М.Є.САЛТИКОВ)

ІСТОРІЯ
ОДНОГО
МІСТА

ДЕБЖЛІТВИДАВ
У КРАЇНИ

Ціна 5 крб. 50 коп.

ДЕРЖ
ЛІТ
ВІДАВ